

КӨНҮЛ НАЗИМГЫЗЫ

КҮН

НӘСИГӘТ

ЧАРЧЫСЫ

Ч 612
Н 16

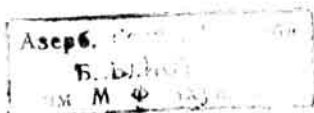
Көпүл НАЗИМГЫЗЫ

216265

БӘГИГӘТ ЧАРЧЫСЫ

/“Әкинчи” гәзетинин 125 иллијинә һәср олунур/

216265

Бақы - 2000

Нашири:
Редактору:

Ибраһим ӨМӘРОВ
Ариф БАЛАЈЕВ

КӨНҮЛ НАЗИМГЫЗЫ. ҺАГИГӘТ ЧАРЧЫСЫ.
Бакы, "Нурлан", 2000, сәһ., 221.

Н $\frac{4603000000}{H - 098 - 2000}$ Грифлин нәшр.

© «Нурлан», 2000

Охучу! Заман өтдүкчә халгымызын көркәмли оглу, бө-
жүк алим, маарифчи, педагог вә журналист Һәсән бөј Зәрда-
би јаддашымызда даһа өзәмөтлө учалыр. Бөјүк әдибин јара-
дычылығы вә онун нәшр етдији "Әкинчи" гәзети илә бағлы
сөз бахымындан гаршындакы китаб дәрјада дамла нисбәтин-
дәдир. Әввөлән, она көрә ки, Һ.Б.Зәрдабинин һөјәт вә јара-
дычылығы, һәмчинин "Әкинчи"нин фәалијјәти тәсәввур ет-
дијимиздән даһа зәнқиндир, даим јени-јени ахтарышлар вә
тәдгигатлар тәләб едир. Бу ирси өјрәнмәклә түкәнмөз.

Икинчиси, Зәрдабинин дүңјакөрүшү, игтисади, педаго-
жи, фәлсәфи бахышлары, һәмчинин журналистлик фәалиј-
јәти илә бағлы бир сыра намизәдлик вә докторлуғ диссер-
тасијалары, монографијалар, мәгаләләр вә китаблар јазыл-
мышдыр. Көркәмли алимләримиз вә тәдгигатчыларымыз
Һөјдәр Һүсејновун, Мейбәли Гасымовун, Зијәддин Көјүшо-
вун, Мирзә Ибраһимовун, Фәјзулла Гасымзәдәнин, Камал
Тәлибзәдәнин, Абас Замановун, Шејдабөј Мәммәдовун, За-
ман Мәммәдовун, Иззәт Рүстәмовун, Мирәли Ахундовун,
Абдулла Гарајевин, Һәмид Фәрзәлибөјдинин, Мәммәдәмин
Әфәндијевин, Мәммәд Ибраһимовун, Садыг Һүсејновун,
Рәшид Маһмудовун, Вәли Мәммәдовун, Әһмәд Һәсәновун
бу саһәлә тәдгигатлары хусусилә тәдгирәләјиндир. Бу чүр
танынмыш пешәкар тәдгигатчыларымызын санбаллы вә
гијмәтли әсәрләри мүтабилиндә Зәрдаби јардычылығынын
вурғуну олан кәнч гәләм саһибинин илк ахтарышлары вә
фикирләри шәксиз, дәрјада дамланы хагырладыр. Зәрдаби
јардычылығы вә "Әкинчи" һагтында јени сөз демәк арзусу
илә тәдим етдијим бу дамланы гәбул ет вә лүтфән фикри-
ни билдир.

Һөрмәтлө,

Мүәллиф.

АЗƏРБАЈЧАНДА МИЛЛИ МƏТБУАТЫН ЖАРАДЫЛМАСЫНЫН 125 ИЛЛИЈИ БАГГЫНДА

АЗƏРБАЈЧАН РЕСПУБЛИКАСЫ ПРЕЗИДЕНТИНИН
ФƏРМАНЫ

Азəрбајчанын ичтимаи хəјатынын əн мўнўм хадисələриндəн бири олан милли мəтбуатын формалашмасы XIX əсрин орталарына тəсадўф едир. Азəрбајчан вə елəчə дə бўтўн шəрг алəми ўчўн тамамилə јени сијаси, мədəни вə елми ўнсийјət васитəsi олан мəтбуатын јаранмасы əслиндə өлкədə кедəн мўнўм ичтимаи-сијаси, игтисали вə мədəни просеслэрлə, о чўмлэдəн маарифчилик хэрəkатынын, дўнјəви театрын вə јени тибли мəктəбин тəшəккўл тапмасы илə сых баельдыр.

1832-чи илдə “Тифлис əхбары” гəзети вə 1845-чи илдə “Загафгазски вестник” гəзетинə “Гафгазын бу тэрəфинин хəбəri” адлы азəрбајчанча бурахылан əлавə милли мəтбуатын јарадылмасы истигамəтиндə атылмыш илк аддымлар олмушдур. Рəсми бўллетен характери дашыјан хəмин нэшрлэр сөзўн əсл мə’насында хələ гəзет адландырыла билмэзди.

Милли мəтбуатымызын бўнөврəsi 1875-чи ил ијулун 22-дə “Əкинчи” гəзетинин илк нөмрəсинин нэшри илə гəјулду. Бўтўн Гафгазда бəјўк əкс-сəда догуран бу гəзетин нашири дə, редактору да, корректору да Азəрбајчан милли маарифчилик хэрəkатынын банилэриндəн бири, тəбиэтшўнас алим хəsən бəј Зэрдаби иди. Гəзетин əрсəјə кəлмəсиндə Мирзə Фəтəли Ахундов, Сејид Əзим Ширвани, Нəчəф

бөй Вәзирев, Әскәр аға Корани вә башга зијальларың бөјүк хидмәтләри олмушдур. Дөврүнүн көркәмли маарифчиләри олан бу шәхсијјәтләр “Әкинчи” гәзети сәһифәләриндә өз маарифчи вә демократик идејаларыны тәблиғ едәрәк, ичтимаи, сијаси вә бәдиғи фикрин инкишафына бөјүк тәсир көстәрмишләр.

Мүтәрәғти идејаларың чарчысы вә трибунасы олан “Әкинчи” елм, маариф вә мәдәнијјәтин, әдәбијјат вә иңчәсәнәтин инкишафына, јени типли мәктәпләрин јардымына зәрурилијјинә анд материаллар дәрч едирди. Гәзетин гәзандығы ән бөјүк уғурлар илк нөвбәдә онун дилинин халг дилинә јахын, садә вә сәлис олмасы иди. Халгын елми вә мәдәни чәһәтләр тәрәғти етмәси уғрунда чалышан “Әкинчи” гадын азадлығы вә гадын тәһсил идејасыны тәблиғ едән илк Азәрбајҗан гәзети олмушдур. О, дини мөвһумата, хурафата вә чәһаләтә гаршы кәскин чыхышлар едирди. Гәзетдә тәбиәт елмләри вә кәнд тәсәррүфатының инкишафы илә бағлы елми-күтләви мөғаләләр верилрди. “Әкинчи” Азәрбајҗандан кәнарда да - Күрчүстан, Дағыстан, Әзбәкис-тан вә башга јерләрдә јайытырды.

Милли демократик мәтбуатың “Әкинчи” гәзети тәрәфиндән бөјан едилмиш башлыча принципләри - маарифләшмә, мүасирләшмә, мәфжурә сафлығы, үмуммилли мәғсәдләрин тәблиғи, бәшәри дәрәҗәләрин милли ән’әнәләрлә үзви вәһдәти, әдәби дилиң данышыг дилинә јахынлашдырылмасы, һәлисәләрин объектив ишығландырылмасы Азәрбајҗанда милли демократик мәтбуатың кәләчәк инкишафы үчүн тәмәл дашлары ролуну ојнады.

1877-чи илдә “Әкинчи” гәзети бағландыгдан сонра мүхтәлиф сәјләр көстәрилмәсинә бахмајараг, өлкәмиздә бир мүддәт азәрбајҗанча мәтбу орган чыхмамышдыр. Әлкәдә чәрәјан едән ичтимаи просесләр вә чари мәсәләләр бир мүддәт јерли русдилли мәтбуатда өз әксини тапырды. Ба-

кыда рус дилиндә чыхан илк гәзет исә биринчи нөмрәси 1871-чи илин март ајында ишыг үзү көрән “Бакински листок” олмушдур. 1876-чы илдә икинчи русдилли гәзет “Бакинскије известија” нәшрә башламышдыр. Русдилли гәзетләр ичәрисиндә даһа узунөмүрлү олмуш “Каспи”нин 1897-чи илдән е’тибарән наширлијјини һачы Зәјналабдин Тағыјев өз үзәринә көтүрмүш вә тәхминән һәмин дөврдән онун редактору Әлимәрдан бөј Топчубашов, сонралар исә Әлибөј һүсәјзадә олмушдур. Рус дилиндә нәшр едилән гәзетләр Азәрбајҗан сәһифәси јаратмаг тәшәббүсү көстәрсәләр дә, буна наил ола билмәмишләр.

1879-чу илдә һачы Сәид Әфәнди Үнсизадә Тифлиسدә “Зијәји-Гафгазијјә” гәзетини чыхармаға наил олмушдур. Гәзетин чәми 104 нөмрәси чыхдыгдан сонра 1880-чи илдә о, чапыны дајандырымышдыр. 1883-1891-чи илләрдә Тифлиسدә “Әкинчи” үслубуну давам етдирән “Кәшкүл” гәзети вә журналы чыхырды.

XX әсрдә исә Азәрбајҗан дилиндә чыхан илк гәзет Мәммәдаға Шаһтахтинскинин 1903-чу илдә Тифлиسدә бурахдығы ичтимаи-сијаси, иғтисади, елми, әдәби “Шәрғи-рус” гәзети олмушдур. Гәзетин Азәрбајҗанда ичтимаи фикир тарихинин инкишафында һүсуси јери олмушдур. Гәзетдә дүнјәви елмләр, ана дили, гадын азадлығы илә бағлы мүтәрәғти фикирләр өз әксини тапырды. “Шәрғи-рус” гәзети Чәлил Мәммәдгулузадә, Мирзә Әләкбәр Сабир, Аббас Сәһһәт, Әмәр Фаиг Не’манзадә, һүсәјн Чавид, Мәммәд Сәид Ордубади, Әлигулу Гәмкүсар, Әли Нәзми кими бөјүк маарифчиләри өз әтрафында бирләширә билмишди. Гәзетин ән бөјүк хидмәтләриндән бири дә Чәлил Мәммәдгулузадәни бир журналист кими үзә чыхармасы олду. О, мәтбуатда демократик чәрәјаның бәргәрар едилмәсиндә мүһүм рол ојнајан пешәкар бир редактор кими мәнз бу гәзетдә јетишишди.

Артыг “Шәрги-рус” гәзети әтрафында формалашмыш жаралычы һеј’әг Азәрбајчанда мәтбуатын инкишафынын јени мәрһәләсинин башланмасы үчүн зәмин јаратды. Чәлил Мәммәдгулузадәнин тәшәббүсү, редакторлуғу вә наширлији илә 1906-чы ил апрелин 7-дә Тифлисдә һәфтәлик иллүстрасијалы илк Азәрбајчан сатирик журналы - “Молла Нәсрәддин” ишыг үзү көрдү, 1918-чи иләдәк Тифлисдә нәшр олунан журнал 1921-чи илдә Тәбриздә, 1921-31-чи илләрдә исә Бакыда чап олунашду.

Мүтәрәпти идејаларын чарчысы олан “Молла Нәсрәддин” журналы мүстәмләкәчилик сијасәтини, керилији, мөвһуматы амансыз сатира әтәшинә тугур, Азәрбајчан дилинин сафлығы уғрунда ардычыл мүбаризә апарырды. Кәскин вә чәсарәтли тәнгили чыхышларына, ачы һәгигәтләри сөјләдијинә көрә даим һүчүм вә тә’гиләрә мә’руз галан журналын нәшри чар сензурасы тәрәфиндән дәфәләрлә дајандырылмыш, бир сыра нөмрәләри мүсадирә олунаш, редактору бир нечә дәфә мәһкәмә мäs’улијәтинә чәлб едилмиш, чәримә едилмишдир. Лакин бүтүн тә’гил вә тәзјигләрә бахмајараг, “Молла Нәсрәддин”ин һагг сәси чох кечмәдән Гафгазын һүдулларыны ашыб Русијада, түрк әләминдә, бүтүн Јахын вә Орта Шәргдә ешидилди. Журналын Мәркәзи Асијада, Крымда, Ирәван, Казан, Уфа, һәштәрхан, Оренбург, Тәбриз, Тһран, Әрзурум, Истанбул, Гаһирә, Бомбей, Кәлкүтгә вә саир шәһәрләрдә чохла охучусу вар иди.

“Молла Нәсрәддин” дөврүнүн мүһүм сијаси һадисәләринә сәс верир, милли ојаныш просесинә хидмәт едирди. Журналын мөвзу вә тә’сир даирәси чох кениш иди. “Молла Нәсрәддин” Азәрбајчан халгынын мүтәрәпти гүввәләрини, демократик зијалылары өз әтрафында топламышды. Журналда Азәрбајчанын көркәмли шаир, јазычы вә журналистләри илә јанашы Оскар Шмерлинг, Иосиф Роттер,

Әзим Әзимзадә кими рәссамлар да фәалијәт көстәрәрәк Азәрбајчанда јени рәссамлыг мәктәбинин тәмәлини гојдулар. “Молла Нәсрәддин”ин мүасир әдәбијат, маарифләшмә, демократикләшмә уғрунда мүбаризәси, онун күчлү сатирасы журналда әмәкдашлыг едән шаир вә јазычыларын јарадычылыг истигамәтини мүәјјән етмиш, онларын көркәмли сәнәткар кими формалашмасында һәлледичи амил олмуш, беләликлә дә “молланәсрәддинчилик” аллы бөјүк бир ичтимаи-әдәби һәрәкат јаранмышды. Молланәсрәддинчиләст классик Азәрбајчан, шәрг, рус вә дүңја бәдии-публисист ирсинин ән’әнәләриндән, халг јуморундан мәһарәтлә бәһрәләнәрәк, милли мәтбуат тарихиндә сатирик журналистиканын бүнөврәсини гојмуш, Азәрбајчан публисистикасыны жанр вә үслуб рәнкарәнклији илә зәнкиләшдирәрәк онун инкишафында мисилсиз рол ојнамышлар.

Бу дөвр Азәрбајчанда ушаг вә валидејиләр үчүн “Дәбистан”, “Рәһбәр”, “Мәктәб” кими журналларын бурахылмасы илә дә әләмәтлар иди. Азәрбајчан зијалыларынын фәал интиракы илә нәшр олунан “Һәјат”, “Фүјүзат”, “Тәзә һәјат”, “Шәләлә”, “Ачыг сөз”, “Дирилик” кими гәзет вә журналларын да мәтбуатымызын инкишафында бөјүк ролу олмушду.

Әсрин әввәлләриндә Азәрбајчанда чыхан дөври мәтбуат органилары сөзсүз ки, милли ојаныш, милли өзүнүдәрк просесләринин апарычы вәситәләриндән бири олмушду.

Азәрбајчанын 1918-чи ил мајын 28-дә өз мүстәгиллијини газанмасында милли мәтбуатын да мүһүм ролу олмушду. Азәрбајчан Халг Чүмһуријәтинин бүтүн хадимләринин һәм бир лидер кими формалашмасында, һәм дә онларын сијаси фәалијәтинин керчәкләшдиримәсиндә мәтбуатын мисилсиз хидмәтләри вардыр. Азәрбајчан Халг Чүмһуријәти дөврүндә үмуммилли платформалан чыхыш едән “Азәрбајчан” гәзетинин даһи Үзәјир бәј һачыбөјов тәрәфиндән нәшр едилмәси ичтимаи-сијаси просесләрин

милли мэдэнијјэтин инкишафы илэ нэ гэдэр баглы олдугунун эн бариз нүмүнэсидир. Әслиндэ чүмһуријјэт дөврү мэтбуатынын фәалијјэти һәсэн бәј Зәрдаби идејаларынын “Әкинчи” принципләринин һөјата кечирилмәсинин јени вә чох мүһүм мәрһаләси иди. Тәәссүф ки, бу мәрһаләнин өмрү аз олду.

XX әсрин 70 илдән артыг дөврү совет мэтбуатынын фәалијјэт көстәрдији илләрә тәсадүф едир. Бу дөврүн дә хусуси јери вардыр. Мәһз бу илләрлә гәзет вә журналларын шәбәкәси кенишләнмиш, мэтбуат күтләви информасија васитәләринин јени нөвләри һесабына зәнкинләшмишдир. Журналистиканын чешидли нөвләри мејдана чыхмышдыр. Мэтбуат даһа чох партијалы, синфи олса да, вәтәнпәрвәр журналистләримиз өз гәләмләрини даим халгын хидмәтиндә ишләтмиш вә бу јолда бә’зән тә’гибләрә дә мә’руз галмышлар.

Азәрбајчанда совет һакимијјэти гурулудан сонра мэтбуатын инкишафы даһа чох партијалы мөвгә илэ баглы иди. Республиканын “Коммунист” (илк нөмрәси 1919-чу иллә чыхмышдыр), “Бакински работчи” (1906-чы илдән чыхыр), “Вышка” (1928-чи илдән чыхыр), “Азәрбајчан кәнчләри”, “Молодјож Азәрбајджана” (илк нөмрәләри 1919-чу иллә чыхмышдыр), “Бакы”, “Баку”, (1958-чи илдән чыхыр), “Әдәбијјат вә инчәсәнәт” (1934-чү илдән чыхыр) вә саир танынмыш мэтбуат органларында коммунист идеолокијасы илэ баглы мәсәләләрлә јанашы, республиканын итисади, елми, мэдәни инкишафы илэ әлағәдар проблемләр дә өз әксини тапырды. Халгын һөјатынын ишыландырылмасында идеоложи буховларын мөвчудлуғуна бахмајараг, өз сәһифәләриндә мүхалиф фикрә дә јер верән, о дөвр үчүн доғрудан да вәтәнпәрвәр руһлу мәғаләләр дәрч едән мэтбуат органларынын милли шүурун вә өзүнүдәркин формалашдырылмасында бөјүк ролу олмушдур. Бу гәзетләрин халгымы-

зын дил, әдәбијјат вә мэдәнијјәтинә һәср етдији, азәрбајчанчылыг идејасына хидмәт едән јазылары бу күн дә актуал олараг галыр вә тоталитар режим шәраитиндә белә, Азәрбајчан журналистикасынын мөвгәјини нүмајиш етдирир. Совет һакимијјэти илләриндә Азәрбајчан мэтбуаты коммунист идеолокијасынын күчлү тә’сири алтында фәалијјэт көстәрсә дә, о өз милли варлығыны гөрүјуб сахлаја билмиш, әлдә етдији зәнкин ән’әнәләри давам етдирәрәк республиканын ичтимай-сијаси һөјатында фәал рол ојнамышдыр. Мәһз бу дөврлә публисистиканын тамамилә јени бир нөвү-телерадио журналистикасы тәшәккүл тапды. Мэтбуатымызын чоғрафијасы вә ифадә васитәләри кенишләнәрәк республиканын ичтимай-сијаси һөјатынын демәк олар ки, бүтүн сәһәләрини әһатә етмишдир.

Азәрбајчан өз мүстәғилијјини бәрпа етдикдән сонра һөјатын бир чох сәһәләриндә олдуғу кими, мэтбуатын инкишафында да дөнүш јаранды, сијаси плүрализм вә сөз азадлығыны тә’мин етмәк үчүн мүһүм ишләр һөјата кечирилди. Һәлә Азәрбајчан Халг Чүмһуријјэти илләриндән сонра рүшејм һалында инкишафыны дајандырымыш проселәр јенидән дирчәләрәк демократик мэтбуатын инкишафына хидмәт етди.

Азәрбајчан мэтбуатынын сүр’әтли инкишафы республикамызда дүнја стандартларына чаваб верән мүстәғил күтләви информасија васитәләринин јаранмасына кәғириб чәхарды. Бу күн һүтуғи, демократик дөвләт вә вәтәндаш чәмијјэти гурмағ истиғамәтиндә ирәлиләјән Азәрбајчанда 650-дән чох мүхтәлиф күтләви информасија васитәси - гәзет, журнал, информасија акентлији вә телерадио ширкәтләри фәалијјэт көстәрир. Бу да өлкәмизин мэтбуатынын инкишаф јолунда олмасына дәләләт едир.

Милли өзүнүдәркин бәргәрар олмасында, вәтәнпәрвәрлик һиссләринин ашыланмасында, милли вә үмүмбәшәри

дәјәрләрн төблиғиндә мүстәсна рол ојнамыш Азәрбајчан мәрбуаты халғымызын азашлығ вә мүстәғиллик уғрунда мүбаризәсинә өз бөјүк төһфәсини вермишдир.

Јарандығы 125 ил әрзиндә Азәрбајчан милли мәрбуаты зәнкин вә мәрналы бир инкишаф јолу кечмишдир. Азәрбајчан халғынын гәдим әдәби вә мәдәни ирсә малик олмасы, Шәрг вә Гәрб сивилизасијасынын говушдугу мәкәнда формалашмыш мәдәнијјәти демократик милли мәрбуатын кәләчәк инкишафы үчүн мөһкәм зәмин јаратмышдыр.

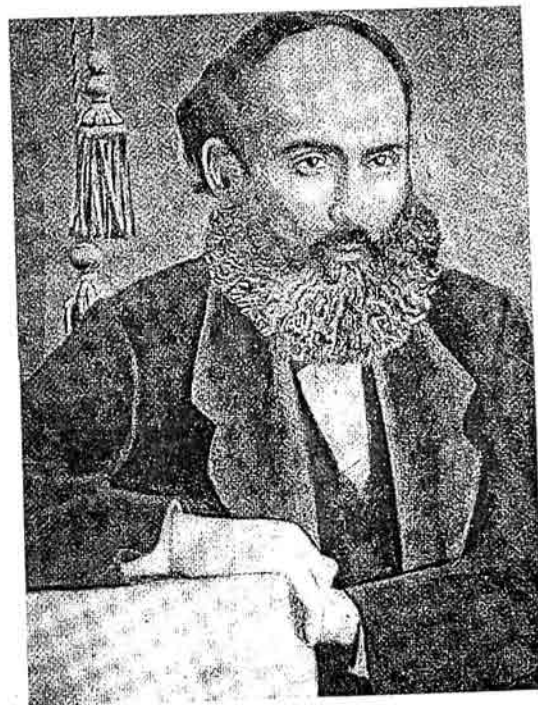
Азәрбајчан мәрбуатынын ичтимаи-сијаси вә мәдәни һәјатымызын инкишафындакы мүһүм ролуну, республиканын һәјатында бөјүк әһәмијјәтини нәзәрә аларағ гәрара алырам:

Азәрбајчанда демократик мәрбуатын јарадылмасынын 125 иллији тәнтәнәли сурәтдә гејд олунсун.

Ҳејдәр ӘЛИЈЕВ,
Азәрбајчан Республикасынын президенти

Бақы шәһәри, 27 март 2000-чи ил

ФӘХРИМИЗ, ИФТИХАРЫМЫЗ ҲӘСӘН БӘЈ

Һәҗатынын мә'насыны догма халгына хидмәтдә көрән, бүтүн өмрү боју онун сәадәти вә тәрәггиси уғрунда мүбаризә апаран, тарихин чәтин вә көшмәкешли дөврүндә милләтин өнүндә кедән вә она көрә дә милләт фәдаиси кими учалан, эзәмәтли вә надир шәхсијјәт олан Һәсән бәј Мәликов (Зәрдаби) халгымызын көркәмли оғлу, ичтимаи хадими, маарифпәрвәри, милли мәтбуатымызын вә милли театрымызын баниси, Азәрбајчанда хејријјәчилик һәрәкатынын јарадычысы, бүтүн мүсәлман Шәргинин илк селексиячы тәбиәтшүнас алими, Шәргдә Дарвин идејаларынын илк тәблиғатчысы вә давамчысы, Азәрбајчанда ана дилиндә тәһсилини вә гадын тәһсилинин баниси олмушдур.

Мүасирләринин бир гисми ону “Загафгазија мүсәлман зијалыларынын мүәллими вә мә'нәви атасы” адландырмашдыр. Лакин о, бүтүн Гафгаз зијалыларынын мүәллими вә мә'нәви атасы иди.*Дағыстан алимләри ону “алимләрин алими, бөјүк тәбиәтшүнас вә инсаншүнас”; “ағсагталымыз вә ифтихарымыз Һәсән бәј”, “халгын көрән көзү вә парлајан ишығы”, “хагларын јол көстәрәни” кими сеvir вә тәблиғ едирдиләр.*Рус публисистләри ону фәдакарлығына көрә Чернышевскинин гәһрәманларындан бири адландырмашдылар. Күрчү зијалылары Һәсән бәј Зәрдабини “халглар арасында достлуг идејаларынын чарчысы” кими јүксәк гижмәтләндирмишдиләр.* Бүтүн Гафгаз она лајигинчә гижмәт вермишди. Бүтүн халгларын гәлбиндә из бурахмышды о, фәхримиз, ифтихарымыз Һәсән бәј!

1842-чи илдә кечмиш Шамахы губернијасынын Көјчәј гәзасынын Зәрдаб кәндиндә мүфлисләшмиш бәј айләсиндә анадан олмуш Һәсән бәј Мәликов танынмыш нәсилдән иди. Бә'зи тәдгигатчылар онун 1837-чи илдә анадан олдуғуну билдириләр. Һәсән бәјин бабасы Рәһим бәј вә атасы Сәлим бәј дөврүнүн тәһсил көрмүш маарифпәрвәр адамларындан иди вә Зәрдаби бир сыра мүгәрәгги идејалары он-

216265

лардан əхз етмишди. Она көрə дə оғлунун илк тəһсил илə билаваситə өзү мəшғул олмуш Сəлим бəј кичик Һəсəнин дини емлэрə мараг кəстəрдијини нəзэрə алыб ону 1852-чи илдə Шамахы шəһəриндə јеничə ачылмыш дунјови емлэр мəктəбинə гəјмушду. Атасынын дајысы, о вахт Тифлисдə јашајан кенерал Фэрəч бəј Агајевин тə'киди илə Тифлис кимназијасына охумага кəтирилмиш Һəсəн 1860-чы илдə бураны битирмиш, 1861-чи илин августунда Москва Уни-верситетинин физика-ријазитјат факултəсинин тəбиэтшү-наслыг шə'бəсинə гəбул олунмушдур. 1865-чи илдə бураны ə'ла пјимəтлə битирən Һəсəн бəјə һəмин илин ијун ајынын 10-да университетин Елми Шурасынын гəрары илə нами-зəдлик дэрəчəsi верилмишдир.

* Габагыл рус вијалыларындан тəһсил алмыш, Русијада-кы ингиллаби шəраитин тə'сири алтында пүхтələшмиш Зəрдаби "60-чы иллəрин шанлы хадимлэри нəслинə мən-суб" олараг бүтүн өмрүнү халгыны кериликдэн, чəһалəт-дэн, зүмлэн вə əсарəтдэн хилас етмэк уғрунда мұбаризəјə һəср етмишдир.* О, Москвадан гајытдыгдан сонра бир мүд-лəт Тифлисдə чалышмыш, 1868-чи илин февралында 28-дə Губада барышыг мəһкəмəсинин катиби вəзифəсинə кəндə-рилмишдир. Тəэссүф ки, тəдгигатчыларымыз Һəсəн бəј Зəрдабинин Губада фəалијјəт кəстəрдији дөврү (чəми 7 ај олса да) тəдгиг етмəмишлэр. Чəми бир нечə ај бурада иш-лəмиш əдиб јерли əһалинин бəјүк һөрмəтини газанмыш, һагт вə əдалəт тэрəфдары кими халгын гəлбинə јол тап-мышдыр. Əлдə етдијимиз материаллардан көрүңдүјү кими, Губада ишлəдији дөврлэр Һəсəн бəј Зəрдабинин һəјатынын əн марагы вə чəтин дөврлэри олмушдур. О, Губада бары-шыг мəһкəмəсинин катиби ишлəјөркөн јерли бəјлэрин вə мүлкəдарларын, чар мə'мурларынын өзбашыналыгына гар-шы мұбаризə апармыш, тез-тез һүгуғлары тапданан кəндли-лэри мұдафиə етмиш, онлара өз һүгуғларыны баша сал-мыш, она көрə дə јерли мүлкəдарлар вə чар мə'мурлары

илə ачыг мұбаризə апармага мəчбур олмушду. Она көрə дə бурада она гаршы варлы тəбəгəнин гəзəби артыр, белə на-мұнасиб адамы Губадан узаглашдырмага чалышырдылар. Əлимиздəки материаллардан көрүңдүјү кими, јерли əһали, хүсусэн дə мүтəрəпти фикирли зијалылар вə кəндлилэр Зəрдабини мұдафиə етмэк үчүн иттифаг јаратмагы гəрара алмышдылар. Лакин Зəрдаби дөзүлмəз шəраитдə ишлəмэк истəмəмиш, вəзијјəтдэн чыхыш јолуну ишə гајытмамагдa көрмүшдү. Бəһанə ахтаран чар мə'мурлары мə'зунијјəтдэн сонра ишə башламадыгына көрə 1868-чи илин октјабрын 4-дə Зəрдабини ишдэн чыхардылар. Бə'зи тəдгигатчылар онун 14 ај ишсиз галдыгыны јазырлар. Лакин сənəдлəрдэн көрүңдүјү кими, Зəрдаби əслиндə ишсиз галмамышдыр. О, бу мүдлəтдə гəјри-рəсми олараг Шамахы даирə халг мəһкə-мəсинин нəздиндə вəкиллик етмишдир. (Күрчүстан Мəркə-зи Дөвлəт Тарих Архиви, фонд 422, сијаһы 1, вэрəг 3).

1869-чу илдə Гафгаз мəктəб даирəsi мүдиринин əмри илə Багы реалны кимназијасына тəбијјат тарихи мұəллими вəзифəсинə тə'јин едилэн Һəсəн бəј тəкчə дəрс дөмөклə кифајəтлэнмир.* 1872-чи илдə Азэрбајчанда илк дөфə ола-раг хејријјə чəмијјəти јарадыр. Бунунла əлагəдар о, Азэр-бајчанын əксэр шəһэр вə кəндлэрини кəзир. Зəрдабинин јохсуллара көмөк мөгсəди илə јаратдыгы "Чəмијјəти хејриј-јə" өзүнү доғрултмур, чүнки имканлы адамлар хејријјə иши-нə гошулмаг истəмирлэр.*

Фəалијјəтсиз гала билмəјөн Һəсəн бəј халга хидмəт ет-мəјин јени јолларыны ахтарыр вə 1873-чү илдə Нəчəф бəј Вəзирова бирликдə Мирзə Фəтəли Ахушоновун "Һачы Га-ра" комедијасыны тамашаја гојур вə бунунла да театр тари-химиздə Азэрбајчан театрынын баниси кими из гојур.

Бүтүн булар Һəсəн бəји гане етмирди. О, халгын маа-рифлөнмəsi үчүн даһа тə'сирли јоллар ахтарырды. Она кө-рə дə 1872-чи илин əввəллəриндəн башлајараг, ана дилин-дə гəзет бурахмаг арзусу илə фəалијјəт кəстəрир. Респу...

ИИ М Ф АХУШ

Нəһажət, 1875-чи илдə арзусуна чатыр вə һəмин илин ијулун 22-дə “Əкинчи” гəзетинин илк сајыны чапдан бурах-магла милли мətбуатымызын əсасыны гојур.

1875-1877-чи иллəрдə “Əкинчи”нин 56 сајыны чапдан бурахан Һ.Б.Зəрдаби əслиндə ики илдə халга 50-60 ил əрзиндə кəстəрилən гəдər хидмэт кəстəрмиш, “јухулу гардашларыны гəфлэт јухусундан ојатмаг” үчүн сон дəрəчə фəдакарлыгга чалышмышды. Дəврүн мүгəрəгги фикирли Азəрбајчан зијалыларындан олан Сејид Əзим Ширвани, Нəчəф бəј Вəзиров, Əскəр Корани, Əлизадə Ширвани, Мəһəммəd Садыг, Кəрим бəј Һүсєјнбəјов кими шəхсијјэтлəri өз əтрафында топлајан Һəsən бəј Гафгазын дикəр бəлкəлəринин маарифпəрвэр гүвəлəрини, мəсələn, Дагыстанын Мирзə Һəsən əфəнци Алгадарви, Гəзəнфəр бəј Мамрачви, Геан Мирзə, Мирзə Кəрим Исрафилов, Һачы Əбдүррəһман, Мəһди хан Усмијев Гајтаги, Əлəкбəр Һєјлəри, Һəsən Гузунов кими кəркəмли алимлəрини, шаирлəрини вə маарифпəрвэр зијалыларыны өз идејалары уғрунда сəфəрбəр єтмишди. Һəsən бəј дүһасы, “Əкинчи” зијасы бүтүн Гафгаза нур сачырды. Она кəрə дə мəшһур лəзки алим, тарихчиси, философу вə шаири Мирзə Һəsən Алгадарви Зəрдабини “елми илə Гафгаза нур сачан бəјүк үлəма” адаландырмышды.

Мүгəрəгги фəалијјəтинə кəрə тə’гиблəрə мə’руз галан, 1878-чи илдə ганунсуз олараг Бакы реалны мəkтəбин мүөллимнн вəзифəсиндən азад едилən, ики илədək ишсиз галан, нəһажət, 1880-чи илдə догма кəнди Зəрдаба кəчəрək 16 ил орада јашајан, 1896-чы илдə Бакыја гајыдагə өмрүнүн сонуна кими “Каспи” гəзети илə əмəkдашлыг едən, 7 ил Бакы шəһəр дəвлət думасынын үзвү олан Һəsən бəј Зəрдаби халгын мəнафеји уғрунда Һəмишə, һəр јердə чəсарəтлə мүбаризə апармыш, дума трибунасындан халгын ганыны соранлары ифша єтмиш, мэдəни-маариф, социал-абаллыг, тикинти, су проблемлəri сəһəсиндə бир сыра тəдбирлəрин

һəјата кечирилмəсинə наил олмуш, “тəк адамын да дəјүш мєјданында əскəр олдуғуну” сүбуга јєтирмишдир. ‘Өмрүнүн сон анынадək мүбаризлијиндən əл чəkмəјən Һəsən бəј 1907-чи илдə дүнјасыны дəјишдији сон анда да халга сонсуз мəһəббətини изһар елəрək демишди: “Сиздən хəһиш едирəm: тəнтənəли дəфн мəрасими дүзəлтмəјин, мəни чох садə дəфн един. Дəфн үчүн хəрчлənмəси лəзым кələn вəсаити мүсөлманлар арасында савал јəјан чəмијјətə верин. Бу мəним башы бəлалар чəkмиш халгым үчүн чох фəјдалы олар”. (“Каспи” гəзети, № 264, 1907-чи ил). *

Һəsən бəј Зəрдабинин һəјат вə фəалијјəтини, јардычылыгыны тəдгиг етмək сəһəсиндə кəркəмли алимлəримиз Һєјдər Һүсєјнов, Фејзулла Гасымзадə, Заман Мəммədов, Зијəдин Кəјүшов, Иззət Рүстəмов, Фуад Гасымзадə, Маһмуд Исмајылов, Малик Мəһəммədоглу, Вəли Мəммədов, Əһмəd Һəsəнов вə башгалары чох бəјүк иш кəрмүшлəр. Бунушга бөлə əдибин фəалијјəтини, ирсини өјрəнмək үчүн һөлə чох тəдгигатлар апарылмалыдыр. Академик Фуад Гасымзадəнин ледији кими, “Һəsən бəј Зəрдабинин һəјаты, шəхсијјəти, фəалијјəти, кəрдүјү ишлəр, гојуб кетдији ирс там мə’насында универсал əһмєијјətə маликдир вə булларын өјрəнилмəси, шəри, тəблиги комплекс сə’јлəр тələб едир”.

Сон вахтлар бөлə сə’лəрин кəстəрилмəси сəһəсиндə əдибин һəмјерлиси, “Күзкү” гəзетинин баш редактору, Һəsən бəј Зəрдаби адына дүнја азəрбајчанлылары хєјријјə чəмијјəтинин јардылмасында бəјүк хидмэтлəri олмуш, һəмин органын “Дүнјаја ачылан пənчərə” адлы гəзетини јардагə она һимəјəдарлыг вə редакторлуг едən, Зəрдаби ирсинин там вə јахындан өјрəнилмəсиндən өтрү јорулмадан чалышан вə бəјүк сə’ј кəстəрən шаир-журналист Сəттар Зəрдабинин əмəји хүсусилə гијмэтлəндиримəlидир.

“Əкинчи” гəзетинин давамчысы олан “Һəјат” (кечмиш “Совет кəнди”) гəзетинин пешəкар журналистлəri дə бу сəһədə сə’јлəрини əсиркəмир, “Əкинчи”дən “Һəјат”адək

кечилмиш 125 иллик мэтбуат тарихимизи даһа дәриндөн өрәнмәјә, “Әкинчи” ән’әнәләрини јашатмаға чалышырлар.

Нәзәријјәчиликдән даһа чоҳ әмәли сөзүн тә’сирли олдуғуну, фәхримиз, ифтихарымыз олан һәсән бәј Зәрлаби һаггында дејилмиш фикирләрдә онун парлаг мүтәфәккир образынын әјдын тәчәссүм таплығыны нәзәрә алараг, бир сыра пјјәмәтли фикирләри охучулара чатдырырыг.

* * *

Зәрдаба һәсән бәј Мәликов адлы бир шәхс јашајыр. О, университет гуртармыш, узун мүддәт халг маарифи назирлији системи үзрә ишләмиш вә ахыр вахтлар нәјә көрә исә гуллуғу бураһыб тәсәррүфатла мәшгул олур. Зијалы, һәссас бир шәхс олан һәсән бәј Мәликов јерли әһалинин голчомаглардан ағыр игтисади асылылығыны дәрк едәрәк, һәр јердә вә һәр чүр әлвернишли шәраитдә кәндлиләрин һүгүг вә вәзифәләрини тә’кидлә вә сәбрлә онлара баша салыр ки, бу да кәнд мүтәхорларынын вә үмумијјәтлә буланлыг суда балыг тутмағы севәнләрин һамысынын хошуна кәлмир. һәсән бәјдән наразы олан бу адамлар ону Зәрдабадан чыхарыб говмаг үчүн дәридән чыхырлар вә бунун үчүн һәр чүр алчаг васитәләрдән истифадә етмәкдән чәкинмирләр. Бу чиркин васитәләр ичәрсиндә ән башлычасы, онларын ән чоҳ севдији бөһтанлардыр, данослардыр ки, бунлар һәсән бәј һаггында демәк олар ки, һәр бир почта илә Бақыја долу кими јағыр...

...Кечә голчомаглар вә башга мүтәхорлар һәсән бәјин Далан-баба адлы јердә бичилиб пәнчәјә вурулмуш, лакин һалә дашынмамыш таһыл зәмисинә од вурмушлар. Хошбәхтликдән һәсән бәјә дәрин етирам бәсләјән гоншу Мүскүрлү вә Пәрванлы кәндләринин әһалиси јангыны сөндүрмүшләр.

“Каспи” гәзети, № 125, 1887-чи ил.

* * *

Һәсән бәј Мәликов Бақыја елә бир вахтда кәлмишди ки, о вахт Бақы шәһәрдән чоҳ кәндә бәнзәјирди, онда кәлчәк јератгы милјонлар барәсиндә арзу етмәк белә мүмкүн дејилди. Әкәр һәсән бәј өз гүввә вә бачарығыны чоһлары кими шәхси вар-дөвләт јыгмаға сәрф етсәјди, инди биз онун чәнәзәсини бу касыб даһмачыгдан дејил, дөбдәбәли сарајлардан көтүрәрдик. Лакин ону дәфн етмәјә чоҳ адам кәлсә дә, биз онларын арасында јүзләрчә көзләри јашлы бу мә’сум ушаглары көрмәздик. һәсән бәј милјонлар јыгмаг үчүн дејил, бах бу ушагларын сәадәти үчүн јашамыш вә јаратмышдыр; онун халгдан, вәтәндән әјры һәјаты олмамышдыр. Узун илләр әрзиндә о өзүнәмәхсус бир дөјәнәт вә чәсарәтлә шәһәр думасында озбашыналыға гаршы, шәһәрин дағдылмасына гаршы, дума машыны архасында өз вичданлары илә алвер едәнләрә гаршы тәкликдә мәрданәликлә вурушмуш, онун ифшәдичи сәсини һеч бир васитә илә боға билмәмишләр. Бунулла да о, зәифләрин шүары олан “тәк адам дөјүш мејданында әскәр ола билмәз” мисалыны рәдд етмишди.

“Каспи” гәзети, № 266, 1907-чи ил.

* * *

Чернышевскинин гәһрәманлары нечә һәрәкәт етмишсә, һәсән бәј дә о чүр һәрәкәт етмишди. һәсән бәј “Нә етмәли?”нин ресепти үзрә фәалијјәт көстәрирди.

*Н. Бајздренко,
“Бакинец” гәзети, № 6, 1907-чи ил.*

* * *

Һәсән бәјин көрүшләринин ана хәттини белә бир принцип тәшкил едир ки, бүгүн халглар тәрәгги јолунда

гардашдырлар, милли фэрглэр, дин вэ эн'өнэ ајрылыгы миллэтлэр арасында достлуга мане ола билмэз. Бүтүн инсанлар миллэтиндэн вэ иргиндэн асылы олмајараг тэбиэт е'тибары илэ бэрабэрдирлэр. Лакин һэсэн бэј мүсэлманларын елм вэ мәдэнијјэтчэ башга халглардан даһа чох кери галдыгыны көрэрэк јорулмаг билмэдэн өз халгыны чөһалэт јухусундан ојадыб тэрэгти јолуна чөкмэк угрунда чалышырды.

*Григори Чиноридзе,
"Каспи" гээети, № 264, 1907-чи ил.*

* * *

Азэрбајчан халгынын мәдэнијјэти тарихиндэ көрөкмөли маарифпэрвэр вэ тэбиэтшүнас алим һэсэн бэј Зэрдаби фэхри јер тутур. О, 40 илдэн артыг бир дөвр эрзиндэ Азэрбајчан халгынын сөадэти вэ тэрэггиси угрунда јорулмаг билмэдэн эзмлэ мүбаризэ апармышдыр. Өз һөјатынын мә'насыны халгын сөадэти угрунда мүбаризэдэ көрэн Зэрдаби, зөнкин вэ чохчөһалти һөјат јолу кечмишир. Халгымызын мадди вэ мә'нөви һөјатынын елэ бир саһэси олмашыдыр ки, бөјүк мүбаризи дүшүндүрмэсин. О өз гаршысына Азэрбајчан халгыны јохсуллуздан, чөһалэт вэ авамлыгдан хилас етмөк кими нөчиб бир мөгсэд гојмушду вэ бунун үчүн маарифи эсас васитэ сечмишиди. Мөвһумат вэ орта эср керилијинин һөкм сүрдүјү, халгымызын чөһалэт вэ зүлмэт ичэрисиндэ боғулдуғу бир дөврдэ Зэрдаби маариф мөш'элини јандыранлардан бири олмуш вэ өмрүнүн сонунадөк бу мөш'эли элиндән јерэ гојмашыдыр. "Маарифдән, елмдән мәһрум бир халг ишыгдан мәһрумдур" - дејөн Зэрдабинин бүтүн һөјаты халгын маарифләнмэси иши илэ бағлы олмушдур. О, һағлы олараг Азэрбајчанда ана дилиндэ төһсилин, га-

дын төһсилинин, Азэрбајчан театры вэ мөтбуатынын баниси һесаб едилир.

*"Зијэддин Којушов,
"Һэсэн бэј Мәликов Зэрдаби" мөгалэсиндөн.
Һэсэн бэј Зэрдаби. Сечилмиш эсэрлэри.
Бақы, 1960, сөһ.7.*

* * *

Азэрбајчанын ичтимаи һөјатынын эн мүһүм фактларындан бири мөтбуатын мејдана чыхмасы олду. Бу, Азэрбајчан мөтбуатынын баниси, халгымызын көркөмли оғлу, ичтимаи хадими, алими, маарифпэрвэр һэсэн бэј Мәликов Зэрдабинин (1842-1907) ады илэ бағлыдыр. һ.Б.Зэрдаби биринчи нөмрөси 1875-чи ил ијулун 22-дэ чыхмыш, чар үсули-идарэси шөраитиндэ мүстөмлэкө учгарында ана дилиндэ "Әкинчи" гээетини нөшр етмөк үчүн хејли эзаб чөкмөли, мүбаризэ апармалы олмушдур. Бу гээетин биринчи нөмрөсинин чапдан чыхмасы бүтүн Гафгазда әксэда доғурду. Гээетин бүтүн редаксиясы вэ редаксия һөј'әти бирчө нөфөрдән, һ.Б.Зэрдабинин өзүндән ибарэт иди. О һәм нашир, редактор, һәм корректор, һәм дә мүрэттиб олмушдур. 1875-1877-чи иллөрдэ гээетин чөми 56 нөмрөси чыхмышды. һ.Б.Зэрдаби гээетин өтрафында С.Ә.Ширвани, К.Мөһмандаров, Ә.Адыкөзөлов Корани вэ дөврүнүн башга көркөмли зијальларыны топлаја билмишиди. "Әкинчи" гээетиндэ маарифчи вэ демократик идејалар тэблиг олунур, фанатизм вэ мөвһумат амансыз тәнгид атөшинэ тутулуруду.

*М.Ә.Исмајылов,
академик.
Азэрбајчан тарихи, Бақы, 1993. сөһ.222-223.*

1907-чи илэ кими дэфэлэрлэ Бакы шөһәр думасынын үзләриндән бири дә мүгәрәгги Азәрбајчан зијалыларынын нумәјәндәси, көркәмли ичтимаи хадим вә маарифчи Гәсән бәј Мәликов (Зәрдаби) олмушдур. Һ.Б.Зәрдаби өзүнүндәрә органларынын ишиндә фәал иштирак едирди. Мәктәб вә сәһијјә комиссијасынын, һәмчинин су тәһһизаты комиссијасынын үзү оларкөн идарәләрин вә гуллуғчуларын тејриғануши әмәлләринә вә сахтакарлығына гаршы гәти чыхыш етминдир. О, Бакыда мәктәб шәбәкәсинин кенишләндирилмәсини, азәрбајчанлы ушағларын ана дилиндә тәһсил алмасынын тә’мин олуңмасыны, онлар үчүн ичбари үмуми тәһсинин тәтбиғ едилмәсини гәтијјәтлә гојарағ, ардычыл сурәтдә буна һаил олмага чалышырды.

Һ.Б.Зәрдаби мүәллимләрин һүтуғларынын мүдафиә олуңмасы, онларын иш шәраитинин јахшылашдырылмасы, әмәк һаггынын галдырылмасы, азәрбајчанлы вә диқәр милләтләрлән олан мүәллимләрин ејни һүтуғлара малик олмасы үчүн гәти тәдбирләрин көрүлмәси илә әлағәдар тез-тез һагг сәсини галдырырды. Мәсәлән, думанын 9 феврал 1899-чу ил тарихли ичласында дума гуллуғчуларынын әмәк һаггынын галдырылмасы мәсәләси гојуланда демишиди: “Сиз анчағ өз идарә ишчиләринизин әмәк һаггыны галдырырсыныз, өзкәләринин јох. Мүәллимләрин көһнә әмәк һаггы сахланлыр, амма каркүзарлар үчүн 1320 рубл әвәзинә 1500 рубл мааш тә’јин едилр”.

Һ.Б.Зәрдаби фәһләрәин тәһсил алмасы, сәнаје-завод рајонлары әразисиндә јени мәктәбләрин јардылмасыны, зәһмәткешләрин ушағларынын охумасы үчүн лазыми шәраит јардылмасы мәсәләләрини дэфәләрлә галдырмышды. Тифлис вә Бакы саһибкарлары халгын вәсанти һесабына Тифлиسدә политехникум ачылмасы тәшәббүсүнү галдыранда мәктәб комиссијасынын ичласында демишиди: “Гој шә-

һәрдә касыб әһалидән отру даһа чоһ ибтидан, пешә вә кәнд тәсәррүфаты мәктәбләри јардылсын. Тифлисин тәләб етдији јүз мин рублларла пулу исә гој Гукасов, Манташев, Хатисов вә башгалары версинләр. Чүнки политехникумда чөкич вуран Иваннын вә јүк дашыјан Абдулланын ушағлары дејил, мәһз онларын ушағлары охујачағлар”.

1898-чи илин февралын 18-дә Думанын јыгынчагында Һ.Б.Зәрдаби мәсәлә галдырмышды ки, идарә ишчиләринә вә шөһәр мәктәбләринин шакирдләринә гуллуғ едән шөһәр китабханасы бүтүн Бакы шөһәри әһалисинин истифадә едә биләчәји ичтимаи китабханаја чеврилсин.

Һ.Б.Зәрдабинин чәсарәтли чыхышлары Дума рәһбәрлијинин вә әксәр Дума үзләринин үрәјинчә дејилди. Онлар даим әдиби горхутмаға, “гајданын позулмасына көрә” тәгсирләндирмәјә чалышырдылар. Бүтүн бунлара бахмајарағ, Зәрдаби чатышмазлығлары, суи истифадә вә рүшвәт-хорлуғ һалларыны кәскин тәнгид етмәклә давам едирди. Һ.Б.Зәрдаби халг арасында о гәдәр мөшһур, о дәрәчәлә нүфузлу иди ки, онун вәфатындан сонра 1907-чи илин декабрында шөһәр Думасы 2 нөмрәли рус-Азәрбајчан мәктәбинә онун адынын верилмәси вә Москва университетиндә онун адына тәғаүдүн тә’сис олуңмасы үчүн гәрар гәбул етмишиди.

А. Ш. Мильман

Политический строй Азербайджана в XIX-начале XX веков, Баку, 1966, стр.221-222.

...Бакыда он бир рус-татар мәктәби вардыр. Онларын һамысы бу башыбәлалынын (Һ.Б.Зәрдабинин.-К.Н.) зәһмәтинин вә сә’јләринин нәтичәсидир.

“Иршад” гәзети, № 22, 1907-чи ил.

* * *

...Бу күнләрдә шәһәримизин мүдрик вә маарифпәрвәр адамлары бир јерә јығышараг мәрһумун хатирәсини тәнтә-нәли гәјд етмәји гәрара алмышлар.

Чох тәәссүф ки, Зәрдабинин һәјаты гырылды... һәсән бәјлә бирликлә бүтүн бир дүнја, бүтүн бир дөвр, бүтүн бир ера кедир.

“Иршад” гәзети, № 121, 1907-чи ил.

* * *

Биздә, Гафгазда мүсәлман дилиндә илк гәзетин банниси-нә вә редакторуна афәрин, она ешиг олсун, көрүндүјү кими о, гәзет иши илә бөјүк мәнәббәтлә мәшғул олур, һәрчәнд о, гәзети нәшр едән јекәнә ишчидир - редактор да, коррек-тор да, мүрәттиб дә өзүдүр.

“Кавказ” гәзети, № 5, 11 јанвар 1876-чы ил.

* * *

Азәрбајчан милли мәтбуатынын јарадылмасы үчүн һәлә өтән әсрин биринчи јарысында сә’ј кәстәрилмишди. 1832-чи илдә “Тифлисские ведомости”нин азәрбајчанча бурахы-лышы нәшр олунмушду, 1845-чи илдә исә “Закавказский вестник” редаксијасы Азәрбајчан дилиндә “Гафгазын бу тәр-рәфинин хәбәри” әләвәсини чап етмәјә башламышды. Ла-кин бу нәшрләри сөзүн там мәнәсында мүстәгил милли дөври мәтбуатын илк нүмунәләри һесаб етмәк олмас. Ори-жиналлыгдан мәрһум олан, рәсми бүллетенләр характери дашыјан бу нәшрләр әләвәләри олдуглары гәзетләрин сә-һифәләриндән Азәрбајчан дилинә тәрчүмә олунан матери-алларла долдурулурду. Бунула јанашы онлар, Азәрбајчан милли мәтбуатынын мејдана кәлмәси үчүн һансы дәрәчәдә-сә мүәјјән зәмин јаратмышлар.

1841-чи илдә М.Ф.Ахундов вә М.Ш.Вазеһ Тифлиسدә мәтбәә ачмаға сә’ј кәстәрдиләр. Лакин чар һакимијәт ор-ганлары кәмәк кәстәрмәкдән имтина етдијинә көрә онла-рын сә’ји нәтичәсиз галды. Бүтүн бу чүр сә’јләрә бахмаја-раг, XIX әсрин биринчи јарысында Азәрбајчан милли мәт-бәәсини вә дөври мәтбуатыны јаратмаг мүмкүн олмады.

Бу тарихи вәзифә алим-публисист, өз јолу үзәриндәки бүтүн манеәләри чәсарәтлә дәф едән, өтән әсрин икинчи јарысында маарифчилик бајрағыны јүксәкләрә галдыран Һ.Зәрдабинин өһдәсинә дүшдү. 1875-чи илин ијулуида онун тәрәфицән илк Азәрбајчан гәзетинин илк нөмрәси чапдан бурахылды.

Вәли Мәммәдов.

Газета “Әкинчи”, Баку, 1977. сәһ.3.

* * *

Бу сәнмисән еј даһи, о табуг гучағында?
Сәнмүшмү һәјатын белә мәнәсулу чағында?
Еј шанлы “Әкинчи!”, сән идин кәнчлијә рәһбәр!
Алды сәни биздән өлүм, еј нур сачан үлкәр!
Еј аллы, шәрәфәтли, фәдакар, бөјүк инсан.
Аләмләрә сығмаз вәтәнә етдијин еһсан...
Бар вермәдәдир бәсләдијин даллы диләкләр,
Алмыш сәнин әтрафыны бах, чанлы чичәкләр.
Һәсрәт көзүнү ач бир ан, еј шанлы мүчаһид,
Минләрчә бу мәктәбли чаванлар буна шаһид:
Јорду о зәиф чисмини зәһмәт вә мәшәтәт,
Доғма вәтәнин гојнуна кир, ол даһа раһәт.
Кәлмиш һамы гәлбицдә кәдәр сон көрүшә, бах!
Мүмкүнмү сәни еј бөјүк инсан, де унутмаг!

Абдулла Шанг.

Сечилмиш өсәрләри, Азәрнәшр, 1955.сәһ.5

Тәбијат тарихи мұәллимимиз Һәсән бәј Зәрдаби иди; о, ашағы синифләрдә ријазийат дәрсини тәдрис едирди; тәбијат тарихи алтынчы синифдә кечилирди. Һәсән бәј бизә демишиди ки, онун тәдрис етдији дәрсә даир јахшы дәрслик олмадығындан дәрси бизә јаздырачагдыр. Беләликлә Һәсән бәј дәрсләри јаздырыр, сонра исә јаздырдыларыны биздән сорушурду. Һәсән бәј бизә нә јаздырырды? Бир нечә ил өгәндән сонра баша дүшүм ки, о, бизә Дарвинин нөвләрин мәншәји һаггындакы нәзәријјәсини јаздырыр вә буна даир чохла мисаллар кәтирирмиш...

О, бизим ән севимли мұәллимләримиздән иди. Мәктәби тәрк етмәјә мәчбур олдугуну биләндә онун јанына, евинә кетдик ки, вердији марағлы дәрс үчүн миннәтдарлығымызы, дөвләт гуллуғундан чыхарылдығы үчүн исә тәәссүфүмүзү билдирәк.

Академик М. А. Павлов.

Воспоминания металлурга, Москва, 1945, сәһ.35.

Еј Һәсәнбәј, мұәллими-дана!
Еј едән әһли-аләми әһја!
Еј чатан аләмә сәфа сәндән,
Ејләјир Сејид илтича сәндән!
Ким бу мәктуб ким хәјалымдыр,
Әһли-Гафтага әрзи һалымдыр.
Едәсән чап ики көзүм нури,
Та ола рузкар мәшһури.

Сејид Әзим Ширвани.

Сечилмиш шеирләри, Азәрнәшр, 1937, сәһ.297.

Һәсәнбәј Зәрдаби јашадығы 16 ил мүддәтиндә Бақыда бир чох ичтимаи хадимләр јетишишидиләр... Артыг онларча кимназија шакирдләринә вә теләбәләрә раст кәлмәк оларды. Бүгүн булар Һәсәнбәји чох севиндирди... Бу кәнчләрдән шөһрәт үчүн дејил, халг үчүн ишләјәнләр һәмишә Һәсәнбәјә бир мә'нәви ата кими бахыр вә онун јолу илә кедирдиләр.

Һәнифә ханым Мәликова.

"Һәсәнбәј Мәликов Зәрдабинин тәрчүмеји-һалы"
мәғаләси, "Революсия вә култура" журналы,
№ 6, 1939-чу ил, сәһ.120.

Нечә мүддәтди ки, Һәсәнбәји-зар,
Һүсни-гәдбир илә о фәхри-кибар,
Өз гәдими мисалымызда һаман,
Гәзетә чапыны едиб үнван...
Өзүнә кәрчи јохдур фәйдәси,
Лејк вар халга фејзи-заидәси.
Фејзи-әввәл будур ки, мұхтәсәри,
Јетирир ол чәнаб һәр хәбәри.
Олуруг һали-аләмә вағиф,
Бу бизә бәс дејилми, еј ариф?
Фејзи-сани будур ки, һикмәтдән,
Шәрһ едир кәсбдән, зираәтдән.
Әкибән елм тохумуну о чәнаб,
Нәзәри-аләми едир сираб...
Биздә јох руси, һәм фирәнки савад,
Олмушуг түрки, фарсијә мө'тад.
Ону да һеч билмирик камил,
Әксәри-хәлг әвамдыр, чаһил.
Бәс "Әкинчи" бизә мұнасибдир,
Гијмәти јахшы, мали-касибдир.

Бәс “Әкинчи” чәлалымызды бизим,
Насһи-хошмәгалымызды бизим.
Сә’ј един еј күруһи-ник-сифат,
Етмәсин та бизим “Әкинчи” вәфат.

Сејид Әзим Ширвани.
Сечилмиш шеирләри, Азәрнәшр, 1937. сәһ.303.

* * *

“Әкинчи”дә Нәчәфбәј Вәзиров вә Әскәр аға Коранинин Москвадан, Мәһәммәдтағы Әлизадә Ширванинин Шамаһыдан, һәјдәринин Дәрбәнддән кәндәрдикләри мәктублары, Сејид Әзим Ширванинин шеирләри вә М.Ф.Ахундовун “Вәкили-милләти-намә’лум” имзасы илә мәгаләләри дәрч олунурду. “Әкинчи”нин әсас јазычысы һәсәнбәј Зәрдаби өзү иди. О, гәзетин һәм нашири, һәм редактору, һәм баш мәгаләләрин мүәллифи, һәм дә техники бир ишчиси вә корректору иди. Гәзетин әсас идејасы “көһнә гәјдаларын јени гәјдаларла” әвәз олунмасындан ибарәт иди. Бу идеја онун бүтүн нәмрәләриндә өзүнү әкс етдирмәкләдир. ♪

Ф. Гасымзадә.
XIX әср Азәрбајҗан әдәбијаты тарихи,
Бақы, 1956, сәһ.383.

* * *

Сизин “Әкинчи”низ нәдир? О јалһыз гәзетдирми? Хејр, јалһыз гәзет дејилдир, о - маариф хәзинәсинин тапысынын јазыг дағлы халғларын (дағыстанлыларын - К.Н.) үзүнә ачан бир ачардыр.

Султанов,
Ставропол кимназијасында охујан дағыстанлы төләбә.
Азәрбајҗан Республикасы Әлҗазмалары Фонду,
Һәсән бәј Зәрдаби архиви, инв. N3 (52).

* * *

Һәсән бәј ағыр, чидди, чалышған, доғрулуғ севән, сөзүнә садиг, әјилмәк билмәјән, сағ, тәмиз бир инсан иди.

Абдулла Шаиг.
З.Мәммәдов. “Һәсәнбәј Зәрдаби”,
Бақы, 1957. сәһ.138.

* * *

Халғ јолунда чарпышан, ел үчүн јашајыб јарадан, онун дәрдләринә шәрик олан мүбариз, реалист-демократ бир алим, јазычы, Азәрбајҗанын ән бәјүк журналисти олан һәсәнбәј Зәрдабинин адыны халғымыз бәјүк шәрәф вә һөрмәтлә чәкир. Азәрбајҗан халғы ону өз гәлбиндә ифтихар һисси илә јашадыр, һәсәнбәј Зәрдабинин адыны һәмишә әзи тугур.

Заман Мәммәдов.
“Һәсәнбәј Зәрдаби”, Бақы, 1957. сәһ.138-139.

* * *

Һәсәнбәј шакирдләрә тарихи-тәбии елмләрини тә’лим едир. Бу елмләр инсаны дүнјанын бир чох кизлин вә гаранлыг ишләриндән хәбәрдар едир. Бу мүһүм нөгтәни јаддан чыхармајыб, һәсәнбәј тәбии елмләринин бир чох гисмләрини түркчә јазмаға чалышды.

“Дәбистан” журналы, N9, 1908-чи ил.

* * *

Севимли һәсәнбәј! Сизин мәктубунузу чохдан алмышам, лакин онун мәндә әмәлә кәтирдiji тәәссүрат һәлә дә тәзәдир. Бу тәәссүрат пис мә’нада дејил, әксинә, јашшы

мә'нада тәзәдир. Мүәллимләримизин бизи аттестатдан мөһ-
рум етмәк үчүн ишләрдикләри фитнә-фәсадлар вә алчаг-
лыглар... елә онларын өвләринин алчаглыгыны көстөрән
ашкар фактлардыр... Онлар советдә анчаг сизин сәјәниздә
мәглубийјәтә уградылар.

Һәсәнбәј! Бу јахынларда Акумовлардан бөјүјү Бақыда
оларкән Новитски илә көрүшүб. Новитски Акумова дејир:
"Бәли! Бу ил пис бурахылыш олду. Онлардан ики нәфәри
Лазарев вә Јекиазаров "Сосиалны чәрәјана" дахилдирләр.
Дунјанын бу мурдар адамы сосиоложи чәрәјан һаггында һәр
һансы чүз'и бир... аңлајыша маликдирми?

Бах, бу алчаг адамлар ичәрисиндә һәрләнмәјә, һәтта
онлара табе олмаға мәчбур идик. Гејри-иради олага, он-
ларла бир сырада саф вә тәмиз әгидәли бир адамы көрәр-
кән, она гаршы тәбии бир мөһәббәт жараныр. Будур, һәсән-
бәј, мөндә сизә гаршы бу чүр мөһәббәт жаранмышдыр.

А. Јекиазаров,

Петербург университетинин тәләбәси.

22 август 1877-чи ил.

*Ситат Иззәт Рүстәмәвун "Һәсәнбәј Зәрдаби"
китабындан көтүрүлмүшдүр. сәһ.62.*

* * *

О ишләдији вә гајнајыб гарышдыгы гәзети - "Каспи"ни
гочалыг мөһәббәтилә севәрди.

Һәсәнбәј дили тутулмуш вәзијәтдә, күчлә һәрәкәт едән
әлләрилә мүәјјән саатлары редаксијада отураккән вә өз
ишини ичра етмәјә чалышаркән бу мөһәббәт нә гәдәр тә'си-
редичи шәкилдә гајнајыб дашар вә нечә дә гәлбә тохунарды.

Ажио.

"Каспи" гәзети, № 264, 1907-чи ил.

* * *

Һәсәнбәјин мәнзури пул дејил иди, Һәсәнбәј әввәлдән
ахырадәк пул адамы олмады, пула е'тина етмәди. Истәсәј-
ди, Һәсәнбәјин инди Бақынын әввәлимчи милјонерләрин-
дән олмағы асанлыгла мүмкүн иди. Өз нијјәти, өз мүгәддәс
тәригәси вә мәсләки јолунда Һәсәнбәј Мәликов нә гәдәр
е'тиразата, нә гәдәр әзијјәт вә азара мүбтәла олдуғуну јаз-
сағ, гәзетимиздә јер тапылмаз. Бизи Һәсәнбәјин өлүмү бир
о гәдәр дүшүндүрмүр. Јетмиш синнинә чатаң, бир бөјлә
зәһмәт вә бәлалара сәбир едән киши ахыр кәрәк өләјди,
бизи дүшүндүрән, бизи ағладан милләтимиз ичиндә бу нөв
үрәји, дили, әф'алы мәсләки бир горхусуз, сөзүн ачыг-ачы-
гына дејән милләт мүчаһидинин гаиб олмасыдыр. Чохдур-
му белә иш кәрәнләримиз? Чохдурму белә саф, садиг, би-
гәрәз иш далынча кедәнләримиз? Әфсус, һәзар әфсус, чох
аздыр...

Һашымбәј Вәзиров.

"Тазә һәјат" гәзети, № 182, 1907-чи ил.

* * *

Көркәмли журналист, дарвинчи алим, педагог, маариф-
чи-демократ Һәсәнбәј Зәрдабинин ады халгтымызын маа-
рифләнмәси, мә'нәви дирчәлиши вә фикир тәкамүлү илә
сых бағлыдыр. О, бу мөһәббәт Бақыхановла, Ахундовла
бирликдә ифтихарла јад едилир...

XIX әсрин икинчи јарысында вә XX әсрин әввәлләрин-
дә азәри халгынын мөдәни интибаһы вә јүксәлиши тарихин-
дә мүһүм һадисәләр Һәсәнбәј Зәрдабинин ады илә, онун һә-
јат вә јарадычылығы илә даһа сых бағлыдыр. Халгтымызын
маарифләнмәси, онун чәһаләт вә мөвһумат јухусундан ајыл-
масы вә мөдәни инкишаф јолуна дүшмәсиндә Зәрдаби сон
дәрәчә бөјүк зәһни зәһмәт чәкмишдир. О, Азәрбајчанда илк

ати тәһсияли мұәллим, азәри милли театрынын вә милли мөтбуатынын, хәҗријјә чәмијјәтинин баниси вә көркәмли ичтимаи хадим кими танынмышдыр. Зәрдаби мүтәрәғти рус вә дунја елминдән тәрбијә алмыш тәбиәтшүнас алим, көркәмли дарвинист иди. Азәрбајҗанда дарвинизмин јаўылмасы илк аддымларыны, сөзүн әсил мән’насында Зәрдабидән вә онун әсәрләриндән башламышдыр. Дарвинизмин тәблиғини о, өз халғынын инкишафынын күндәлик, әмәли вәзифәләри илә чидли сурәтдә әлағәләндирмишдир.

Һәсәнбәј Зәрдаби ону көркәмли тәбиәтшүнас алим кими таныдан чохла әсәрләрин мұәллифидир.

Иззәт Рүстәмөв.

“Һәсәнбәј Зәрдаби”, Бакы, 1969. сәһ.4-5.

* * *

Һәсән бәј алтмышлардан (өтән әсрин алтмышынчы ил-ләринин демократик фикирли зијальлары нәзәрлә тугулуру - К.Н.) иди. О, һәлә дә Русија тарихи фонунда парлаг әксини тапан һәмин дөвр рус чәмијјәти һәјәтындакы идеја ахынынын јетирмәси иди.

Зүлмәтдән ишыға чыхмағ, елм јанғысы, башлычасы исә, бу елмләри дөврүн боғуғ ичтимаи атмосферинин сағламлашдырылмасы ишиндә һәјәтә кечирмәк, күтләләри зүлмәтдән вә чәһаләтдән чыхармағ - бах, булар иди алтмышынчы илләрин адамларынын иши.

Һәсән бәј тәрбијә алдығы һәмин мәктәбдән бүтүн бунлары әхз етмиш вә она өз мәншәји илә спесифик рәнкләр әләвә етмиши.

Һәсән бәј алтмышлардан олан татар (*азәрбајҗанлы* - К. Н.) иди. Ејни заманда мүсәлман мүһитиндә бу ахынын пионер иди.

Н. Г. Бајдренко.

“Бакинец” гәзети, № 16, 1907 г.

* * *

Керидә галмыш милләтимизин мадди вә мө’нәви јүксәлиши наминә башланғычыны гојдугунуз бүтүн ишләрә көрә патриотизм вә мүасир маарифә һөрмәт һисси илә Сизә гәлбән миннәтдарлығымы билдирирәм.

Сизин идејаларыныз вә һиссләриниз доғмадыр, мүсәлманларын тәлеји илә бағлы јахшы нәтичәләр вәрәчәјини вә’д едир вә она көрә дә Сизин фәалијјәтинизин бәһрәси кими јаранмыш чәмијјәтин ишиндә онун үзвү олмагла јахындан иштирак етмәк истәрдим...

Јәһја Таһиров.

Газах маһалынын јени Ағстафа стансијасы.

8 јанвар 1873-чү ил.

Ситат З. Б. Көјүшовун “Мировоззрение Г. Б. Зардаби” китабындан көтүрүлмүшдүр. Бакы, 1962. сәһ.50.

* * *

Илк татар (Азәрбајҗан - К.Н.) гәзетинин редактору бир сыра һәм мө’нәви, һәм дә техники чәтинликләри дөф етмәли иди. О, һәм шрифтләри јаратмалы, һәм мүрәттибләри, һәм әмәкдашлары, һәм корректорлары вә мүхбирләри јетишдирмәли иди. О, илк мүтәрәғти гәзетин охучуларынын кениш даирәсини јаратмалы, журналистика саһәсиндә атыңы илк аддымлары илә мүсәлман бугалары арасында гәзандығы дүшмәнләринә гаршы чәсарәтлә сәсини учалтмалы иди, О, гәтијјәтлә, дүшкүнлүјүн нә олдуғуну билмәдән, јорулмадан, руһдан дүшмәдән, гәләмини тәмәннаја гурбан вәрмәдән һәр шеји едирди.

М. Александрович.

“Бакинское эхо” гәзети, № 76, 1907-чи ил.

Мән једди ил онула бирликдә редактор столу архасында ишләмишәм вә једди ил онун ичтимаи фәалијјәтинин шаһиди олмушам. Једди ил әввәл тәлјин һөкмү илә Бақыја кәләндә вә илк дәфә “Каспи” гәзети редакциясынын гапысыны ачыб ишләмәк истәдијими билдирәндә һәсән бәј мәни доғма оғлу кими гәбул етди вә гәзет ишиндән өтрү лазыми көстәришләрини верди. Мән о вахт бу ишә тәзәчә башлајырдым вә ондан хәбәрсиз идим. Һәсән бәј мәним илк мұәллимим олды. Һәсән бәј һеч вахт ајрысечкилик салмадан һамыја көмәк едирди, бүтүн кәнч журналистләр ондан мәсләһәт алырдылар. О, онларын һеч биринә һеч вахт јох демирди, һамыја гәлбән, нәвазишлә, өз доғма ушағлары кими јанашырды.

Григори Чиноридзе.
“Бакинеп” гәзети, № 15, 1907-чи ил.

* * *

Кимә Һәсән бәј Мәликовун хатирәси әвиз дејил? Ким бүтүн варлығы илә халгына гуллуғ едәрәк, аиләсини вәсаитсиз гојарағ, гәбрә дә касыб кетмиш халгын бу бөјүк достунун алыны јаддашыннан силә биләр?

Бах, инди мән сорушурам: һәмишә һәр јердә һамынын үзүнә һәгигәти демиш, инсанлығ борчуну вә вичданлы олмағы хатырлатмыш бир адамы унутмағ олармы? Һәлә Һәсән бәјин чәсәди торпаға тапшырылмамыш онун гәбри үс-түндә һејкәлини гојмағ үчүн комитә јаратмағ лазымдыр дејән зијальларымыз һаны?

Бу күн онун өлүмүндән дүз үч ил кечир. Ким бир иш көрүб? Һеч ким һеч бир иш. Суал олунур, шәһәр нә иш көрүб? Амма о, бу шәһәр үчүн нә гәдәр ишләјиб.

“Каспи” гәзети, № 271, 1910-чу ил.

Бу күн мәдәни-маариф фәалијјәти саһәсиндә илк мұсәлман пионери Һәсән бәј Мәликовун вәфат етмәсиндән једди ил кечир. Бақы мұсәлманларынын аловлу чыхышларла тәнтәнәли сурәтдә өз хадимләрини дәфн етдикләри күндән једди ил кечир.

Бәс нә олды? Бу чыхышлардан нә галды? Елә бил онлары һәмин күн күләк апарыб. Һәсән бәј тәнтәнә илә басырдылды. Гәзет вә журналлар бундан сонра даһа ики-үч күн онун биографиясыны вә портретини дәрч етдиләр. Вә мұсәлман чәмијјәти мәрһуму тамамилә унутду...

Биз нәинки Һәсән бәјин һејкәлини учалтмадығ, һәтта онун гәбри үс-түнә али гәбир дашы гојмағ истәјән һәјат јолдашына да көмәк етмәдик; нәинки онун хатирәсини әбәдләшдирмәдик, адыны унутмаға чалышдығ; нәинки онун аиләсинә гајғы көстәрмәдик, әксинә она әләвә гәм-гүссә, кәдәр кәтирдик. Һәтта вәһши инсанлар өз рәһбәринин гәбрини бәзәјирләр. Биздә, көрүнүр, вәһшилик дөврү кечиб, амма мәдәни дөвр һәлә кәлмәјиб...

“Каспи” гәзети, № 267, 1914-чу ил.

* * *

Һәсән бәј мұсәлманлары вар күчү илә кәләчәјә сәсләјир, гәфләтдән ојадырды. О өз халгынын хошбәхтлијини ону чәһаләтдән ојатмағла көрүрдү. О өз халгынын јолунда әзијәт чәкирди, гүввәси дахилиндә һәр шеји едирди. О, кәчә-күндүз өз халгыны дәрин чәһаләтдән тәрәгтијә нечә чыхармағ һаггында фикирләширди.

Григори Чиноридзе.
“Каспи” гәзети, № 264, 1907-чи ил.

* * *

Өз халгына гызгын мөһөббэт, онун дахили вә харичи дүшмөнләринә - јерли һакимләрә вә чар мүстәмләкәчиләринә сонсуз нифрәт, халгын маарифләнмәси, мө'нәви вә игтисади инкишафы уғрунда мүбаризә, халгын јарадычы гүвәсинә вә кәләчәјинә инам, принципаллыг, гәтијјәтлик, әдаләт уғрунда мүбаризә - бүтүн бунлар Зәрдабијә хас әсас кејфијјәтләр иди. Маарифи гызгын мүдафиә едән о, инсан шуурунун бу јолла даһа да тәкмилләшәчәјинә инаныр, халгыны әсрләрин гәфләт јухусундан ајылдараг, онун мадди вә мө'нәви рифаһынын јүксәлмәси уғрунда әзмлә мүбаризә апарырды.

Зијәддин Көјүшов,

Мировоззрение Г. Б. Зардаби, Бақы, 1962. сәһ.7.

* * *

Гәзетин чыхмасына бир һәфтә галмыш һәсән бәј чох һөјәчанланырды. Мәтбәәдә лазыми техника имканлар олмалыгына көрә һәр сәрләвһә үчүн ајрыча клише һазырламаг вә диқәр манеәләри арадан көтүрмәк лазым кәлирди. Һәсән бәј техника имкансызлыг үзүндән гәзетин илк нөмрәсинин уғурсуз алыначағындан бәрк нараһат иди. Амма кичик, тәмиз гәзет ишыг үзү көрәндә севинчдән көзләри јашарды. Евә о, әлиндә гәзет, јүксәк әһвал-руһијјә илә кәлди. Бу, онун һөјәтынын ән хошбәхт күнләриндән бири иди.

Һәнифә ханым Мәликова.

Ситат З. Б. Көјүшовун "Мировоззрение Г. Б. Зардаби" китабындан көтүрүлмүшдүр. Бақы, 1962. сәһ.54.

* * *

Доғрусу Сиз әсл гәһрәмансыныз! Бизим Франсада белә бир јохсул гәзет үчүн ишләмәк истәјән адам тапмаг олмаз-

ды. Сизин гүвәнизә һејрәт едирәм. Белә мө'лум олур ки, Сиз өз халгынызы чох истәјирсиниз!

Бир франсыз журналистинин дедикләриндән.

Ситат Әзиз Мирәһмәдовун

"Биринчи Азәрбајҗан гәзети" мөғаләситдән көтүрүлмүшдүр. "Әкинчи", Бақы, 1979. сәһ.16.

* * *

Азәрбајҗан халгы... бөјүк Мирзә Фәтәли Ахундовун бир сыра ләјагәтли, мүбариз хәләфини јетириб әрсәјә кәтирди ки, онларын сырасында биринчи Азәрбајҗан гәзетинин баниси вә редактору һәсәнбәј Мәликов Зәрдабинин (1842-1907) сурәти әзәмәтлә учалыр...

Азәрбајҗанлы "петровист"ләрин елм вә маарифи јәјмаг мәгсәдилә мәһз "Әкинчи"нин чыхдыгы дөврлә тәшкил етдикләри кизли "Имдәлијјә" ләрнәјинин һ.Зәрдабини өзүнә мө'нәви рәһбәр сечмәси кәнчлијин она бөјүк еһтирамындан ирәли кәлмишиди. Бу еһтирам онун халг иши уғрунда чохшахәли, фәдакар фәалијјәтинә көрә или...

Һ.Зәрдаби халга фәјда верә биләчәк һәр бир ишә бөјүк үмидлә киришмишиди: Азәрбајҗан пешәкар театрынын бүнөврәсини гојан илк тамаша... Хејријјә чәмијјәти ачмаг тәшәббүсу... Бақы реал мөктәбищдә мүәллимлик... Рус мәтбуатында әмәкдашлыг... Чамаат арасында көнүлү вәкиллик...

Әзиз Мирәһмәдов,

*филолокија елмләри доктору.
"Әкинчи", Бақы. 1979. сәһ.4-5.*

* * *

Илк Азәрбајҗан демократик гәзети олан "Әкинчи"ни көркәмли Азәрбајҗан демократ-маарифчиси, философ-материалисти һәсәнбәј Мәликов (Зәрдаби) нәшр едирди.

Онун нәшр етдији “Әкинчи” гәзети Дағыстанын бир чох габагчылы адамларыны өз әтрафында бирләшдириди. Ә.Һејдәровдан башга Дағыстандан Һәсән Алгадарски, Маһсум Дәрбәндски, Әли Мәммәд Абдулла оғлу, ингуш Сәдулла Ахријев вә Шимали Гафгаз халгларынын габагчылы ичтимаи-сија-си фикринин нүмајәндәләри иштирак етмишләр.

М. А. Абдуллајев,
фәлсәфә елмләри доктору.
Ситат М. А. Абдуллајевин

*“Из истории философской и общественно-политической
мысли народов Дагестана в XIX в.”
китабындан котүрүлмүшдүр. Москва, 1968 сәһ.111.*

* * *

Бөјүк зәка вә исте’дад саһиби олан Һәсән бәјин нәшр етдији “Әкинчи” гәзети Гафгазын бүтүн мүсәлман әјәләтләринә мөш’әл кими нур сачды. Һәсән бәјлә бөјүк достлуғумун, она сонсуз һөрмәт вә мөһәббәт изһар етмәјимин сәбәбкары о өзү иди. Һәсән бәј бөјүк тәбиәтшүнас алим олдуғу кими, һәм дә бөјүк инсаншүнас иди. Адамлары сәбрлә, дигәтлә динләмәји, онлара ағыллы вә мәнтиғли мәсләһәт вермәји, гағгы көстәрмәји јалныз ондан өјрәнмәк оларды.

Халгын чәфакешинә чеврилмиш Һәсән бәј онун јолунда фәәлијәтләндән јорулмағ билмирди. Мәнә гәзетин е’ламанмәсини көндәрәндән бир гәдәр сонра өзү дә Дағыстана кәлмишди. Чәнуби Табасаранын 20-дән чох кәндини кәзиб Күрә наһијәсинә (кечмиш Күрә ханлығы - К.Н.), бурадан да Ахтыја јолландығ. Јолларын нараһат вә тәһлүкәли олмасы ону горхутмурду. Гәзетә һәр мүштәри тапынча дүнјанын ән бәхтијар адамы кими севинирди. “Мирзә”, - дејирди, - мөним гәзетим бу дағлара кәлиб чыхса, инанырам ки, ону севәчәкләр, сиз ләзкиләр гонағы бу гәдәр севдијиниз кими”. “Һәсән бәј”, - дедим, - “ләзкиләрдән әтрү гонағ ән

әзиз адамдыр. Она көрә дә һәр кәс ону өз дүшмәниндән сийләһы илә горујур. Сизин гәзети исә биз өз әғлимиз вә мөһәббәтимизлә горујачағығ. О, бизим гәзет олачағ”.

Сөзләрим Гафгазын бөјүк алиминә әсәр етди вә о, мәнни доғма гардашы кими гучаглайыб деди: “Инанырам Мирзә, инанырам”.

Чәнуби Дағыстаны көзәркән мән ону ләзкиләрин вә башга халгларын охумуш адамлары, алимләри вә шаирләри илә таныш етдим. Достлуғ етдијим бу адамлар Һәсән бәји әсил гонагпәрвәрликлә гаршыладылар вә онунла танышлығдан чох мәннун галдылар. Мөним адамларымдан (достларымдан - К.Н.) бир нечә нәфәр е’ламанмәни алыб “Әкинчи”јә мө’мунијәтлә мүштәри олду. Бир мүддәт сонра Күрә наһијәсиндән Ахтыдан вә Чәнуби Табасарандан “Әкинчи”нин мүштәриләри чохалды вә 50-дән артығ адам бизим гәзети алмаға башлады. Һәсән бәјлә үнсийјәт елән һәр кәс узун мүддәт ону унуда билмир вә “Әкинчи”јә көмәк етмәјә сә’ј көстәриди. Бизим алимләрин Һәсән бәјлә һәр көрүшү Азәрбајҗан вә Дағыстан халгларыны даһа да јакынлашдырырды вә биз халглар достлуғунун чарчысы кими онун адыны һәмишә һөрмәтлә чәкирдик.

Һәсән бәјлә олдуғум күнләрлә онун шәхсийјәтинә, дүһасына вә елминә вурулдум. Мән ону бүтүн Гафгаз мүсәлманларынын мө’нәви атағсы һесаб етдим вә бир мәктубумда бу фикрим ачығладым. Әслиндә о, бундан бөјүк гиймәтә ләјиг иди. Фирудин бәј Көчәрлијә мәктубумда јазмышдым ки, ону индијәдәк ганьдығым ән бөјүк алим вә ән хејрхәһ адам билирәм. О, халгы үчүн јорулмадан чалышырды. Бу јолда онун өмрү шам кими килә-килә әридикчә, мүсәлманлар ичрә елм зијасы даһа чох парлайыр, Һәсән бәј төкчә өз халгынын дејил, Гафгазын бүтүн мүсәлман халгларынын көзүндә даһа да учалырды.

Мирзә Һәсән Алгадари.
*Русија ЕА Дағыстан филиалы Тарих, Дил вә Әдәбијәт
Институтунун әлјазмалар фонду, иш № 2766.*

* * *

Атам Гафгазын мөшһур алимләри сырасында һәсән бәжин адыны хусуси һөрмәт вә рәгбәтлә чәкирди. Онун чыхардыгы гәзети гаранлыгыда ишыг сачан мөш'әлә бәизәдирди. Маарифчилик идејаларыны тәблиг едән һәсән бәј бу сәһәдә Дағыстана да аз тә'сир көстәрмәмишди. Онун идејаларына баһәм идејалар Дағыстанда да јајылырды вә Дағыстан маарифчиләри һәсән бәјин симасында өзләринә јахын дост, мүтгәфиг вә мүәллим тапдылар.

Әли Һәсәнов.

*Дағыстан тарихчиси, Һәсән Алгадаринин оғлу.
(Ситат Ә.Һәсәнова мөхсус архивдән көтүрүлмүшдүр.)*

* * *

Балкубәдә "Әкинчи" гәзетини бина едиб, милләт ишләринә рөвнәг верән Һәсән бәјин милләтә јахшылыгыларыннан бир нечә кәлмә данышмагла ону тә'риф етмәк инсанлыг гәјдасына намүвафиг оларды. Исми тарихләрә дүшүб баги олмуш бу кәсин милләт ишләринә еләдији јахшылыгылардан нечә-нечә китаб басдырмаг да аздыр. Чүмлә Дағыстан маһалы милләт тәәссүбүнә, мүсәлман гардашларымызы әмәли-хејрә вадар етдијинә көрә бу елм вә камал саһибинә бишәкк гејриләриндән артыг рүтбә верирләр.

Әләкбәр Гејдәров (Гејдәрли).

*Ситат Дағыстан тарихчиси М.А.Абдуллајевә
мөхсус архивдән көтүрүлмүшдүр.*

* * *

Дағыстанлылар арасында ән биринчи алим, инсанларын елмә вә поезијаја олан сусузлуғуну јагыздыран, онларын үрәјиндәки гәми, гајғыны, чүрүк фикирләри чыхарыб атан исте'адлы шаир Һәсән Алгадаринин мәнә көндәрдији гә-

зетдән ("Әкинчи" нәзәрлә тугулулур - К.Н.) чох мәмнун олдум вә онун наширинин камалына вурулдум.

Һәсән Гузунов,

*Дағыстан астроному, философу вә шаири.
Ситат Һ.Гузуновун "Диван" әсәриндән көтүрүлмүшдүр.*

* * *

Алгадар Һәсән әфәнди нәинки Дағыстанда, һәмчинин Азәбәјчанда, Күрчүстанда, Орта Асијада, Татарыстанда да мөшһур иди. О, Москва университетини битирмиш мөшһур алим, маарифчи вә журналист Һәсән бәј Зәрдабинин... Бақыда нәшр етдији "Әкинчи гәзетинә хејли мәгаләләр көндәрмиш, гәзетини нашири илә фәхр етмиш, Һәсән бәј Зәрдабијә вә Фирудин бәј Көчәрлијә чохлу достлуғ мәктублары көндәрмишдир.

Г. Садиғи, Д. Мәһәммәдов.

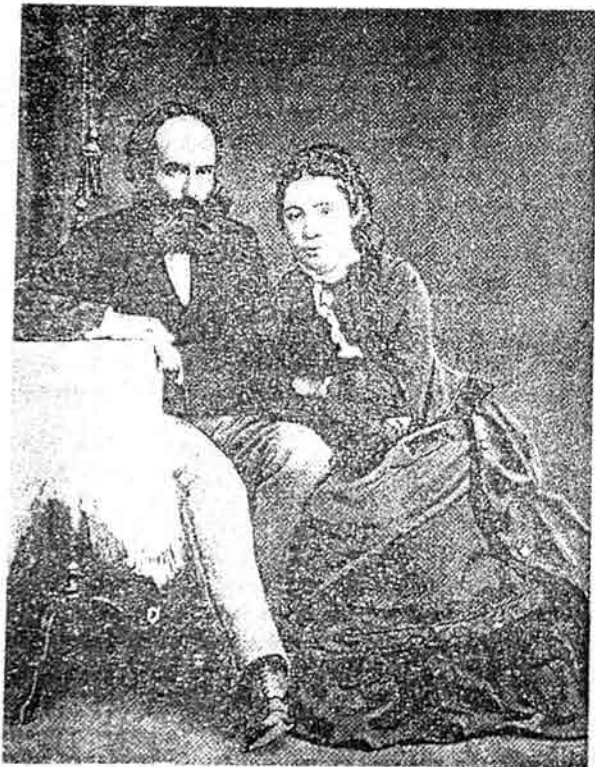
*"Коммунист" гәзети (ләзки дилиндә)
№ 147, 7 декабр 1990-чы ил.*

* * *

Алгадарски бизә Абу Әлја ал-Мааринин, Фирдовсинин, Сә'динин, Низаминин, һафизин, Әмәр Хәјжәмш, Фүзулинин, Мирзә Шәфинин вә башгаларынын ше'рләрини охујурду. О, бизә Азәрбајчан гәзети "Әкинчи"нип саралмыш, көһнә нөмрәләриндән Зәрдабинин (Мәликов), Ахундовун мәгаләләрини, һәмчинин ајры-ајры гәзетләрдән мәгаләләр охујурду. О, Зәрдабидән хусуси вурғунлуғла данышыр, ону алимләр алими адландырыр, онун нәшр етдији "Әкинчи" гәзетини зүлмәтдә нура бәизәдирди...

**Һәсән Алгадаринин шакирдләриндән
биринин мәктубундан.**

*Ситат Русија ЕА Дағыстан филиалы Тарих,
Дил вә Әдәбијат институтунун
әлјазмалар фондундан көтүрүлмүшдүр. Иш N2766.*

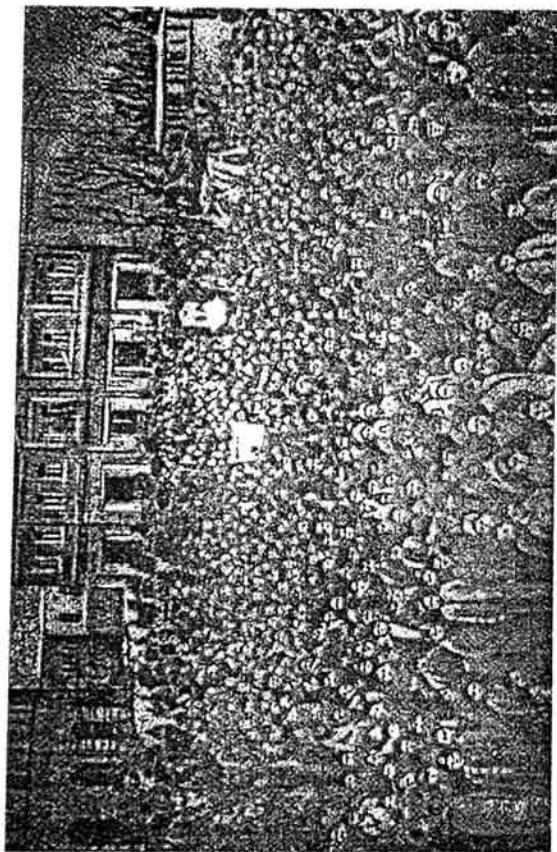

Һ. Б. Зәрдаби арвады Һәнифә ханым Мәликова
илә бирликдә. 1877-чи ил.

Һ. Б. Зәрдаби 2 нөмрәли Бакы гадын
кимназијасынын шакирдләри арасында.
1902-чи ил.

Һөсөн бөјин Бақыда дефн мөрасими.

МИЛЛӘТИ ГӘФЛӘТДӘН АЈЫЛДАН ФИКИРЛӘР

Һ. Б. Зәрдабинин мүдрик кәламлары

Фикрим будур ки, бизим Зәрдаб кэндиндә, Гарабагыш сәрһәддиндә бир даш гојдуруб онун үстә зикр едилән һәч-ви газдырам ки, кәләчәкдә бизим өвладлар о јадикара ба-хыб билсинләр, мән бу зәһмәт илә милләти-исламы гәф-ләтдән ајылтмаг истәјән бир вәгтдә нечә наданлара раст кәлмишәм...

*Һәсән бәј Зәрдаби.
Сечилмиш әсәрләри, Бакы, 1960, сәһ.19.*

Ј ...Гәзетә дәрвиш кими нағыл дејә билмәз. Онун борчу-дур ки, ишләрин јахшы вә јаманлығыны ајна кими халга көстәрсин, та халг өз ник-бәдиндән хәбәрдар олуб онун әлачынын далычан олсун.

— *“Әкинчи” гәзети, № 7, 1876-чы ил.*

* * *

Бизләрдә индијәчән зикр олан елмләрә тәфавүт вермә-јиб онларын һәр икисини бир мәктәбханада, бир устаддан, бир гаидә илә өјрәнирләр. Әмма бу гаидә гәдим заман гаидәсидир вә зәманә дәјишилдијинә, о гаидә кәрәк һәм дәјишилсин... Һәр бир таифә зикр олан елмләрә тәфавүт вермәјиб онларын һәр икисини бир устаддан, бир мәктәбханада өјрәнирди, јә’ни һәр кәс охујуб һәми молла, һәми һүкәма олурду. Башда сарығы олмајана һүкәма демәјирдиләр. Әмма бизим зәманәдә ки, тәчрүбеји-елмијјә артыб-ол елмләрин һәр бирисини охумаг үчүн гејр мәктәбхана вә гејр мүәллимләр лазымдыр. Доғрудур бизим дә мәктәбханаларымыз вар, амма онлардан үмдә мәтләб елмүл-әдјан охумагдыр, елмүл-әбданы һеч охумајырыг, ја охутсаг да, она елә сә’ј етмәјирик... Лазымдыр ки, биз дә гејр милләтләр кими елмүл-әбданы елмүл-әдјандан ајырыб, онун үчүн гејр мәктәбхана бина едиб, гејр мүәллимләр тә’јин едәк.

“Әкинчи” гәзети, № 18, 22 сентјабр 1876-чы ил.

* * *

× Бизим мүсәлман тајфасы... ахирәти көзләјирәм дејиб дејир ки, беш күн дүнја өмрүндән өтрү сә'ј етмәк нә лазым? Амма буну фикр етмәјир ки, дүнјасы олмајанын ахирәти һәм олмаз. Дүнјада һамы бир-бирилә зиндәканлыг чәнкинә мәшгулдур. Һәр кәс бу чәнкдә галиб олду, инкилис тајфасы кими һәми дүнјаны һәми ахирәти кәсб едә биләр. Амма мәғлуб олан нә ки, ахирәтдән, һәтта дүнјадан да мәһрум, јә'ни "хәсарәти дүнја вә ахәрә" олуp.

*Һәсән бәј Зәрдаби.
Сечилмиш әсәрләри, Бакы, 1960. сәһ.106.*

* * *

Өкәр бисәмәрә олмагдан өзүмүзү мүнәфизә етмәк истә-јирик, гәфләтдә олмаг нә лазым? Јәгин дејәчәксиниз ки, иттифагымыз јохдур. Сүнни, шиә сөзү буна мане олуp. Әзиним, бизим заманда вә бизим вилајәтимиздә сүнни шиә сөзү мәнз анламаз ағзында галыб.

*Һәсән бәј Зәрдаби.
Сечилмиш әсәрләри, Бакы, 1960. сәһ.109.*

* * *

↓ Бу фәләкәтин (түркчәрәчилијин-К.Н.) рационал мүаличәси маарифдир, лакин нә гәдәр ки, биз халгы маарифләндирә билмирик, нә гәдәр ки, биз онун көзләрини әлдә гәјырма шәфаверәнләрин шарлатан кәләкләринә ача билмирик, биз ән азы онларын үзәриндә һәр һансы бир нәзарәтин, һеч олмазса инзибати нәзарәтин гојулмасына чалышмалыг.

*Гасан-бек Зәрдаби.
Избранные статьи и письма, Баку, 1962, сәһ.135.*

* * *

Гој шүәралар сизи һәчв етсин, моллалар лә'нәт охусун, әвамүннас даша бассын; сиз милләт үчүн зәһмәт чәкирсиниз вә бишәк кәләчәкдә милләтин көзү ачыланда сизи шәһид һесаb едиб, сизә рәһмәт охујачаг.

*Һәсән бәј Зәрдаби.
Сечилмиш әсәрләри, Бакы, 1960, сәһ.97.*

СМК

* * *

↓ Маарифдән, елмдән мәһрум бир халг ишыгдан мәһрумдур.

*Һәсән бәј Зәрдаби.
Сечилмиш әсәрләри, Бакы, 1960. сәһ.7.*

* * *

↓ Бир булагын сүјунун алтына нә гәдәр бәрк даш гојсан, бир нечә илдән сонра о су төкүлмәкдән о бәрк даш мируp илә әријиб дешилиp, һабелә сөз дә, әләлхүсус доғру сөз, мируp илә ганмазын башыны дешиб онун бејнинә әсәр едәр...Беләдә гәзет чыхартмагдан савай бир гејри әлач јохдур ки, кағзын үстә јазылмыш доғру сөзләр гапы-пәнчә-рәләрдән о иман мәнзилләринә чата билсин. Һеч олмаз ки, доғру сөз јердә галсын. Һәр илдә он гәзет охујандан биp-си охудугулу ганса, онларын гәдәри илбәил артар. Ахырда о бәнд ки, сүјун габағыны кәсмишди вә сүјү ахмаға гојмурду, рәхнә тапар вә су мируp илә бәнди учуруб апарар.

"Һәјат" гәзети, № 129, 28 декабр 1905-чи ил.

* * *

Һәркаһ дигтәт илә мүлаһизә едәсән ашкар олуp ки, инсан... тамам дүнјаја маликдир. Ағыл илә һәр бир шејин сә-

бәбини ахтарыб вә бу төвр илә елмләр бина едиб су илә машынлар, күләк илә дәйрман, су буну илә атәш әрраләси, кәмиси вә гејрә ишләдиб, һәтта кәјдә олан күнүн истиси илә машынлар бина едир. Пәс ағыл вә елм илә инсан тамам дүңјаны тәсәррүф едә билир.

“Әкинчи” гәзети, № 15, 21 ијул 1877-чи ил.

* * *

✓ Нә гәдәр Европа әһли бизим тәки азадлыгдан бихәбәр олуб, о вахтачан биздән бегәр авам олуб. Амма бу һалда азадлыг чәһәтлән Европа әһли чох тәрәгги едиб вә һәр бир иши дә биздән ирәли дүшүб. Әкәрчи бизим шәртимизә кәрә гул азад етмәк чох бөјүк сәвабдыр, амма биз бу барәлә һәр иши кеч ганмышыг. Сатыналма гулу азад етмәји сәаб һесаб едирләр. Амма биз өз хаһишимиз илә бир-биримизә гул олмушуг. Рәијјәт падишаһа, өврәт кишијә, ушаг атаја, нөкәр ағаја, шакирд устаја вә гејр мәкәр гул дејил! Бәли, биз һамымыз гулу вә буна сәбәб ата-баба адәтләридир. Хүләсә, мәшриг зәминдә азадлыг олмадыгына биз Европа әһлиндән кери галмышыг вә нә гәдәр белә олса, биз тәрәгги етмәјәчәјик вә едә билмәрик.

“Әкинчи” гәзети, № 12, 9 ијун 1877-чи ил.

* * *

✓ Һәр бир дүңјаја кәлән инсан азад јашамаг вә хошбәхт олмаг һүгуна маликдир.

“Каспи” гәзети, № 137, 1900-чу ил.

* * *

✓ Һәгигәт, бизләрдә оғул атанын гулдур. Мә’лумдур ки, бизләрдә оғул атанын һүзурунда отурмаг, хәрәк јемәк, да-

нышмаг вә гејри ејибдир. Ондан масәва, оғул атадан изнисиз нә ки, иш кәрә билмәз, һәтта евләнә дә билмәз. Хүләсә, ата оғлу бир шеј кими, мәсәлән, ешшәк кими өзүнә тәәллүг һесаб едиб, һәр нә өз хаһишидир, она әмәл еләдир вә дәхи буну фикир етмир ки, кәләчәклә бу да адам олуб геј-јумсуз иш кәрәчәк. Беләлә ушаг нә ки, гејриләрин, өзүнүн ихтијар вә борчларындан бихәбәр олдуғуна, атасы кими өзүндән күчлүләрин габағында икигәт олубан өзүндән әәифләри адам һесаб етмәмәјә адәт едир.

“Әкинчи” гәзети, № 12, 9 ијун 1877-чи ил.

* * *

Гардашлар, һөкүмәт ја дөвләт вә гејри илә адам инсан олмаз. Һәр кәс өз вүчудунун гәдрини билиб инсанијјәт ихтијар вә борчларыны әдә етмәк илә инсан олур.

“Әкинчи” гәзети, № 12, 9 ијун 1877-чи ил.

* * *

Тәванә авамын авам олмасыны өз нәф’и һесаб едиб, онун әлини, ајағыны, кәзүнү, агзыны бағлы сахламага сә’ј едиб ки, авам ағыны артырыб малики-дүңјалыг идиасыны етмәјиб, өзүнү тәванәјә тәәллүг һесаб етсин, онун артыг күчлү олмағына баис олсун вә бу төвр тәванә артыг күчлү вә касыб артыг күчсүз олмағы мәшриг зәминдә чох шилдәт едиб ки, оранын бә’зи тәванәси фир’он кими аллаһлыг идиасына дүшүб, касыблары бизим Ирандан кәлән һамбаллар кими јөвмијјә чөрәјә мөһтач олуб. Бу төвр илә ағыл саһиби вә дүңјаны тәсәррүф етмәјә гадир олан инсанын чоху дүңјанын маликлијиндән узаг олуб, бә’зи һејванын зиндәканына һәсрәт чәкә галыб. Һәгигәт, инсанын чохунун зиндәканы бә’зи һејванын зиндәканындан јахшы дејил.

“Әкинчи” гәзети, № 15, 21 ијул 1877-чи ил.

* * *

✓ Мә'лумдур ки, бир һејван аһуну шикар едиб өзү јејир вә әкәр бир гејр һејван онун әлиндән о аһуну алмаг истәсә онун илә өлүнчә дава едир. Амма инсан ган-тәр төкүб газандыгыны авамлыгы чәһәтинчә өз әли илә өзүндән күчлүләрә вериб, онун дәхи артыг тәванә олмагына баис олур вә јенә мә'лумдур ки, һејван һараја истәсә кедир, һәр тәрәфә хаһиш етсә бахыр, һәр нә истәсә ејләјир, һачан кејфи истәсә улујур. Амма инсан нәнки өзү истәдијини едә билмәјир, һәтта һејван улујан кими, өз хаһиши илә даныша да билмәјир.

"Әкинчи" гәзети, № 15, 21 ијул 1877-чи ил.

* * *

Хош күзәрәныг вә ләззәт чөлә төкүлмәјиб ки, һәр кәс ахтарыб тапсын... Күч вә рәшидлиқ иш көрмәз, онун әсбабы анчаг ағылдыр вә ағыл бир шејдир ки, ишләдикчә тәрәгги едәр, јә'ни елм тәһсил етдикчән ағыл да артар.

"Әкинчи" гәзети, № 5, 20 сентјабр 1875-чи ил.

* * *

✓ Еј елм тәһсил едән чаванларымыз... вәтән гардашларымызла үнс тутмаг чәтиндир. Сиз данышдыгынызы онлар баша дүшмәјиб, әф'алынызы шәриәтә намувафиг һесаб едиб, сизә кафир дејиб инчидәчәкләр... Амма инсаф дејил ки, беш күн өмрүн ләззәтиндән өтрү милләти - гардашларынызы атыб онлары көр вә сәркәрдан гојасыныз. Пәс ләззәти-дүнјаја тәмә' етмәјиб өз гардашларынызы әмәли-хејрә вадар един. Гој шүәрәлар сизи һәчв етсин, моллалар лә'нәт охусун, әвамүннас даима бассын, сиз милләт үчүн зәһмәт чәкирсиниз вә бишәк, кәләчәкдә милләтин көзү ачыланда сизи шәһид һесаб едиб, сизә рәһмәт охујацаг.

"Әкинчи" гәзети, № 11, 11 ијун 1876-чы ил.

* * *

Дамчы-дамчы илә јарамыз сагаласы јара дејил. Инди сел вахтыдыр. Елм кәрәк сел кими ахсын ки, һәр истәјән ондан ичиб доја билсин. Белә јангы вахтында һәр милләтини истәјинин борчудур ки, бирә-беш артыг ишләсин вә бир дә бизим охујанымыз аз олдуғна биз кәрәк нә ки, иши мүфтә вә битәмәнна милләт үчүн еләјәк, һәтта лазым олса хәрчини дә бәгәдр мәгдур өзүмүз кәрәк верәк. Беләдә иш ирәли кедә биләр. Көзләримизи дәвләтлиләрин әлине тикиб, онларын гара сандығларына үмид олмаг наһагдыр... Тәвәгге едирәм, јаддан чыхармамаг ки, бу һамымыз мүсәлман бала-сыјыг, мүсәлман сүдү илә бөјүмүшүк, мүсәлманларын ичиндә олуруг. Һеч инсафдырмы ки, биз дәрсләримиздән артыг галан вахтымызы онлардан мұзәјигә едәк?!

"Һәјат" гәзети, № 35, 14 феврал 1906-чы ил.

* * *

Бәјлик ахтаран кәс халғын хошбәхтлиқ фикрини чәк-мәз. Онун үчүн пул кәрәкдир ки, кејф-дамагла мәшгул ола вә милләт әвәзинә һејван кәрәкдир ки, она һакимлик едиб өз бәјлијини заһир едә.

"Әкинчи" гәзети, № 6, 17 март 1877-чи ил.

* * *

Инди мәшриг зәмин гоча вә хәстәдир вә о шәхсә агил дејәрләр ки, о, ибарәт илә данышдыгы сөзләри баша дүш-мәк олмасын вә бу "агил" кәсләр дејирләр: елм чәваһир тәки бир шејдир. Нечә ки, чәваһири чөлә атанда һәр кәсин әлине асанлыгла дүшдү, јенә гүјмәтдән дүшәр, һабелә камаллы сөзләри вәзәһ данышанда ону һәр кәс баша дүшәр, она бинаән бимигдар олар.

"Әкинчи" гәзети № 9, 13 мај 1876-чы ил.

* * *

Сиздән хаһиш едирәм: тәнтәнәли дөфн мәрәсими дү-
зәлтмәјин, мәни чоһ садә дөфн един. Дөфн үчүн хәрчлән-
мәси лазым кәлән вәсаити мүсәлманлар арасында савад ја-
јан чәмијјәтә верин. Бу мәним башы бәләләр чәкмиш хал-
гым үчүн даһа фајдалы олар.

“Каспи” гәзети, № 264, 1907-чи ил.

* * *

Јер үзүндә јашајан милләтләр бир күлфәт кимидир.

*Һәсән бәј Зәрдаби.
Сечилмиш өсәрләри. Бақы, 1960. сәһ.53.*

* * *

Бизләрдә гардашлыг һәмийјәти јохдур. Карт-курт рус
дли биләнләримиз рус гәзети кәтирдирләр ки, ону әва-
муннас көрүб онлара артыг һөрмәт еләсин. Шалтај-бал-
тај рус јазысы биләнләримиз рус гәзәтләринә мәктублар
көндәрирләр ки, онлар чап олунанда руслар она һөрмәт
етсин. Һејһат, биз кор олмушуг ки, бирчә гәзети дә сах-
лаја билмәјирик вә бунунла белә гејри милләтләрә күлү-
рүк. Бәли, нијә күлмәјәк, онлар ахмагдырлар. Мәсәлән:
бизим һәмчәшмимиз күрчүләрин бир нечә гәзети вар,
амма онунла инди Кутаис шәһәриндә бир ичма бина
олуб, 5 мин манат чәм едиб ки, кәлән илдән һәфтәлик
гәзет чап етдирсин... Мәкәр бизим тәваналы шәхсләри-
миз јохдур ки, белә ичма бина едәк вә нә ки бир, бәлкә
5-10 гәзет чап еләдәк? Нијә, аллаһа шүкүр, тәвана кәс-
ләримиз чоһдур. Амма... һәзәрәт, бағышлајыныз, јери дү-
шүб әрз еләчәјәм - онларын бә’зи мүфтә гәзет апардыб
индијәнәчән пулуну вермәјибләр. Бә’зи гәзет охумагы
күнаһ һесаб едир ки, куја гәзет охумаг шәриәтә намүва-

фигдир. Бунун габагында сизә нә дејим, сиздә тәгсир јох-
дур. Аллаһ лә’нәт еләсин о кәсләрә ки, бу боһтаны би-
зим шәриәтә дејиб, шәриәтимизи биһөрмәт вә сизи сәр-
кәрдән едибләр.

“Әкинчи” гәзети, № 14, 25 ијул 1876-чы ил.

* * *

✓ Еј мүсәлманлар, вахт кечмәмиш фикринизи бирләшмә-
јә верин ки, дагыныг милләт чоһ тез пуч олур.

“Әкинчи” гәзети, № 19, 8 октябр 1876-чы ил.

* * *

Еј зикр олан әшхаслар, буну фәһм един ки, сизин до-
ланаचाгыз халг иләдир вә дирилијиниз онун дирилијинә мо-
гуфлур вә нечә ки, инсанын гарнында зиндәканлыг едән
гурдлар инсан једији хәрәк илә доланыр вә инсан вәфат
едәндә онлар һәм вәфат едир, һабелә сиз халтын ганыны
соруб ону пуч едиб өзүнүз һәм пуч олачагысыныз.

“Әкинчи” гәзети, № 5, 3 март 1877-чи ил.

* * *

✓ Һәр тајфанын вәтәндашлыг вә милләтин кечмишдә
олан јаман вә јахшы күнләрини шәрһ едән маһнылары
олур ки, бу маһнылар ағыздан-ағыза дүшүб милләти бир-
ләшдирмәјә баис олур. Амма бизим маһнылара бахан кә-
рәк тәәччүб еләсин ки, худаваңда, онлары ким вә нә үчүн
дүзәлдир? Онларын чоһунун ки, авам чагырыр, һеҫ мә’на-
сы олмајыр. Мәсәлән, “Ағачда отуруб сәрчә, нијә узунсан,
еј күчә. Сән һарда галдын, еј бечә. Еј јар, еј јар, ај гара
көз”. Јахшы оларды ки, бизим шүәрәлар бир-бирини һөчү
ја мәдһ етмәк әвәзинә, зикр олан мәзмунда маһнылар дү-

зәлдәднләр ки, онлар ағыздан-ағыза дүшүб халгы надан-лыгдан даналыға тәһрик етмәжә баис олајды.

“Әкинчи” гәзети, № 18, 1 сентјабр 1877-чи ил.

* * *

Әкәрчи Гафгазда ислам гејри милләтләрдән зијадәдир, лakin о милләтләр бирләшибләр, амма биз иттиһади-ислам да-лыҗчан олмајыб, бир-биримизлә дүшмәнликдән башга рәфтар етмәјиб, индијечән һәрә бир тәрәфә баха галмышыг вә нә ки, бизим дағларда сакин олан чәркәз, абадзих, шепсуғ, адиг, че-чен, габарда, ләзки вә гејри тајфалар бир-бирини дүшмән һе-саб едиб, һәмишә дава едирләр, һәтта бизим Ширван ујезди ки, һәмәвәхт бир олуб, индијечән бирләшмәјиб. Кими түрк дили, фарс дили, кими тат дили данышыр. Беләдә мәктәбха-налар ачыб гәзетләр чыхарыб бир-биримизин дилини өјрәниб дәриндән хәбәрлар олмаг бизләрә вачиб дејилми?!

“Әкинчи” гәзети, № 18, 22 сентјабр 1876-чы ил.

* * *

√ Ше’р бир бөјүк әләтдир ки, онула бизим јухуда олан гардашларымыз ајылтмаг чох асандыр. Бизим гоншулары-мыз ермәниләр белә ше’рләр илә чох иш көрүрләр. Бу һалда онларын күчәләриндә көзләри кор әлиндә тар ашыг-лары бир ушаг голуңдан тугуб гапы-гапы кәздирир. Һеч би-лирсинизми ки, о ашыглар нә охујурлар? Онлар Ермәнис-танын кечмишдә олан хош вә јаман күнләриндән, османлы дөвләти онлара еләдији зүлмләрдән вә гејрә ше’рләр оху-јурлар. Одур ки, бир милләт иши оlanda ермәниләрин һа-мысы бирдән галхыб бир адам кими иш көрүрләр. Мәкәр бизим белә олмағымыз күнаһдыр?!

*Һәсән Зәрдаби “Бизим нәғмәләримиз”,
“Һәјат” гәзети, № 6, 8 январ 1906-чы ил.*

* * *

Гәзет чамаат үчүндүр. Чамаат гәзет үчүн дејилдир.

*Һәсән Зәрдаби, “Иттиһади-лисан”,
“Һәјат” гәзети, № 9, 11 январ 1906-чы ил.*

* * *

Сән нә гәдәр дуа охујурсан оху, донуз өз хошуна бос-тандан чыхмаз.

“Каспи” гәзети, № 9, 1884-чу ил

* * *

√ Дүңја бир шејдир ки, һәмишә дөвран едир вә инсан бу төвр дүңјанын кәрдишинә көрә көрәк, һабелә өз рәфтары-ны да дејишсин ки, мәсәлдир дејерләр: “Зәманә сәнә саз олмаса, сән зәманәјә саз олкинән”.

*Һәсән бәј Зәрдаби.
Сечилмиш әсәрләри, Бакы, 1960. сәһ.60.*

* * *

Халг бөјләрин зүлмүндән анчаг номинал сурәтдә азад олмушдур, фактик олараг халг башга мүфтәхорларын чај-нағына кечмишдир ки, онлар халгы амансыз сурәтдә истис-мар едирләр.

“Каспи” гәзети, № 9, 1883-чу ил.

* * *

√ Дил вә мәзнәб тајфанын руһу олан кимидир. Нечә ки, руһ чыханда бәдәндән бирчә нә’ш, јә’ни чәмләк галыр вә бу чәмләк мирур илә чүрүјүб јох олу, һабелә дилсиз вә мәзнәбсиз тајфа да көрәк мирур илә јох олсун. Пәс, һәр тајфа елм тәһсил едән вахтда көрәк өз дилиндә вә өз дин

вә мөзһәбиндә тәрәпти еләсин ки, дүнјада гала билсин. Онларсыз тајфа олмаз.

*Һәсән Зәрдаби, "Дил вә дин",
"Һәјат" гәзети, № 5, 6 январ 1906-чы ил.*

* * *

Нә ики иллик шәраба, нә он дөрд јашлы јара, нә дүнја малына, нә дә нәчабәтинә күвәнмә.

"Әкинчи" гәзети, № 18, 1 сентјабр 1877-чи ил.

* * *

✓ Әкәр мән халға гәзет дә верә билсәм, онун дүнјакөрүшүнү тамамилә дәјишә биләрәм.

"Революсия вә култура" журналы, № 6, 1939-чу ил.

* * *

Бирчә бахын, сиз бөјләр кәнллиләрин гаршысында нә гәдәр аз вә заваллысыныз. Вүчүдча сағлам вә руһча мөһкәм кәнллиләрин чохлағуну көрүрсүнүзмү? Унутмајын ки, онлар бир вахт өз азадлығларыны истәјәчөк вә сизә гул олмачағлар.

*"Революсия вә култура" журналы № 6,
1939-чу ил. сәһ. 113.*

* * *

Пәс милләт, дәвләт гәјрәти чөкән гардашлар, кәрәк ки, хәјалат вә гәваид-мөвһүмәни кәнара гојуб башарыг вә гүв-вә саһибләри... тәрәптијјат вә мәктәбханалар бина едиб машын вә усталлар кәтириб вә әтфалы гайдәји-үлүм илә тәрбијјәт етсинләр, та кәм-кәм халг бахәбәр олуб өз мәаш-әбданларында лазым олан ишләри әмәлә кәтирсинләр.

"Әкинчи" гәзети, № 7, 1876-чы ил.

* * *

✓ Халгын маарифләнмәсинә көмәк един!

"Каспи" гәзети, № 264, 1907-чи ил.

* * *

✓ Елә зәнн етмәјин ки, халг маарифинә кичик бир мөгалә вә јахуд пјес илә наил олмаг мүмкүндүр. Хејр, хејр, бу, сизин фикирләшдијиниздән гат-гат әзијјәтли ишдир. Бундан өтрү бир вә ја онларча рәһбәрин әмәји аздыр. Бәлкә сизи белә бир суал дүшүндүрүр ки, нә үчүн башгасы дејил, мәһз сиз тәмәннасыз зәһмәт чөкмәлисиниз вә әвәзиндә "сағ ол" ешитмәјә дә үмидиниз олмамалыдыр. Әкәр беләдирсә, мән буну баша салмагы борч билирәм ки, халға, маарифә мөһәббәтдән сөһбәт кедәндә белә суал јерсиздир. Öz һәјатыны халгын, өзү дә савадсыз халгымызын маарифләнмәсинә һәср едән адамы белә фикирләр сәнкитмәмәлидир, о, мүкафатыны өз варлыгында тапыр, о өз вичданыны тәмизләјир.

*Азәрбајҗан Республика Әлҗазмалары фонду,
Һәсән бөј Зәрдаби архиви, инв.№ 46 (русча.)*

* * *

↓ Халгын ичәрсинә кирсәниз, орада сизин үчүн нә гәдәр чох иш олдугуну көрәрсиниз. Сиз өзүнүзү халға севдир-мәјә вә онда е'тимад доғурмаға чалышын.

*"Революсия вә култура" журналы,
№ 6, 1939-чу ил. сәһ. 114.*

* * *

Бизи әввәл моғрулар вә инди бә'зи адвокатлар сојмагына сәбәб биз өзүмүзүк. Нә гәдәр биз әвамыг, бизи алдадан олачағдыр... Адвокатлардан бизи хилас етмәкликә, биз

хошкүзэран олмајачајыг, онлар олмајанда бир гејри мүфтә-хор бизим малымыза шәрик олачагдыр...

Елм тәһсил един ки, мүфтәхорларын сизин тәр төкүб газандыгыныз мүлк вә малыныза шәракәтлији олмасын.

“Әкинчи” гәзети, № 10, 1875-чи ил.

* * *

Зинданыны, чәкичини сат, анчаг оғлуну охут.

*“Революсија вә култура” журналы,
№ 6, 1939, сәһ.115.*

* * *

Бизи охуданда мәнз охујуб јазмағы өјрәдиләр вә дехи сә’ј едән јохдур ки, бир хејри олан шеј дә өјрәтсин, мәсә-лән, Мәчнун ејләдији гөләти охуданачан елм чографија китабыны охусаг һәми јазыб охумағы өјрәнәрик, һәм дә дүн-ја үзүндә олан вилајәтләрден хәбәрдар оларыг.

“Әкинчи” гәзети, № 21, 1876-чы ил.

* * *

↓ Мәғриб сә’ј едир ки, елм хәлгә бөјан олсун вә һәр кәс елм јолу илә иш тутсун ки, зијадә мәнфәәт тапсын, амма Мәшриг елм јолларыны хәлгдән кизлин сахлајыр.

“Әкинчи” гәзети, № 21, 1876-чы ил.

* * *

Еј гардашлар, вәгт кечмәмиш сә’ј един ки, елм тәһсил едиб зиндәканыг чәнқиндә фаиғ кәлиб дүнја газана биләсиниз.

“Әкинчи” гәзети, № 23, 1876-чы ил.

* * *

Һиндистанын алтмыш милјон мүсәлманы бир нечә јүз инкилис әлиндә кирифтар олуб онлар үчүн сағмал инәк тәки олмағы мәкәр елмсизликдән дејил?

“Әкинчи” гәзети, № 18, 1877-чи ил.

* * *

Либасдан тутмуш бә’зи јемәли шејләрәчән харичи дөләтләриндән кәтирдирик. Бәс һеч олуր ки, бу јохсуллуғумуздан данышанда онун сәбәби елмсиз галмағымыз олдугуну бәјан етмәјәк?! Еј гардашлар, рәва дејил ки... бирчә гәзетимиз ки, “Әкинчи” олсун, сизә “Әлиф лејла” нағылы десин. Бу һалда мүсәлман милләти туфана дүшүмүш кәми тәкидир ки, һәр ләпә онларын бир һиссәсини апарыб гәрг едир. Беләдә чох биһәмијјәтсизлик истәр ки, гардашларымызын гәрг олмағына баха-баха инәк ирәлидән једији хөрәји көјшәјән кими Рүстәм Залын нағылыны охујуб кечмишдә оланларын гүвәтинә фәхр едәк вә өз гәрг олмағымыза әлач етмәјәк.

“Әкинчи” гәзети, № 7, 1876-чы ил.

* * *

Гәзет чап едән кәрәк... чүмлөгәјғы олсун, јә’ни халгын дәрдини вә онун әлачларыны јазыб мә’лум еләсин ки, анлајан шәхсләр әлач нәзир олсунлар.

“Әкинчи” гәзети, № 11, 1875-чи ил.

* * *

Бизим интихабедичи гадашларымызла бир аз мәсләһәт едәчәјик: Сиз аллаһ, интихаб едән заман интихаб еләдијиниз адамларын узун сағталына, бөјүк гуршағына, дәмир сандығынын долдуғуна бахмајын.

“Әкинчи” гәзети, № 16, 1877-чи ил.

* * *

Мән дәфтәрләри голтуғума вуруб мәнзилимә келәндән сонра бизим бәдбәхт мүсәлманларын фикриндән бир нечә күн хәрәк еҗе билмәдим вә кечәләр мәнә јухум һарам олды... Бәс декилми, биз һачаг ајылачағыг.

"Һәҗат" гәзети, № 107, 1905-чи ил.

* * *

Мүәллим гардашларымыз! Мәкәр гәзетә охумајырсыныз? Ешитмирсиниз, нә гәдәр јазырлар: охујун, елм тәһсил един. Мәктәбләрлә шакирдләр аглашырлар ки, охумаг үчүн китабларымыз јохдур. Заводларда фәһләләримиз фәрјад едирләр ки, онлары охумадыгларына көрә адам һесаб етмәјиб мәвачибләрини тамам вермәјирләр...

Һәр тәрәфдән "јандыг" сәдасы кәлир, "елм! елм!!" фәрјады әршә бүләнд олуб, инсафдырмы ки, сиз мүәллимләр куја ағзыныза су алмысыныз, һеч бир чаваб вермәјирсиниз... Бәлкә сиз елә фикир едирсиниз ки, мәктәбләрлә вердијиниз дәрсләр бәсдир, артыг лазым дејил. Јох-јох, о вахтлар кечибдир, дамчы-дамчы илә јарамыз сағалиасы јара дејил, инди сел вәгтидир, елм кәрәк сел кими ахсын ки, һәр истәјән ондан ичиб доја билсин.

"Һәҗат" гәзети, № 35, 1906-чы ил.

* * *

Мән мәсләһәт көрүрәм ки, сиз мүәллимләр бир охумаг чәмијјәти бина едәсиниз. Чәмијјәт һәфтәлә бир дәфә јығылыб мүсәлманларын ушағларыны вә бөјүкләрини охумаг барәсиндә мәшвәрәт еләсин. Һәр бир рус вә мүсәлман мәктәбиндә шакирдләрин дәрсләри гуртарандан сонра гәјри ушағлара вә бөјүкләрә нөвбәт илә ахшам дәрс верәсиниз. Бу ахшам дәрсләри, әлбәттә, јазыб охумағы өјрәтмәк-

дән өтрү олачаг. Амма јахшы оларды ки, онларын, һеч олма са бириси елм охумаг үчүн олсун ки, орада бу ахшам дәрсләрини тамам еләниләр вә гәјр хаһиш еләнләр кәлиб елм дәсләрини дә бәгәдәри - мәгдур тамам еләсинләр. Чәмијјәт ајда бир дәфә чыхан елм китабчасы - журналы чап еләсин ки, орада шакирдләр охумаг үчүн мәғаләләр вә гәјр шакидләрә лазым олан шејләр барәсиндә даньшыг олсун. Чәмијјәт кәрәк мәктәбханаларда охунан елми китаблар барәсиндә дә сәрәнчам еләсин. Һансы китаб лазым исә, ону тәрчүмә етмәк, ја тәзәдән дүзәлтмәк вә ја гәјри түрк тајфаларынын китабларыны кәтирдиб бизим Азәрбајҗан шивәсинә чевирмәк кәрәкдир.

"Һәҗат" гәзети, № 35, 1906-чы ил.

* * *

Ади етика гәјдаларына белә әмәл етмәдән инсан үзәриндә елә бир әмәлијјат апарырлар ки, истәр-истәмәз аламы диксиндирән һиссләр әмәлә кәлир. Бүгүн кечмишиниз, сизин адалара мүнәсибәтиниз, интим аилә һәјатыныз вә әлбәттә, сизин ичтиман фәалијјәтиниз бөјүдүчү зәррәбин вәситәсилә нәзәрдән кечирилир. Ләкә ахтарырлар. Вај о адамын һалына ки, онун ады һөкүмәт нөгтеји-нөзәриндән ләкәләнмиш олсун. О заман ичтиман характерли идарәләрин, һабелә дәвләт идарәләринин гапылары һәмишәлик олараг онун үзүнә бағланыр... "Сијаси чәһәтдән е'тибарсыз" е'лан едилмиш адам там олма са да бир чох вәтәндашыг һүгүтларыннан, илк нөвбәдә исә бир тикә чөрәк әлдә етмәк һүгүгундан мәһрум олур. Адамы е'тибарсыз адландырмаг, ону мадди чәһәтдән фөвгәл'адә дәрәчәдә чәтин, бә'зән исә чыхылмаз вәзијјәтлә гојмаг, ону амансызчасына чәзаландырмагдыр.

Будур, адамын гаршысында кәләчәк ачыг мәнзәрәси чанланыр, онун адына биабырчылыг дамгасы вурулу, онун шәхсијјәти кизли вә ачыг нәзарәт алтына алыныр. Күт вә

горхаг адамлар арасында тээччүбүлү бир шөхс кими гөлөмө верилер... онунла үнсиптөдөн гачырлар... Зира онун бүтүн күнаһы будур ки, о нэ вахт исэ өз фикрини сөйлөмөк чүр'этинэ малик олмушдур.

"Каспи" гезети, № 221, 1906-чы ил.

"Бүрократија вэ "е"тибарлылыг" мөгалэсинин бир хиссэси олан бу ситат Иззэт Рүстэмовун "Һэсэн бэј Зәрдаби" китабын-дан котүрүлүмүшдур. Бакы, 1969. сөһ.84.

* * *

Биз мөһтәкирләр вэ кәнд голгомаглары һагъинда данышырыг. Онлар өз ријакар һәрәкәтләринә гануни дон кејиндирдикләриндән, нәинки чәзасыз галырлар, һәтта күнбәкүн кәнддә пүфуз вэ һөрмәт әлдә едирләр. Онлар биткиләр аләмнин... паразитләри кими, әзләри һеч бир шеј истәһсал етмирләр, анчаг башгалары, тәрәфиндән һазырланмыш гуда ширәсини сорурлар... Бу паразитләр чәзасыз галырлар. Бундан әла вә көкләрини даһа дәринә атыр, инкишаф етмәмиш, садәләвһ зәһмәткешләрин, тәр ичиндә ишләјән кәндлиләрин ганыны даһа чоһ сорурлар.

"Каспи" гезети, № 270, 1899-чу ил.

Ситат Иззэт Рүстэмовун "Һэсэн бэј Зәрдаби" китабын-дан котүрүлүмүшдур. сөһ.86-87.

* * *

...Че файдә, әгилли һесаб олунан инсанын чәмијјәти артыг һагисдир... Амма инсандан чоһ алчаг вә кәмтәр һесаб олунан һејванлардан адыны һәшәрат гөјдугумуз гарышгадан чәмијјәт нә төвр олмағыны өкрәнмәјимиз вачибдир. Онларын нәинки, падшаһы, рәијјәти, дөвләтли-касыбы вә ач-тоху жоһдур, һәтта еркәк-дишиләри дә, өвләдләры да чәмијјәт атасы, чәмијјәт анасы, чәмијјәт өвләды олубдулар.

"Дөбистан" журналы, № 1, 1906-чы ил.

* * *

Ермәни-мүсәлман гыргынынын јатырылмасында... пулемјотлара вә топлара үмид бәсләмөк һаһагдыр... Зәһәрли илан-тәхрибат хәлвәти илә көрән, јердә бу мүһарибә силаһлары күчсүзлүр.

"Каспи" гезети, № 154, 1906-чы ил.

* * *

...Гардашлар, охујун, елм тәһсил един, әләлхүсүс елм тәһсил етмөк биз Гафгаз мүсәлманларына вачибдир, чүнки бизләр илә зиндөканлыг даваһы едәлләр көнардан кәлән харичиләр декил өз гардашларымыздыр.

"Һәјат" гезети, № 3, 1906-чы ил

* * *

Өкәр бир елм саһиби өз кефи истәдији тәки бизим ичимиздә рәфтар едә, авамүлнаһс ону динч гөјмәз. Мәсәлән, чәкмә кејмәклә бир күнаһ жоһдур вә һәр кәс фикир ејләсә көрәр ки, чәкмә кејмәклә инсан мүсәлманлыгдан чыхмаз. Амма бир шөхс бизим намәр-бот башмаг јеринә чәкмә кејәндә шүәралар ону һәчв едир, моллаһар она мәнбәрдән лә'нәт охујур, әвәмүлнаһс салам вермәјир, хулаһс һамымыз бирләшиб ону кафир һесаб едиб о гәдәр инчидир ки, бичарә наәләч галыб өз милләтини атыб кеңиб харичиләрлә үнс тутур ки, онун өвләды онларын ичиндә бөјүјүб онларын тәрәгтисинә даһил олур. Әлбәттә, беләдә нә гәдәр сә'ј едәк ки, бугда битсин, олмаз. Алаг отлары артачаг вә бир гәринәдән сонра онлары бичиб әвәзинә гејрә һасил едәчәкләр.

"Әкинчи" гезети, № 11, 1876-чы ил

* * *

Саг тәрәфдә баш чапанларын вәкилләринин дөкәнәкини, сол тәрәфдә сејид вә мүридләрин лә'нәтини, габагда моллаларын вә гејрәнин дад-фәрјадыны көрүб гәзетә чыхардан лабуд галыб көрәк дал тәрәфә јерисин, јә'ни ја гәзетәни моғуф ејләсин вә ја зикр олан әшхасларын көнлүнә мүнәсиб данышсын.

"Әкинчи" гәзети, № 5, 1877-чи ил.

* * *

Әсил дин ишыгдан горхмаз, һәтта дәхи артыг ишыгланыб шәфәғи дәхи узаға кедәр. Пәс елм тһсил етмәкдән дин әлдән кетмәз.

"Һәјат" гәзети, № 9, 1906-чы ил.

* * *

Дүкан-базарларда отуранларын чоху бир чүзви шеј гојуб күндә 4-5 мүштәри көзләмәкдән өтәри ахшамачан агзыны ајырыб кәлиб кедәнә тамаша едир ки, куја бу заман бир гејр иш көрмәк күнаһ имиш. Күчөләрдә чаванларымыз ја папағыны әјри гојуб "ај балам", "ај балам" чағырыр, ја бир-биринә јәман дејир. Мејданларда кими дәрвиш нәглинә тулаг асыр, кими хоруз, кими гоч дөјүшдүрүр. Хүләсә, һеч бир һәвәслә зәһмәт чәкән јохдур... Пәс гардашлар, зәһмәтинизи артырын ки, бекарлыг вә тәнбәллик инсан үчүн зәһәрди.

"Әкинчи" гәзети, №11, 1877-чи ил.

* * *

Инсаф дејил, беш күн өмрүн ләззәтиндән өтрү милләти - гардашларынызы атыб онлары кор вә сәркәрдан гојасыныз. Пәс ләззәти-дүңјаја там'е етмәјиб өз гардашларынызы әмәли-хејрә вадар един.

"Әкинчи" гәзети, № 11, 1876-чы ил.

* * *

Бизим мүхбирләримиз јаздығы түрк дили декил, бир гејри, нә түрки вә фарси дилидир ки, һәр кәс өзүнүн артыг охумағыны көстәрмәк истәјир. Инсанын шәрафәтинин бир дәлили дә нитгдир. Лазымдыр ки, һәр кәс елә данышсын, елә јазсын ки, ону мүмкүн мәртәбә авам да баша дүшсүн.

"Һәјат" гәзети, № 9, 1906-чы ил.

* * *

Оғрулуғ биздә хүсуси мәктәбә чеврилиб - бу сирр дејил, һамы оғрулајыр, һәтта старшиналар да.

"Каспи" гәзети, № 121, 1882-чи ил.

* * *

Биздә јаланчы шаһидлијин нечә кениш јайылдығы бизим һүғушһунаслара јахшы мә'лумдур. Мәһкәмәдә јаланчы шаһидлијин һәјата кечирилмәдији бир иш белә олмур. Мә'лум мукафатландырмаја көрә гочалар да, чаванлар да, касыблар да, варлылар да, сәдә адамлар да, дин адамлары да јаландан шаһидлик едир.

"Каспи" гәзети, № 247, 1884-чу ил.

* * *

Биз гачаглары мүлки әһалидән вә һөкүмәтдән кизләнән адамлар һесаб етмәјә өјрәшмишик. Амма биздә, Көјчәј маһалында белә дејил. Бизим гачаглар хүсуси тәбәгә тәшкил едир. Кифәјәт гәдәр нүфузу олан бу тәбәгә гаршысында әһали баш әјир. Елә кәнд јохдур ки, оранын өз гачаглары олмасын. Зәрдаба исә онларын сајы онларчадыр. Елә ки күн батды, киямләр силаһ кәздирә билирсә, атларыны миниб дәстә-дәстә јола дүшүр - кимиси сојмаға, кимиси дә оғруламаға. Бә'ән бир дәстә о бири дәстәни сојур.

Өлдө олунмуш, огурланмыш бүтүн шейләр ертәси күн сатыша чыхарылып, чох вахт да өз саһибләринә сатылып. Белә һаллар о гәдәрдир ки, һеч онларын сијаһысыны жазыб чатдырмаг олмур.

“Новое обозрение” гәзети, № 2294, 1890-чы ил.

* * *

Тәбиәтин һәр чүр не'мәтләр бәхш етмәсинә бахмајараг биз загафгазијальылар јохсуллуг ичәрисиндә јашајырыг. Һәтта Русијанын мискин тәбиәтә малик даһили губернијаларында олдуғундан да касыб јашајырыг. Бу, она көрә беләдир ки, биздә кәнд-тәсәррүфатында инһисар јараныб. Түтүнү анбарлара, бараманы ипәксарыјан мүәссисәјә, памбыгы фабрикантлара, үзүмү өз голчамағларымыза веририк.

Бир сөзлә, биздә кәнд тәсәррүфатының бүтүн саһәләринин өзүнүн агалары вар ки, онлар да гүмәтләри истәдикләри кими тә'јин едирләр. Биз дә өзүмүзә зәрәр едиб учуз гүмәтләрлә хаммалы онлара сатырыг. Бу, инһисар дејил, халис сојгунчулдуғ.

“Каспи” гәзети, №1, 1895-чи ил.

* * *

Кәнд тәсәррүфатыны хилас етмәк үчүн хүсуси елмләри кениш тәблиг етмәли, мәһсуллары сатын алан иттифағлар јаратмалы, машын, кәнд тәсәррүфаты аваданлығы, тохум, мал-ғара, күбрә алмағ, торпағы ичәрәјә көтүрмәк үчүн бирликләр тәшкил етмәли, јолларын гәјдаја салынмасына, батағлығларын гурудулмасына, хам торпағларын суварылмасына вә дикәр бу чүр мәгсәдләрә наил олмалыјыг.

“Каспи” гәзети, № 37, 1900-чу ил

* * *

Бүтүн бу адамлар (ишсизләр - К.Н.) демәк олар ки, чылпағдыр, ајағтабысыздыр, көјнәксиздир, һәфтәләрлә ач-јалавағдыр. Кир вә паразитләр ичәрисиндә олан, вәрәмә, ревматизмә тугулмуш бу адамлар вахтилә инди исти јуvasында јашајан адамлар үчүн ишләмишләр. Булар-фәһләләрди, оғрулар вә јаланчылар дејилләр. Онлар ја мәһв олмағ, ја да сојгунчулуғ етмәк мәчбуријјәтиндә галырлар. Ахы, онлар да инсанчырлар, бу бәдбәхтләрин дә исти ев, гита истәмәк һағтлары вар.

“Каспи” гәзети, № 269, 1899-чу ил.

* * *

Бизим һәбсханалара, зүлмәт зиндаплара бахын. Нә гәдәр инсан бурада көрмә габилијјәтини итириб дүңја ишығына һәсрәт галыр. Нә гәдәр инсан бурада өмүрлүк шикәст вә әлил олур...

“Каспи” гәзети, № 27, 1900-чу ил.

* * *

Бизим шәһәрләримиз өзүнүн антикикијена вәзијјәтинә көрә кәндләримиз үчүн гәбир ролуну ојнајыр.

“Каспи” гәзети, № 47, 1900-чу ил.

* * *

Вәрәм һәр ил јүз минләрлә адамы гәбрә сүрүкләјир... Бу өлүмүн сәбәбкарлары, минләрлә адамын вахтындан әввәл дүңјадан көчмәсинә сәбәб оланлар исә сују, гиданы, һаваны чиркләндирмәкдә, јашајыш үчүн дөзүлмәз биналар тикмәкдә давам едирләр.

“Каспи” гәзети, № 48, 1900-чу ил.

* * *

Мүсәлманлары онлары әһәтә едән чәһәләтдә сахламаг, онларын өзләринин ишыға доғру һәрәкәт едәчәкләрини көзләмәк һеч вахт һеч нәјә наил олмага демәкдир. Биринчиси, она көрә ки, башга милләтләрдән оланлар арасында охумаг истәјәнләрин сајы кетдикчә артыр вә бунунла да елм очагларымызда биздән өтрү бош јерләр азалыр. Икинчиси, гоншуларындан кери галан мүсәлманлар руһдан дүшүр, маарифдән үз дөндәриб бәдбинлијә гапылыр. Беләдә бизим тәһсил мүәссисәләримиздә имтаһан верән дикәр милләтләрин ушаглары мүсабигәдә даһа чох фәргләнир вә бизимкиләрдән гәбул олуналарын сајы азалыр.

“Каспи” гәзети, № 204, 1885-чи ил.

* * *

Ј Көнч нәслин һәјәтыны јахшылашдырмаг үчүн бу нәслин валидејнләринин дә һәјәтыны јахшылашдырмаг лазымдыр.

“Каспи” гәзети, № 27, 1900-чу ил.

* * *

Идејалары мәһв етмәк олмаз!

*“Каспи” гәзети, № 221,
15 октябр 1906-чы ил.*

* * *

Мәһәмәдин гануналарына көрә донуз вә ит мурдар һејванлар сајылыр. Инсанын досту вә көмәкчиси итин нијә белә адландырылдығы бизим ишимиз дејил, биз анчаг фактлары нәзәрә чатдырмаг истәјирик. Һәр бир мүсәлман ити мурдар һејван һесаб етмәлидир вә тәсадүфән она тохунса, әлләрини тәмиз јумалыдыр. Мәнә елә кәлир ки, шејхә мәхсус мурдар һејвана мүхлисләрин - динә инананларын

нечә мүнәсибәт бәсләдијини биләндә онларын шејхә мүнәсибәти ајдын олар.

...Һазырда бу итә гитә олунасыдыр. Һәр күн онун үчүн “гонаглыг” тәшкил олунар: кимиси чыгыртма, кимиси бозбаш вә һәтта кимиси дә шлов биширир. Ит бу күн бир, сабаһ башга бир мүхлисин свиндә кечәләјир.

Бу итә тәкчә шејхә олан мәһәббәтә көрә гуллуғ етмирләр. Динә инананларын фикринчә куја бу ит һәм дә мадди хејир кәтирир. Ким јағ әридәндә онун түкүндән бирини габа атса, һәм јағ чоһалыр, һәм дә әтирли олур. Онун бирчә түпүрчәји дүшәндә сүд даһа тез вә даһа јахшы чүрүјүр... Бир сөзлә, шејхин ити сөзүн там мә’насында мүгәддәсдир. Һамы да онун мурдар һејван олдуғуну унудуб аз галыр ситајиш етсин.

“Каспи” гәзети, № 254, 1885-чи ил.

* * *

Шејх Әлибаба һәр ил тәкчә нәзир кими 10 мин рубл алыр. Көр зәрдаблы кәндилләрә гарачалы Әлибабанын шејхлији нечәјә баша кәлир. Һәлә башга кәндилләрдән о нә гәдәр нәзир јығыр. Мән әминәм ки, һеч бир мүгәшәккил гулдур дәстәси әһалидән бу гәдәр хәрәч алмыр.

“Каспи” гәзети, № 195, 1888-чи ил.

* * *

Шејх Абдинин 10 оғлу вә бу гәдәр дә ғызы вар иди. Онларын һамысы да зәрдаблыларын ганыны сорур. Елә күн олмур ки, онлар Зәрдаба хәрәч јығмаға кәлмәсинләр. Онлары јығмагдан, зәрдаблылары исә вермәкдән мәһрум етмәк чәтиндир. Лакин һәмишә давам едән белә һал халғын иш күнүнү әлиндән алыр, икраһ доғурур.

Шејх Абдинин ғызлары зәрдаблыларә әрә кедир, оғланлары исә зәрдаблылардан ғыз алыр. Әкәр шәриәтә көрә

онларын һәрәси бир нечә арвал алса, бир нечә илдән сонра о гәдәр тәзә шејхләр пејда олачаг ки, онлары једиздирмәјин оһдәсиндән нәинки Зәрдаб, һәтта бүтүн Көјчәј маһалы кәлә билмәјәчәк.

“Каспи” гәзети, № 189, 1885-чи ил.

* * *

Мәшәһәт вә көз јашлары, ачыг вә сојуг рузкар сәлтә-нәтниндә раһатлыгдан нечә сәһбәт кәдә биләр?

“Каспи” гәзети, № 23, 1902-чи ил.

* * *

Илк инсанларын аилә, нәсил, ичма, довләт вә ја һәр һансы башга бир формада бир-бирләри илә иттифага кирмәси сүбүт едир ки, инсан чәмијјәтлән кәнарда өзүнүн көмәксиз вә күчсүз олдугуну дәрк едиб, баһгаларынын көмәји олмадан, онларла әләгә јаратмадан кечинмәк мүмкүн олмадығыны анлајыб.

“Каспи” гәзети, № 196, 1884-чү ил.

* * *

Һәр кәс даһа јахшы јашамаг, даһа чох рифаһ әлдә етмәк угрунда мүбаризә апарыр. Бу мүбаризә һәјатын өзү дәмәкдир.

*Һәсән бәј Зәрдаби.
Сечилмиш әсәрләри, Бақы, 1960. сәһ.70.*

* * *

Сиз бу журналы кимин үчүн нәшр едирсиниз? (*Һ.Б.Зәрдаби бу суалы мәғаләләриндә һәддиндән чох әрәб вә фарс сөздәри ишләдән “Фүјүзат” журналынын редакторуна вермишди. О да өз нөвбәсиндә “халг үчүн” демишди. - К. Н.)*

У...Онда халгын дилиндә јазын. Сиз халга јад бир дилдә јазырсыныз вә бу сәбәбдән о сизи һеч вахт баша дүшмәјәчәк. Ана дилинә јухарыдан ашағы бахмаг чәһаләт әләмәтидир, алимлик јох.

“Ачыг сөз” гәзети, № 160, 1916-чы ил.

* * *

Мүхтәлиф милләтләрдән олан адамлар арасында сүлһ вә мәһәббәт јаратмаг үчүн гүввәнизи әсиркәмәјин.

“Әкинчи” гәзети, № 22, 1876-чы ил.

* * *

Өз ләјагәтини гору вә баһгаларынын да ләјагәтини һөрмәт ет.

*З.Б.Көјүшов,
Мировоззрение Г.Б.Зардаби, Бақы, 1962, сәһ.379.*

* * *

Дүнјада ән бөјүк рифаһ һәјатдыр. Ким хошбәхтлијә чан атырса, өзүнүн вә јахын адамларынын сағламлыгы гајгысына галмалдыр.

*Һәсән бәј Зәрдаби.
Сечилмиш әсәрләри, Бақы, 1960. сәһ.453.*

* * *

Бизим әсәби әсримиздә чохлу хәстәликләр дәбдәдир. Онларын арасында алкоғолизм һеч дә сонунчу јери тутмур. Ади спиртли ичкиләрдән суи истифадә етмәклә башланан бу хәстәлик сонра...өлүмлә нәтичәләнән вәрдишә вә сәр-хошлуға чеврилир...

Сәрхош адам абыр-һәјасыны итирмәклә јанашы, вичдан вә нәзакәт тәләбләрини дә унудур, тез өзүндән чыхыр,

гәзәб ичәрсиндә вәһши һејвана чеврилир, о, ирадәсизләшнр, јадлашыны вә дикәр бачарыгларыны да итирнр.

“Каспи” гәзети, № 7, 1900-чу ил.

* * *

Зәһмәткеш кәндлинин досту олмаг үчүн, кәндлиләр арасында олмаг, онларын һөјатыны јашамаг, онларын кәдәри илә кәдәрләнмәк, онларын севинчи илә севинмәк лазымдыр.

“Каспи” гәзети, № 229, 1889-чу ил.

* * *

Гардашлар! Јашасын һүријјәт! Јашасын әдаләт! шуарлары илә тә'тилләр кечирдијимиз бир вахтда бизим кәндли гардашларымызы унутмаг олармы? Бизим кәндләримизи дә азадлыг руһуна гәрг едиң, кәнд зәһмәткешлиләринә чоһсәрлик әсарәтдән гуртулмада көмәк едиң.

“Һөјат” гәзети, № 125, 1905-чи ил.

* * *

Һөкүмәтдән ишләрин ана дилиндә апарылмасыны тәләб етмәјин вахты дејилми? Ахы, бу, һәр бир кичик халғын али һүгүгудур. Ана дилинин онларын әлиндән алынмасы бу халгларын мәһв едилмәсинә бәрабәрдир.

“Һөјат” гәзети, № 116, 1905-чи ил.

* * *

Рүшвәтхорлуг биздә епидемијаја чеврилиб, бөјүк кнјаздан тутмуш јерли јасавуладәк һамы она јолухуб.

“Һөјат” гәзети, № 125, 1905-чи ил.

* * *

Дејә биләрсиниз ки, әкәр чәмијјәт өзү мәктәбин әлејһинәдирсә, онда бу барәдә данышмага дәјмәз. Бу, әдаләтсизликдир. Елә зәнн едирәм ки, һеч бир ағыллы ана ушағыны чимиздирәкән онун чыгыртысына әһәмијјәт вермәз. Чиммәјин фәјдасыны анламајан ушаг чыгыра да биләр, шылтаглыг да едәр, амма бу, о демәк дејилдир ки, ону тәмизлијә мәчбур етмәк лазым дејил, ону кир ичиндә сахламаг лазымдыр.

“Каспи” гәзети, № 42, 13 апрел 1883-чу ил.

* * *

Нә гәдәр ки, мөвчуд ганунлар, әслиндә ганунсузлулар дәјишмәјиб, һеч бир гајгы, һеч бир сә'ј, һеч бир әмәк вә капитал бизи тәрәгти јолуна чыхара билмәз.

“Каспи” гәзети, № 124, 1885-чи ил.

* * *

Әһали мәктәбдә ана дилинә һөрмәт олуңдугуну көрөндә мәктәбә е'тибар едәчәк вә јалныз күтләләрин бу е'тибарындан сонра мәктәб вә маариф иши инкишаф едәчәк.

“Каспи” гәзети, № 176, 18 август 1899-чу ил.

* * *

Еј милләт тәәссүбү чәкән гардашлар, аләми-мәһшәрдә ва үммәта! - дејән пејгәмбәр олачаг. Амма инди биз елә биһәмијјәт олмушуг ки, харичиләр вә милләта - дејиб өз ишләрини мөһкәм едән вахтда ванәфса-дејиб нә ки, милләти ишләримизә рөвнәг вермирик, һәтта зәһмәт чәкиб елм гәһсил едәнләримизи инчидиб говмаг илә милләтимизи кор едирик. Пәс вахт кечмөмиш елм китаблары кәтириб, мөк-

төбханалар бина едиб, өз дилимиздә төһсилн-үмума мәшгул олун ки, мүсәлманшыгда гаим оласыныз. Мых бәрк вурул-дугчан, ону чыхармаг чәтин олур.

“Әкинчи” гәзети, № 11, 11 ијун 1876-чы ил.

* * *

Пәс бизим мүсәлманларын тирјәк атан, бәнк јејән, шә-раб ичән кәсләри, сиз адәт еләдијиниз шејләр зәһәр имиш-ләр, онлар сизин бејининизи вә бәдәнининизи тәләф едиб си-зи фөвтә верир имишләр. Белә олан сурәтдә нәфјүл-хәмп вәл мејсәр мин әмәлүш-шејтан јалдан чыхармајыб, истиг-фар етмәк вачиб имиш.

“Әкинчи” гәзети, № 6, 5 октјабр 1875-чи ил.

* * *

Нечә тәләф олмајаг ки, бизим гоншулар бизләрдән би-рә әлли артыг елм төһсил етмәјә сә’ј едилрәр, јә’ни зин-дәканлыг чәнкиндә онларын бириси әлли мүсәлмана бә-рабәрdir. Онларын бириси газандыгы дәвләти әлли мү-сәлман газаныр. Әлбәттә бу сәбәбләрә бизим ач гарнымы-за агры, үрјан бәдәнимизә сојуг дәјиб бизләри тәләф едә-чәкdir.

Еј мүсәлманлар, һеч мүрвәтдирми ки, тамам дүнја би-зим гоншуларымыз илә белә елм төһсил етмәјә сә’ј етсин-ләр ки, зиндәканлыг чәнкиндә дүшмәнә фаиг кәлсинләр, амма бизләр аллаһдан бујуруг, агзыма гујруг дејиб дураг? Еј мүсәлманларын милләт тәәссүбү чөкән кәсләри, бир ачын көзүнүзү, дүнјаја тамаша един... Хоша ол кәсләрә ки, ким билир, ким газана ким јејә, әбләһ одур дүнја үчүн гәм јејә дејиб кәләчәкдән бихәбәр олуб онун гәмини чәк-мирләр!

“Әкинчи” гәзети, № 8, 4 нојабр 1875-чи ил.

* * *

Биз корлуг чәкмәјә елә адәт етмишик ки, бир кәнди-миз тамам јананда да јазыб јерини мә’лум етмирик. Һәт-та зәрәр дәјән кәсләримиз дә јандым сәдасы вермир. Әл-һәг бизим дирилијимизә тамаша едән кәрәк тәәччүб ет-син ки, бу гәдәр корлуг чәкмәкдән нә јовуз бучагачан тә-ләф олмамшыг!

“Әкинчи” гәзети, № 9, 18 нојабр 1875-чи ил

* * *

Дүнјада һеч вахтда билмәррә әминлик олмаз, һәмишә оғру вә дәләдуз, јә’ни мүфтә чөрәк истәјән олачагдыр. Ам-ма халг ганачаглы олдугчан әминлик артыг олачагдыр. Бир һамбала әлван либас кејдириб һамбаллыг еләдәндә ики күндә ол либас зај олмагынын тәгсири либас хараб олмагы дејил, һамбаллыг сәнәтиdir. Һәмчинин халг авам олаида һәр бир гајда гојулса, ондан шиквә едән олачагдыр. Она би-наән ки, халг авам олдугчан гулуг әмәләчаты падуруст ола билир вә әкәр әмәләчат камил вә инсафлы да олса, авамы алдадан чох олур.

Пәс бизим әмәләчатдан вә адвокатдан шиквә едәшләр бизи әввәл муғровлар вә инди бә’зи адвокатлар сојмагына сәбәб биз өзүмүзүк. Нә гәдәр биз авамыг, бизи алдадан олачагдыр. Әмәләчатдан вә адвокатлардан бизи хиلاس ет-мәклик илә биз хошкүзәрән олмајачајыг. Онлар олмајанда бир гејри мүфтәхор бизим малымыза шәрик олачагдыр. Пәс шиквә етмәјин, әвәзиндә сә’ј един, ганачагынызы ар-тырын, јә’ни елм төһсил един ки, мүфтәхорларын сизин тәр төкүб газандыгыныз мүлк вә малыныза шәракәтлији олмасын.

“Әкинчи” гәзети, № 10, 2 декабр 1875-чи ил.

* * *

Өкөрчи бизлөрдө адөтдир ки, үмураг әһлини үзүнө тә'риф елиб, далда гејбөт едәллөр вә үмурагдан чыханда ол кәс һамыннын јадыннан чыхар, амма Авропа вилајәтләриндә бу адәт јохдур. Онлар елм саһибләридир вә елм јолу илә һәр кәс инсандыр вә инсанлығын әввәлинчи шәрти инсаф, доғрулуғ вә әлдән кәлдикчә гејриләрә јахшылығ еләмәкдир. Беләдә үмураг әһли јахшылығ еләдијинә ону тә'риф етмәк Авропа гајасына намувафигдир. Лакин Авропа вилајәтләриндә бир адәт вар ки, ондан биз бихәбәрик. Онларда бир кәс елм јолу илә үмурагы доландырмағлығ илә милләт ишләринә ровнәг верә вә милләтин ирәли кетмәјинә баис ола, ол кәс үчүн јадикарлығлар бина едиб онун милләт ишләринә еләдији јахшылығлары јазыб, мә'лум едирләр ки, онун исми тарихләрә дүшүб бағи олсун.

"Әкинчи" гәзети, № 12, 25 ијун 1876-чы ил;

* * *

Мүштәримиз азалмағы чоғ тәәччүбдур. Әввәлән, гәзетин гејмәтини артырмајыб, ону бөјүкләндирмишик, онун мәзмуну, һәтта кағызы да јахшыланыб. Санијән, бу һалда һәр сәфәр Османлы хәбәрләри јазырығ вә инди тамам дүнја Османлы ишләриндән данышыр. Һәтта бизим Бадкубәдә туллуғ едәнләр һәр күндә бу барәдә тел кәтирирләр. Пәс бу әснада бизим гәзетин мүштәриси азалмағ тәәччүб дејил? Әлбәттә, чоғ тәәччүбдур. Буна бир сәбәб јохдур, саваји бизим гаммазлығмыз. Бә'зиси биз јаздығмызы фәһм едә билмәјиб өз анламазлығындан бизи мүсәлманлара дүшмән вә јазымызы бөһтан һесаб едир. Бә'зи дејир: бир шеј јаз ки, ондан бир гәлик нәф' олсун. Јә'ни милләт ишләриндән бир гәпији артығ тутур. Еј гәпијә милләти сатан гарлашлар, сиз адынызы мүсәлман гојуб гејриләрин мүсәлманлығына шәкк едирсиниз. Вај, вај, сизин һалыныза

ки, мүсәлманлығын шәртләриндән бирчә намаз галыб, орусч тутмағы билирсиниз.

"Әкинчи" гәзети, № 13, 11 ијул 1876-чы ил.

* * *

Пул вер сөзү һеч кәсә хош кәлмәз. Амма инсанда инсаф да кәрәк олсун. 10-15 нөкәр, ја ат, ја тула, ја гуш сахлајан, Гафгазда гејри тајфалары христиан етмәклән өтрү бина олан ичмаја чалис олуб илдә 500 манат верән онун бешдән бир һиссәсини өз дилиндә гәзет чап олунмаға мәсрәф етсә мөкәр күнаһ олар?

"Әкинчи" гәзети, № 19, 8 октябр 1876-чы ил.

* * *

Бизә ки, көјдән көмәк кәлмәјәчөк, өкәр бисәмәрә олмагдан өзүмүзү мұһафизә етмәк истәјирик, гәфләтдә олмағ нә лазым. Јәгин дејәчөксиниз ки, иттифағмыз јохдур, сүнни, шиә сөзү буна мане олур. Әзизим, бизим зәманәдә вә бизим вилајәтимиздә сүнни, шиә сөзү мөһз ашламаз агзында галыб. Пәс, мәним достум, һалва демәк илә агыз ширин олмаз, сиз дә мәним кими балдырынызы чырмалајыб мејдана дахил олун ки, бәлкә зикр олан хәјал әмәлә кәлсин, јохса доғру дејирсиниз ки, бир күл илә баһар олмаз.

"Әкинчи" гәзети, № 2, 18 јанвар 1877-чи ил.

* * *

Бизим достлардан бириси јазыр ки, филани, нә дүшмүсән халғын үстә ки, филан губалы белә кәлди, филан гарабағлы белә кетди, ја филан адәтимиз беләдир, кәрәк белә олсун? Башына сөзмү гәһөгдир данышмаға? Беләдә јә'гин нә ки кәлән ил 5 мүштәри тапмыјачағсан, һәтта бу ил дә күманым вар сәнин гәзетини охумасынлар. Һәгигәт,

достумуз бизим әһли јахшы таныйыр. Мәсәлән, Гарабагдан бир кәс бизи һәчв еләмәкдән өтрү она бир надан дејәндә тамам Гарабаг әһлинин кефинә дәјир ки, куја Гарабагда бир надан олмаг јекә виләјәт үчүн ејиб имиш. Дустан, виләјәт надансыз олмаз, дүнја белә кәлиб, белә дә кедәчәк. Тәфавүт наданларын чох-азлыгындадыр вә бизим хаһишимиз онлары азалтмагдыр вә бу сәбәбә белә мејданбазлыг едән наданлара чаваб јазылмаса, гәзет чыхармаг олмаз вә бир де нә ки, биз надан дедијимиз кәсләрин һәмшәһрләри, һәтта о кәсләр өзү ишә диггәт илә бахса кәрәр ки, һәгигәт биздә тахсыр јохдур. Пәс илтимас едирик ки, бу баредә бизи тахсыркар һесаб едән ишә инсаф илә бахсын, ол вахт мә'лум олур ки, филанкәсә дәјмә, бизим һәмшәһәримиздир, ја филан сөзү данышма, бизим филан адәти-мизә тохунур оlanda иш јеримәз.

“Әкинчи” гәзети, № 8, 14 апрел 1877-чи ил.

* * *

Мүштәриләримизин бириси јазыр ки, сән аллаһ сән дә ермәни гәзетләри кими чәнк олан јерләрин сурәтини чәкдириб, гәзет илә халга пәјла ки, һәр кәс о јерләрин сурәтини көрүб, дава нечә олмагындан мүхбир олсун.

Доғру дејибләр: варлыга дарлыг јохдур. Пәс беләдә јохсуллуздан да бир шеј уммаг олмаз.

Ермәниләрин нәји јохдур вә бизим нәјимиз вар?

Биз ки, гәзети басдырмага һуруфат тапмырыг, чәнк олан јерләрин сурәтини вә ја машынларын шәклини нечә чәкдирәк?

Вај, вај бизим һалымыза ки, гејриләриндән чох керидә галмышыг!

“Әкинчи” гәзети, № 18, 1 сентјабр 1877-чи ил.

ТАРИХИН ЈЕТИРМӘСИ

(“Әкинчи”нин јаранмасы вә фәалијјәти илә бағлы даһа бир нечә фикир)

“Әкинчи” гәзети тәсадүфән, садәчә бир истәјин нәтичәси кими јаранмамышды. О, тарихи зәрурәтдән мејдана кәлмишди вә буну лабүд едән сијаси, ичтимаи, игтисади зәмин вар иди. Бу зәмин Азәрбајчан Русијаја бирләшдириләндән сонра, узун илләр әрзиндә јаранмышды. XIX әсрин әввәлләриндән “Әкинчи” гәзети ишыг үзү кәрәнә кими Азәрбајчанда баш вермиш тарихи, ичтимаи, сијаси һадисәләр чәмијјәтдә күчлү е’тираз јаратмыш, бунула да әслиндә демократик-маарифчи бахышларын мејдана кәлмәсинә сәбәб олмушду.

Азәрбајчан тарихчиләриндән И.Һүсәјновун, Ә.Сумбатзадәнин, Ә.Гулијевин, М.Газыјевин, И.Һәсәновун, М.Әфәндијевин, М.Исмајыловун, З.Ибраһимовун, Б.Ахундовун вә башгаларынын әсәрләриндә, рус гафгазшүнаслары Н.Ф.Дубровинин, В.Н.Поттонун вә башгаларынын китабларында, И.В.Петрушевскинин редаксијасы илә биринчи һиссәси 1936-чы илдә вә икинчи һиссәси 1937-чи илдә Москвада вә Ленинградда чапдан чыхмыш “Колониальная политика российского царизма в Азербайджане в 20-60-х гг. XIX в.” китабында И.Һәсәновун 1957-чи илдә Бақыда бурахылмыш “Частновладельческие крестьяне в Азербайджане первой половины XIX в”. китабында. Ә.Сумбатзадәнин “Кубинское восстание 1837 г.” (Бақы, 1961) әсәриндә вә дикәр мәнбәләрдә, һәмчинин Јүрчүстан Мәркәзи Дөвләт Тарих Архивиндә сахланан сәнәдләрдә (4, 7, 9, 12, 13, 153, 231, 416, 545 сәјлы фондларда) вә Азәрбајчан Дөвләт Архивиндә сахланан бир сыра сәнәдләрдә Азәрбајчанын XIX әсрдәки сијаси, ичтимаи, игтисади дуруму кениш әксини тапыб.

Рус чаризминин јеритдији мүстәмләкәчилик сијасәти, јерли бәјләрин, мүлкәдарларын, һаким даирәјә мәнсуб зүмрәнин истисмарчы хисләти халгы чана дојурмушду. Гафгазын ишғалы илә әлагәдар олагаг рус истисмарчылары һәлә XIX әсрин 20-чи илләриндән е’тибарән јерли бәјләрдән вә

ханлардан, варлылардан чаризмин манафеји үчүн истифаде етмеји гэрара алмыш, өзлэринэ мэхусе сijasәт јеритмәјә башламышдылар. Руслар јерли бәјләри әлә алмагдан өтрү онлара чохлу мүлк вә кәнд бағышлајыр, мүсәлманын әли илә мүсәлмана зүлм едирдиләр.

Өтән әсрин 30-чу илләриндә 2392500 пуд бугда, 930 мин пуд арпа, 196 мин пуд дүјү, 2500 пуд памбыг, 1000 пуд бијан көкү вә башга мәнсулар истеһсал едән, бол мејвәси илә нәинки өзүнү, һәтта Бақыны вә Ширваны тә'мин едән, һәр ил тәкчә бу сәһәдән гызыл пул һесабы илә 1500 манат кәлир көтүрән, 27 мин ат, 40 мин инәк, 20 мин чамыш, 50 мин өкүз, 250 мин гојун сахлајан Губа әјаләтиндә 89 кәнд бәјләрә бағышланмышды. Ширванлы Гасым хан 16 кәнд, Будуг маһалынын наби ашаны Мирзә Мөһәммәд хан 7 кәнд, чар ордусунун полковники Агабәј Садыгова 8 кәнд, Таһир бәјә 2 ири кәнд бағышланмышды. Кәндлиләр чар һакимийјәт органларына вердикләри веркиләрдән әләвә јерли бәјләрә 35 нов верки вермәли иди. Тәкчә бир әјаләтин симасында халга нечә зүлм олуңдугуну нәзәрдән кечи-рәндә о вахт бүтүн Азәрбајҗанда һансы вәзијјәтин олдуғу-ну тәсәввүр етмәк о гәләр дә чәтин дејил.

Кечмиш ханлыглар әјаләтләрә вә даирәләрә бөлүнән-дән сонра онлара чар забитләри-комендантлар рәһбәрлик едирдиләр. Әјаләтин башчысы сайлан комендант өзүнү көһнә хан кими апарыр, истәдји сijasәти јеридирди. Бу комендантлар Гафгаз чанишини, али баш команданы тәрәфиндән тә'јин олуңурдулар Онлара бәјләрә торпаг бағыш-ламаг, лазым кәлдикә кери алмаг һүтугу верилмиши. Өз-ләрини һакими-мүтләг кими апаран комендантлар әһалијә истәдикләри кими ишкәнчә верирдиләр.

Һәр бир әјаләт ајры-ајры маһаллара бөлүнүшүдү. Бу маһаллара јерли бәјләрдән тә'јин олуңмуш наибләр башчы-лыг едирдиләр. Онлар кәндлиләри верки вермәјә мөчбур едир, мүбаһисәли мәсәләләри һәл едәркән истәдикләри

кими һәрәкәт едирдиләр. Кәндләри идарә едән кәндхула-лар вә старшиналар бир нечә онбашы вә јасавул сахлајыр, һәм өзләри, һәм дә сахладылары аламлар дәвләт һесабына дејил, јерли әһалини сојмаг һесабына доланырдылар. Ко-мендант онлара бош торпагларла јанашы, бу торпагларда ишләтмәк үчүн рәнчбәрләр дә бағышлајырды. Тәкчә 1824-чу илдә Губа әјаләтиндә бәјләрә 1353 рәнчбәр бағышлан-мышды. Бундан сонрақы илләрдә Губанын коменданты подполковник Пономарјов бәјләрә 716, башга комендант, подполковник Старков 108, һәрби-даирә рәиси барон Вре-де 35 рәнчбәр бағышламышды. (*Ә.Сумбатзаде. Кубинское восстание, 1837, сәһ.28*). Белә "һәдијјәләр"дән һәвәсләнән кәндхудалар, старшиналар вә наибләр верки јығаркән әһа-лијә амансызчасына зүлм едир, јыңдылары веркинин бир һиссәсини өзләринә көтүрүрдүләр.

Јерли ағаларын нечә тә'мин олуңдулары бир сыра та-рихи сәнәдләрдә долғун әксини тапыб. Мәсәлән, полковник Миклашевскинин 1830-чу илин апрелин 20-дә Гафгазын али баш команданы И.Паскевичә көндәрдији рапортта дејилир: "...Наибләр, дарғалар вә һәтта јүзбашылар бир гајда олараг јыңдылары веркилерин ондан бир һиссәсини өзләринә кө-түрүрләр. Бундан әләвә онлар өзләринин вә табеликләрин-дә оланларын аиләләрини, һәтта гонагларыны да јерли әһа-линин һесабына доландырырлар. (*АКАК. Т. VII. док. N318*). "Нахчыванда маһал бәјләри кәндлиләрдән өз тәсәррүфатла-ры үчүн лазым олан һәр шеји алырдылар. Онлара һөмчинин дәвләт тәрәфидән 20-50 түмән әмәк һаггы, 10 пудадәк та-хыл верилрди. Ајры-ајры кәнд старшиналары да һәр ил 10 түмән әмәк һаггы алырдылар". (*Обозрение Российской влас-дений за Кавказом..., ч. IV. стр.322*).

Тәбии ки, мүстәмләкә зүлмү, јерли феодалларын зүлмү, ағыр веркиләр халгын наразылығына сәбәб олувр вә ајры-ај-ры әјаләтләрдә үсјанлар баш верирди. 1826-чы илдә Көнчө-дә, 1830-чу илдә Чар-Балакәндә, 1837-чи илдә Губада, 1863-

чү илдә Загаталада, 1877-чи илдә Чәнуби Дағыстанда вә Губа әјаләтиндә баш вермиш үсјанлар буна мисал ола биләр.

Баш верән игтишашлар вә әһалинин чидди наразылығы чаризми Русияда олдуғу кими Азәрбајчанда да мүәјјән ислаһатлар апармаға мәчбур етди. 1861-чи илдә Русияда тәһкимчилик һүтуғу ләғв едилдикдән сонра чар һөкүмәти 1870-чи илин мајын 14-дә “Загафғазия губернијалары: Језливетпол, Бақы, Ирәван вә гисмән Тифлис губернијалары али мүсәлман сиклициән олан шәхсләрин, һабелә ермәни мәликләринин торпағларында сакин олан дәвләт кәндлиләринин торпағ гурулушу һаггында Әсаснамә “гәбул етди. Бу “Әсаснамә” 1847-чи илин “Әсаснамә”синдән бир о гәдәр дә фәргләнмирди. Тарихи сәнәдләрдән көрүндүјү кими, Русияда тәһкимчилик һүтуғу ләғв олунанда дәвләт кәндлијә өз торпағын да сатын алмағ һүтуғу вермиш, һәтта буиңдан өтрү она борч пул да ајырмышды. Азәрбајчанда исә торпағы алмағ мәчбури дејилди вә бундан өтрү кәндлиләрә пул ајрылмамышды. Она көрә дә әслиндә кәндлиләрә верилмиш торпағлар јенә саһибкарларын ихтијарында галмышды. Кәндли торпағдан истифаләјә көрә јенә саһибкара верки вермәјә мәчбур иди.

Јарымчығ ислаһат олан 1870-чи илин ислаһаты Азәрбајчана тамамилә шамил едилмәмишиди. Мәсәлән, Губа гәзасы үзрә бу ислаһат 1877-чи илин кәндли үсјанындан сонра, Загатала даирәсиндә исә 1913-чү илдән башлајарағ һәјата кечирилди. 1870-чи илин ислаһаты анчағ мүлкәдар-бәј кәндлиләринә аид иди. Азәрбајчанда онлар бүтүн кәндлиләрин чәми бешән бир һиссәсини тәшкил едирди. Кәндлиләрин бөјүк әксәријјәти дәвләт кәндлиләри иди вә дәвләт-хәзинә торпағларындан истифадә едирди. Ислаһат бу кәндлиләрә шамил едилмәдијиндән онлар әввәлки гәјлада ишләјирдиләр. Онлар Губа әјаләтинин вә Загатала даирәсинин кәндлиләри илә бирликдә бүтүн Азәрбајчан кәндлиләринин 70 фаззини тәшкил едирдиләр.

Бир чәһәти нәзәрдән гачырмағ олмаз ки, чаризмин Гафғазда һәјата кечирилдији ислаһатлар мүстәмләкә режими-ни даһа да мөһкәмләндирмәјә хидмәг едирди. Инзибати әрази бөлкүләри јарадыларкән әһалинин милли тәркиби, мәишәти, игтисади һәјәт тәрзи, аләт-ән’әнәләри нәзәрә алынмыр, бүтүн мүһүм вәзифәләр рус мә’мурларына һәвалә олунурду.

Русиядакы 1864-чү илин мөһкәмә ислаһатындан сонра чарын 1866-чы илдә Загафғазия үчүн тәтбиг етдији мөһкәмә ислаһаты әсаснамәсинин јерләрдә тәтбиги дә формал характер дашыјырды. Јерли халыгара шовинист мүнасибәт бәсләнмәси нәтичәсиндә мөһкәмәдә ичласчыларын ишти-ракы тә’мин олунмады. Чар мә’мурлары әсасән онлара гул-луг едән јерли мүлкәдарларын вә бәјләрин үрәјинчә һөкм чыхарыр, онларын халгы сојмасына бәрәәт газандырырдылар. Јохсул әһалинин һүтуғларынын позулмасы гачағ һәрәкатынын јаранмасына сәбәб олур, гачағлар бәјләрдән вә чар мә’мурларындан гисас алмағ үчүн адамлары сәфәрбәг едирдиләр. Чар мә’мурлары бу сосиал әдаләтсизлији башга чүр гөләмә верир, гачағлары һагг вә әдаләт уғрунда мүбаризә апаран адамлар кими дејил, “гулдурлар вә сојғунчулар” кими гөләмә верирдиләр. (Г.Туманов. *Земельные вопросы и преступность на Кавказе. стр.78*). Мөһкәмә органларында (онларын һамысында просес рус дилиндә апарылырды) әдәләтли вә объектив һөкм чыхарылмасына наил ола билмәјән дәвләт кәндлиләри дә силаһа сарылмағ мәчбуријјәтиндә галырды. Онлар бәјләрдән вә чар мә’мурларындан ағалара зијан әкинләри одлајыр вә мүхтәлиф формаларда ағалара зијан вурмаға чалышырдылар. Тарихи сәнәдләрдән бириндә көс-тәрлидији кими, XIX әсрин 70-чи илләриндә Бақы губернијасында “әкинләрә вә мүлкләрә од вурмагла төрәдилән чинајәтләр чохлағ тәшкил едирди. Чүнки од вурмағ даһа асан вә тә’сирли гисас алмағ васитәси иди. (Күрчүстан Мәркәзи Дәвләт Архиви, ф.12. иш 2376. вәр.25).

Көндиллөрин мүбаризәсинин вә тәдричән дә фәһлә һәрәкатынын күчләнмәси илә әләгәдар олараг 1870-чи илдән е’тибарән дәвләт полисә идарәләрдә вә евләрдә бирбаша ахтарышлар апармаг, гижамчылары Сибирә сүркүн етмәк һүтугу верди. Мәһкәмә просесләриндән јан кечәрәк бу чүр тәдбирләрин көрүлмәси халгын гәзәбини даһа да артырыр, синфи мүбаризәнин формасы кими гачаг һәрәкаты даһа да кенишләнирди.

Милли вә ичтимаи зүлмүн кетдикчә шиддәтләндији бир дөврә чар һөкүмәти милли шүрун ојанмасынын, көндилләрин вә фәһләләрин савадланмасынын гаршысыны алмаг үчүн дин хадимләриндән бәһрәләнмәјә башлады. Руһаниләрин нүфузлу ичтимаи зүмрә олдуғуну, халга онларын тә’сиринин кетдикчә артдығыны көрән чаризм бу зүмрәјә һимәјәсини вә јардымыны артырды. Бу да Азәрбајчанда дин очагларынын вә руһаниләрин сајынын артмасына сәбәб олурду. Тәхмини мә’луматлара әсасән 1870-1884-чү илләрдә Азәрбајчанда 1281 мәсчид вә 1930 нәфәр вәзифәли молла варды. (Азәрб. МДТН, ф.290. с.1. иш 163 в.16-19). Бу рәгәмләрин әкс олундуғу һәмин мәнбәдә көстәрилдији кими, 623 мәсчид вә 1303 молла шиә мәзһәбинә, 654 мәсчид вә 627 молла сүнни мәзһәбинә мәхсус иди. Һәм мәсчидләр, һәм дә јүксәк вәзифәли руһаниләр һөкүмәтдән мааш алмаг-ла кифәјәтләнмир, әһалидән фитрә-зәкат јығыр, мәсчидләрин сәрәнчамындакы вәгф торпагларындан чохла кәлир көтүрүрдүләр.

Чаризмин јеритдији сijasәтдә икили мүнәсибәт вар иди. Чар мә’мурлары бир тәрәфдән дин хадимләринин күтләләрә тә’сирини вә онлар арасындакы нүфузуну азалтма-ға чалышыр, диқәр тәрәфдән руһаниләрин нүфузундан өз мәгсәдләри үчүн истифалә едирдиләр. Чар һөкүмәти За-гафгазја мүсәлман руһаниләрини идарә етмәк үчүн 1872-чи илдә хүсуси ганун вермишди. Һәмин гануна әсасән шиә-ләрин руһаниләр идарәсинә шејхүл-ислам, сүнниләрин ру-

һаниләр идарәсинә мүфти башчылыг едирди. Вәзифә тут-магдан өтрү руһаниләр чара сәдагәтлә гуллуғ етмәјә чалы-шырдылар. Лакин онларын әксәријјәти аз савадлы иди вә әдаләтлә иш көрмүрдү.

“Мүфти Мәһәммәд әфәнди 1859-чу илдә өз табелијин-дә олан руһани идарәләринин вә мәсчидләрин ишини јох-лајараг баш Гафгаз мүлки идарәсинин рәисинә көндәрдији мә’рузәсиндә јазмышды ки, јерләрдә руһаниләр өз үзәрин-дә һеч бир нәзарәт һисс етмир, верилмиш шикајәтләрә ил-ләрлә бахылмыр, аз савадлы олдуғлары үчүн баха да бил-мирләр, ишә гәрәзлә јанашырлар. Буна көрә дә шикајәтчи-ләр Түркия вә Иран руһани даирәләринә, Дағыстан үләма-ларына мүрачигә етмәли олурлар... Моллаларын, хүсусилә газыларын сыраларында чохла кәмсавад, надүрүст адамлар варды ки, бунлар динимизи һөрмәтдән салыр, руһаниләрин диндарлар ичәрисиндә нүфузуну гырыр, онларын халга олан тә’сирини арадан галдырыр. Мүфти руһаниләр үзә-риндә нәзарәти артырмагы, онларын тәһсилинә вә мәишә-тинә диғтәт јетирмәји тәләб едирди”. (Әһмәд Һәсәнов. Азәрбајчан маарифчиләри тәрәфиндән исламын тәһпиди. Бақы, 1983. сәһ.16).

Бу тәләб чар һакимийјәт органларындакы мә’мурларын үрәјинчә дејилди вә она көрә дә нәтичәсиз галды. Мүфти-нин тәләби илә әләгәдар олараг һәмин мә’мурлардан бири јазмышды: “Мүсәлман руһаниләринин тәшкилатыны мән зәрәрли һесаб едирәм, чүнки тәшкилат мәнчә гүввә демәк-дир”. (Азәрб. МДТА. ф.289. с.1 иш 12, в.5) Чаризм сүнни руһаниләринин тәшкилатланмасындан хүсусилә горхурду. Гејд етдијимиз мәнбәдә һәмин мә’мурун белә бир фикри әксини тапыб: “Сүнниләр һарада сакин олурлар-олсунлар Түркия һөкмдарыны өзләринә дин башчысы гәбул едир-ләр: шиәләр Иран шаһыны үзәрләриндә һеч бир руһани һа-кимийјәти олмајан, јалныз ејни диндән олан һөкмдар һесаб едирләр”. (Јенә орада, ф.290. с.1 иш 163. в.16-19).

Белә дини дурум шәраитиндә төһсил дә руһаниләрин инһисарында иди. Она көрә дә дүңјөви төһсил очаглары бармагла сајылдыгы һалда мәсчидләрин јанында моллаханалар вә мәдрәсәләр кениш јајылмышды. Она көрә дә Русияда вә Авропа өлкәләриндә төһсил алыб вәтәнә гајыдан, демократик идејалары, маарифчилији төһблиг едән Азәрбајчан зијальлары - Русияда охумуш һәсәнбәј Зәрдаби, Нәчәфбәј Вәзирев, Әбдүррәһимбәј һагвердијев, Гори мүәллимләр семинаријасыны битирмиш Маһмудбәј Маһмудбәјов, Чәмил Мәммәдгулузадә, Сүләјман Сани Ахундов, Нәриман Нәриманов, Фирудинбәј Көчәрли вә башгалары феодал-патриархал гајдалары, мөвһуматы тәнғид едир, Азәрбајчан халғыны дикәр халқлардан нүмунә көтүрәрәк елмә, маарифә јијәләнмәјә сәсләјирдиләр. Онлар өз идејаларыны илк новбәдә бәдин әдәбијат вә мөтбуат васитәсилә јајмаға чалышырдылар.

Мүтәрәғти фикирли Азәрбајчан зијальлары өз идејаларыны төһблиг етмәк үчүн театрдан истифадә етмәји гәрара алдылар вә XIX әсрин икинчи јарысында Азәрбајчан театрынын әсасыны гојдулар. Илк дөфә оларағ һәсәнбәј Зәрдабинин тәшәббүсү илә 1873-чү илин мартын 22-дә Бақы реални мәктәбинин һәвәскарлар групу М.Ф.Ахундовун “Һачы Гара” комедијасыны тамашаја гојду. Халғын маарифләнмәсиндә әвәзсиз рол ојнамыш һ.З.Тағһјев он ил сонра өз вәсаити илә Бақыда театр бинасы тикдирди.

Халғы гәфлөтдән ајылтмағ һәвәси илә јашајыб-јарадан мүтәрәғти фикирли зијальлар, һәмчинин һ.Б.Зәрдаби халғын гәлбинә нүфуз етмәк үчүн тә’сирли јоллар ахтарыр, мәшһур публицист Н.Бајздренконун дејији кими, Чернышевскинин гәһрәманлары кими фәалијјәт көстәридиләр. О, һ.Б.Зәрдаби һагтында јазмышды: “...Чернышевскинин гәһрәманлары нечә һәрәкәт етмишсә, һәсән бәј дә о чүр һәрәкәт етмишди. һәсән бәј “нә етмәли?”нин ресепти үзрә фәалијјәт көстәрирди”. (“Бакинети” гәзети, № 6, 1907-чи ил).

Тә’сирли јоллар ахтарышында олан зијальларымыз белә гәнаәтә кәлмишдиләр ки, күтләрә тә’сир етмәјин мүһүм васитәләриндән бири гәзетдир. Азәрбајчанда мөтбәләр јаратмағ, милли мөтбуатын әсасыны гојмағ зәрурәти јаранмышды. Мүтәрәғти фикирли зијальлар чәтин шәраитдә јашасалар да, бу идејаны һөјата кечирмәк үчүн әлләриндән кәләни едирдиләр. Мәсәлән, илк дөфә М.Ф.Ахундов вә Г.Б.Закир Тифлиسدә мөтбәә јаратмағ истәмишди. Сонра Мирзә Шәфи Вәзһлә бирликдә бу мәсәләнин үзәринә гајытмыш, һәтта хүсуси аләт вә мөтбәә лөвәзиматә һазырламышды. Ихтира етдији әлифба илә мөтбәә тәшкил едиб китаб вә гәзет чап етмәк имтијазы истәјән М.Ф.Ахундов арзусуна чата билмир.

1872-чи илдә јохсул тәләбәләрә көмәк көстәрмәк вә мәдәни тәдбирләри һөјата кечирмәк мөгәдилә хејријә чәмијјәти јарадан, бу мөгәдлә Шамаһыдан тутмуш Кәнчәјә вә Гарабаға гәдәр Азәрбајчанын әксәр шөһәр вә кәндләрини кәзән һәсән бәј Зәрдаби “чәмијјәти-хејријә”нин бина тутмамасындан пәжмүрдә олмуш, нөһәјәт, гәзет ачмағ гәрарына кәлмишди. Әслиндә бу, сәлөчә истәк дејилди, тарихи шәраитин доғурдуғу зәрурәт иди. Халғы гәфлөт јухусундан ојатмаға чалышан Зәрдаби јазмышды: “...Чәмијјәти-хејријә бина тутмадығындан, театр ојнанан отағ бош галдығындан ашкар олду ки, мүсәлман гардашларымызы бир јерә чәм едиб, зәманәјә мүвафиг мәктәбханалар ачдырыб, күчә вә базарларда галан ушағлары охутмағ олмајачағ. Елмсиз дә бу зәманәдә доланмағ мүмкүн дејил. Әлөлхүсус, бизим јерләрдә ки, гоншуларымыз елми төһсил едиб күнү-күндән ирәли кеدير, бизим әлимиздә олан мүлкү малымыза саһиб олулар вә бир аз вахтдан сонра биз онлара рәнчбәрлик едиб, онларын малыны дашымагдан өгрү кирәкешлик едәчөјик. Беләдә нә гајырмалы? һәр кәси чағырырам кәлмәјир, көстәрирәм көрмәјир, дејирәм ганмајыр. Ахырда көрдүм ки, онлары һарајлајыб чағырмагдан, онлара демәкдән

башга бир гejри элaч жохдур. Олмаз ки, мaним сөзүмү eши-дөнлөрдөн һeч бир гaнaн oлмaсын! Нeчө ки, бир булагын сүүнун алтына нө гэдәр бөрк дaш гoјсан, бир нeчө илдөн сонрa o су төкүлмөкдөн o бөрк дaш миур илэ әријиб де-шилир, һабелә сөз дө, әләлхусус доғру сөз, миур илэ гaн-мaзын башыны дeшиб онун бeјнинә әсәр едәр. Беләдө мән онлары нeчө көрүм вә көрмөк мүмкүндүрмү? Һәр кәс өз гa-рa сандыгынын үстө отуруб онун ичиндө олан сөчдө едир вә сандыгчa долдурмаг фикриндәдир. Амма әтрафдa мүсәл-ман гaрдaшлар бир-бир дүшмәнимиз әждaһанын агзына дү-шүб жох олдуғуну көрмәјир вә көрмөк дө истәмир. Беләдө гәзет чыхармагдан савајы бир гeјри элaч жохдур ки, кағзын үстө јазылмыш доғру сөзләр гапы-пәнчөрәлөрдөн o иман мәнзилләринә чaтa билсин. Һeч oлмаз ки, доғру сөз јердө галсын. Һәр илдө он гәзет охујандан бириси охудуғуну гaн-са, онларын гәдәри илбәил артaр. Ахырда o бөнд ки, сүүн гaбагыны кәсмишди вә суу ахмағa гoјмурду рәхнә тапар вә су миур илэ бөнди учуруб апарар. Сонрa дүшмәнин дүш-мәнлији, достун достлуғу вә дост көстәрән доғру јолун доғ-ру олмағы ашкар олар. (*“Русијадa әввәлинчи түрк гәзети”*, *“Һәјат” гәзети, N129, 28 декабр 1905-чи ил.*)

Мә’лум олдуғу кими, гәзет нәшр етмөкдөн өтрү Зәрдаби-нин ајрыча мөтбәәси жох иди. Она көрә дө һөкүмәтә мүрачи-әт етмишди. Гәзети башга ад илэ бурахмаг истәсә дө, онун адыны “Әкинчи” гoјмушду. Сәбәбини јухарыда көстәрдији-миз мөгаләсиндә белә шәрһ етмишди: “Бизим губернатор мү-тәвәффи кенерал Староселски доғрулур халис рус иди, амма өврәти күрчү гызы иди. Она көрә Гафгазын јер әһалини ар-тыг дост тугурду. Мән она дәрдими дeјәндөн сонрa мәсләһәт көрдү ки, гәзетин адыны “Әкинчи” гoјум ки, кујa мөһз әкин вә зираәтдән данышчағ вә өзү дө бoјнуна чөкли ки, сензор-луғу гәбул еләсин. Бу төвр әрзә вериб изин алшым”.

Һәмин мөгаләдө гәзетин нeчө нәшрә башладығы белә шәрһ олунур: “...Истамбулда олан бизим ширванлылар илө

мәним ирсал-мәрсулум вар иди. Онларын јазмагындан би-лирдим ки, орада бизим түрк дилиндө бир нeчө гәзет чы-хыр. Һәтта онлардан күндө чыханы да вар. Она көрә лазым билдим ки, кeдиб Истамбулу да зиярәт едим вә орада иш-ләнән јахшы һуруфатдан 5-10 пуд алым кәтирим.

1875-чи сәнәнин ијул ајында кeдиб Истамбулда 10 пуд һуруфат алыб, август ајында гајыдыб кәлдим. Һуруфат гыш-да кәлиб чатды. Әлаһиддә басмахана ачмағa пулум олмады. Она көрә Староселски мәним һуруфатымы губернски прав-ленијанын басмаханасы үчүн сатын алды. Кағыз вә гeјри мајәтачы һазырлајыб “Әкинчи” гәзетини чыхармағы 1875-чи сәнәнин ијул ајынын 22-дө башладым. Ијул ајына гәзе-тин ачылмасыны салмагдан мурадым o иди ки, зикр олан Минасовдан башга, түрк һуруфаты дүзән тапылмады. O да бирчө бачысы оғлуну кәтириб, јанында шакирд сахлады. Белә лабүд галыб мән өзүм дө она көрөк көмөк едөјдим. Басмахана һәр нөмрөни бир кичик вәрәг үстө һәр сәфәр 1000 вәрәг басмагдан өтрү мөндөн 15 манат истәди. һесаб чөкиб көрдүм ки, гәзети һәр ики һәфтәдө бир дөфөдөн ар-тыг чыхара билмәрәм”.

Мә’лум олдуғу кими, “Әкинчи”нин јаранмасынын сә-бәбләрини, Һ.Б.Зәрдаби гәзети чап етмөк барәдө јерләрә көндәрдији е’ламнамәдө гeјд етмишди. Лакин булар “Әкинчи”нин чыхмасыны лабүд едән бүтүн сәбәбләр дејил-ди. Өзүнүн гeјд етдији кими, гeјри сәбәбләр дө чох иди. Ич-тимаи, сијаси јөнүмлү һәмин сәбәбләри ачыгламаг мүмкүн дејилди вә буна јол верилсәјди, гәзети чап етмөк мүмкүн олмазды. Рус чаризминин милли учгарларда һәјатa кечирди-ји шовинист сијасәти, мүстәмләкәчилийин ич үзүнү ифша етмөк, халгын милли дирчөлишинә наил олмаг, Азәрбајча-нын мүстәмләкәчликдөн азад, бөхтијар күнләринә јетмөк кими идејалар Зәрдаби тәфәккүрүнүн ајсбергини тәшкил едирди. Гәлбән бу идејаларла јашајан бөјүк мүтәфәккүр һә-мин фикирләрини ачыглаја билмәзди. Лакин мөгаләләрин-

дә јери кәлдикчә чох бојук сәнәткарлыгга халга инчә мәтләбләри баша салмага чалышырды. Гәзети нијә “Әкинчи” адландырдыгыны, “гејри сәбәбләри гисмән адламагын мәгдур олмадыгыны” билдирән Һ.Б.Зәрдаби гәзетин гаршысында дуран вәзифәләрден данышанда охучуларына бә’зи инчә мәтләбләри усталыгга аидырараг јазмышды: “...Гәзетә дәрвиш кими нағыл дејә билмәз. Онун борчудур ки, ишләрин јахшы вә јаманлыгыны ајна кими халга кәстәрсин, та халг өз ник-бәдиндән хәбәрдар олуб онун әлачынын далычан олсун”. (“Әкинчи” гәзети, № 7, 1876-чы ил).

Мәгәләннн керисини охујанда охучу “Әкинчи”нин нијәтиндән һали олур вә мүасир журналистиканын дили илә лесәк, бурадакы ингилаби чагырыш руһу өз-өзүнә ачыглапыр: “Әкинчи” бир нәфәс-ләвамә ки, бизи јаманлыгдан мәламәт едәр ки, јахшылыг тәрәфинә кедәк... “Әкинчи” бир ајинәдир ки, бизә зилләт вә мискинәт ејибләрнн нүмајән едәр вә иззәт вә тәрәпти үснийләрнн чилвәје вурур ки... әлимизин һүснүчәбиннн дәрк едиб онун чарәсин фикир едәк ки, биздән ки, кечиб биздән сонра кәләнләр шаматәтдән гуртарсынлар”. (Јенә орада).

“Әкинчи” һәгигәтән дә вә’динә хилаф чыхмадан өз вәзифәсини шәрәфлә јеринә јетирир, “јаманлыгы мәламәт” вә “ејибләри нүмајән” етмәклә халгын көзүнү ачырды. Буну анлајан мүртәчә чәбһәјә мәнсуб һадийүл мүзүлмләр, капитан султановлар, аноним моллалар, чар әлаитгылары һәсән бәјин үнванына сөјүшләр јағдырыр, редаксијаны һәдәләјирдиләр. Шүбһәсиз, онларын һәдә-горхулары чавабсыз галмырды. Һәсән бәј Зәрдаби, Сејид Әзим Ширвани, Мәһәммәд Садыг, Гасым бәј Меймандаров вә башгалары беләләринә кәскин чаваблар верирдиләр. Бу, бир тәрәфдән гәзетин дүшмәнләрини сусдурурдуса, диқәр тәрәфдән онлары даһа да гызлышыдыр, она көрә дә белә үнсүрләр даһа чидди-сә’јлә гәзетин бағланмасына чалышырдылар. Зәрдаби исә өз нөвбәсиндә мин бир әзаб-әзијәтлә әр-

сәјә кәлән “Әкинчи”ни горујуб сахламаг үчүн вар гүвәсини сәрф едирди. Гәзетин һансы чәтинликлә әрсәјә кәлдијини о, белә шәрһ етмишди: “Бир ајдыр бизим гәзет чап олунур. Амма ону охујанларын бу вахтадәк биз чәкдијимиз зәһмәтләрдән хәбәри јохдур... Бизим зәһмәтимиз һәддиндән чыхыб. Бир мәтләби өзүмүз јазыб ағардыб чапханаја вермәк илә зәһмәтдән хилас олсајдыг чох хошбәхт олардыг. Амма иш белә дүшүбдур ки, биз көрәк чапханада иш ишләјәк. Дүнјада һәр гәзети беш ја он адам инша едир. Ону чап едән, һәрфләрини дүзән, гәләтләрини дүзәлдән башга кәсләр олур. Амма бу ишләрин һамысыны көрәк мән тәк өзүм көрүм. Һәтта бизим мүсәлман шәһәриндә бир савады олан мүсәлман јохдур ки, гәзетә бахыб онун гәләтини дүзәлтсин ја һәрфләрини дүзсүн. Һәрқаһ бу зәһмәтләрдән артыг зәһмәт олмасајды јенә бу төвр јола кедәдик. Амма дәрд будур бизим елә зәһмәтимиз вар ки, гејри-зад басдыранларын онлардан һеч хәбәри јохдур. Әввәла, бу һуруфат Истамбулда алыныб, чүнки бизим дилдә бә’зи һәрфләр мәсәләп: г,к,р,з, ла артыг ишләнир. Она бинаән о һәрфләр гәзетә чатышмајыр. Бу сәбәбә бир мәтләби јазан вахтадә нә ки, о мәтләбин мәзмунуну вә гејри әһвалатлары јохлајырыг, амма мәзгаур һәрфләр аз ишләнмәклән өтрү бә’зи сөзләри көтүрүб онун әвәзиндә башга сөзләр јазырыг ки, бу сөзләрдә мәзгаур сөзләр олмасын. Әлбәттә, белә олан сурәтдә мәтләб биз истәдијимиз кими вазеһ олмајыр вә буна дигтәт едәнләр бизә тәгсир һесаб едирләр. Санијән, бизим мәхсус чапханамыз јохдур. Гәзетимиз губернски правленијанын чапханасында басылып. Әлбәттә, бизим ишә өзүмүз кими чан јандырмајыр вә бу барәдә олан кәсирләр бизим тәгсиримиз дејил. Пәс бизә дигтәт едәнләр, бу гәзетин кәсирини көрәндә күлмәјин, күлмәк јери дејил. Сиз ағлајын ки, бизим мүсәлманларын бирчә гәзети дә басдырмага адамы јохдур”. (“Әкинчи” гәзети, № 3, 21 август 1875-чи ил).

Бу чүр ағыр зөһмөт баһасына баша кәләң “Әкинчи” гәзетини јашатмағ үчүн һ.Б.Зәрдаби мүмкүн олан бүтүн васитәләрдән истифадә едирди. Кәтта губернатор Староселскидән дә көмөк алмышды. Өзүнүн јаздығы кими, губернатор начальникләрә һөкм јазмышды ки, һәр кәңдин јүзбашысы гәзет алсын. Бу һесабдан гәзетин мүштәриләри 300 нәфәр артмышды. Амма начальникләр гәзети вахтында көндәрмәдикләринә көрә јүзбашылар арасында “Әкинчи”ни аланларын сајы хејли азалмышды. Зәрдаби гәзети һәинки Азәрбајҗанда, һәмчинин бүтүн Гафгазда јаймаға сә’ј көстәрмишди. Она көрә дә Гафгазын бүтүн шәһәрләринә вә ири кәндләринә гәзет чыхармағ е’ламнамәси көндәрмиш, бу һесабдан ијул ајыначан 100 мүштәри газанмышды. Тәләбәләринин јахындан көмәји илә мүштәриләрини хејли атырмышды. Мәсәләң, 1877-чи илдә “Әкинчи”нин јүзбашылардан әләвә 400 мүштәриси вар иди. Гәзетин тиражы вә нечә сәтылдығы барәдә һ.Б.Зәрдаби белә јазмышды: “...Гәзети 8-9 јүзә гәдәр басдырдым. Онуң 400-нү мүштәри оланлар вә артығыны Бакынын күчә вә базарларында пәјлатмагдан савајы, гејри шәһәрләрә дә мүфтә көндәрирдим ки, гәзети охумаға адәт етсинләр”. (*“Русијада әввәлинчи түрк гәзети” мәгаләси, “Һәјат” гәзети, № 2, 3 январ 1906-чы ил.*)

Чәтинликләрә бахмајарағ, һ.Б.Зәрдаби халғ үчүн гәзетин ваҗиблијини хүсусилә дәриндән дәрк етмиш вә белә бир мәтбу органы чыхармаға наил олмушду. Она көрә дә охучулардан әзаб-әзијәтлә баша кәлмиш “Әкинчи”ни горујуб сахламағы тәвәңте етмишди: “...Гәзети бизим мүсәлманлар үчүн ваҗиб билиб, онуң зөһмәтини вә зәрәрини гәбул едиб, башлајырығ вә мүсәлманларын анлајан вә пишров кәсләриндән илтимас едирик ки, халға бу гәзети охумаға мане олмасынлар. Бәлкә сә’ј етсинләр ки, ону охујан чох олсун. Бу тәвәңтени анлајан кәсләрдән едијимизә сәбәб одур ки, бизә мә’лумдур, бизим мүсәлманлар һәмишә өз анлајан кәсләрини әзиз тутуб онларын сәзләринә әмәл

едибләр. Әлбәттә, онлар вә пишров кәсләрә лазимдыр ки, халғын бу е’тибарына хәјанәт етмәјиб онун көзләри ачылмаға сә’ј вә кушиш етсинләр. Дүңја бир шејдир ки, һәмишә дөвран едир вә инсан бу төвр дүңјанын кәрдишинә көрә көрәк, һабелә өз рәфтарыны да дәјиңдирсин”. (*Һәсән Бәј Зәрдаби, Сечилмиш әсәрләри, Бақы, 1960. сәһ. 60.*)

“Анлајан вә пишров кәсләр” дедикдә һәсән бәј Зәрдаби имтијазлы феодал силкләринин нүмајәндәләрини вә руһаниләри нәзәрдә тутурду. Чүнки бу силкдән оланлар, бәјләр, мүлкәдарлар вә башгалары, һәмчинин мүсәлман руһаниләри, үмумијәтлә, Зәрдабинин өзүнүн дедији кими “буланлығ суда балығ тугмағы вәрдиш едәнләрин” һамысы гәзет охумағы шәриәтин әлејһинә чыхмағ һесаб едиб, халғ күтләләрини гәранлығ вә чәһаләтдә сахламаға чалышыр, “Әкинчи” гәзетинин мүсәлманларын көзүнү ачағағындан горхурдулар.

Елә бурадача әввәлки илләрдә вә сон вахтларда мәтбуатда “Әкинчи” илә әләгәлар фикир сөйләјән бә’зи мүәллифләрин кәдикләри јанлыш нәтичәләрлә әләгәлар ачыглама вермәк јеринә дүшәр. Онлар белә фикир сөйләјирләр ки, куја “Әкинчи”нин бағланмасына рөвач верәнләр вә ону бағланданлар “сапы өзүмүздән оланлар”дыр. Белә олмасәјды, һ.Б.Зәрдаби онларә мүраҗиәт етмәзди. Әввәләң, белә гәнаәтә кәлмәк үчүн кифәјәт гәдәр фәкт лазимдыр. Белә фәктлар исә демәк олар ки, јохдур. Шүбһәсиз, Зәрдаби һәмин адаларын гәзетә мане олачағларыны јахшы баша дүшүрдү вә она көрә дә өз мүраҗиәти илә бир нөв дипломатик кедиш етмишди. Гәзетин сонрақы илләрдәки фәалијәтиндән көрүндүјү кими, һәгигәтән дә “Әкинчи”јә манечилик төрәдән белә адамлар чох олмушду. Мәсәләң, бир ширванлы һачы “Әкинчи”нин 1875-чи илдәки 9-чу сајында Түркіјәнин хариҗи өлкәләрә борчлары һаңгында хәбәрләрини охудудан сонра редаксияја мәктуб көндәрәрәк, Зәрдабини Түркіјә вә бүтүн мүсәлман халғларынын дүшмәни алландырмыш, ону һәдәләмишди. Әдиб һәмин мәктубла әләгәдар гәзетдә чыхыш

едәрәк язмышды: “Әкинчи” гәзетинин 9-чу нөмрәси халг арасына бир сәс салыб ки, о сәси ешитмәјән јохдур. Тәзә хәбәрләр чүмләсиндә османлы дәвләтнинин борчундан вә бир иранлы Москвада хачпәрәст олмағындан данышдыг. Бу ики хәбәр бизим халга хош кәлмәјиб. Әввәлә, тәзә хәбәрләри биз өзүмүздән јазмајырыг. Онлары харичиләрин гәзәтләриндән јазырыг. Она бинаән о хәбәрләр дүрүст дә олмаса, онлары ешитмәк бизим хејримизәдир. О сәбәбә ки, онлары охујуб харичиләр (*Зәрдаби мүсәлман олмајан харичиләри нәзәрә тутур - К. Н.*) бизләрә нечә бахмағындан хәбәрдар олуруг. Санијән, тәзә хәбәрләри јазанда биз сә’ј едирик ки, мүсәлман вилајәтләриндән чох хәбәрләр јазәг. Она бинаән ки, бизим халга о хәбәрләри кәрәк чох хош кәлсин. Амма бизим мүсәлманлар елм вә әдәбдән гачмағына харичиләрә күлүш олублар. Она бинаән бизә хош кәлән хәбәрләр онларын гәзәтләриндә чох аз олуру. Бу сәбәбләрә јахшы-јаман һәр бир хәбәри јазырыг. Салисән, о хәбәрләри јазандан ирәли тәһгиг етмәк мүшкүлдүр. Әкәр онлары тәһгиг едиб, сонра јазсаг кәрәк һеч тәзә хәбәр јазмајаг. Пәс бизим зикр олан хәбәрләрдән наразы оланлар бир ширванлы һачы кими фикир етмәсинләр ки, онлары биз гәсд илә дүшмәнликдән јазмышыг. Әкәр гәзәтдә мәддур олсајлы, мән дәлилләр илә сүбуг едәрдим ки, османлы вә Иран әһли бизим илә бир гәндә, бир чәндә вә бир мәзһәбдә олмағына бинаән мән бизим мүсәлманларымызын чохундан вә бишәк зикр олан ширванлы һачыдан артыг онлары дост тутурам. Пәс мүсәлманларын дүшмәни мән дејиләм. Мәзкур һачы кими адамлардыр ки, бизи милләтләр арасында күлүш јери едиб елмдән вә дүнјадан бихәбәр гојуб, сәркәрдән вә пәјимал едибләр”. (*“Әкинчи” гәзети, № 11, 18 декабр 1875-чи ил.*)

Мәгаләләриндән көрүндүјү кими, һ.Б.Зәрдаби Азәрбајчәндә фәтәлизмин вә һедонизмин тәзәһүр формаларына гаршы чидли мүбаризә апарырды. О, халгы баша салмага чалышырды ки, фәтәлизм инсаны фәалијәтсизлијә сөвг

едир, кәләчәк угрунда мүбаризәдән чәкиндирир. һедонизм күндәлик ејш-ишрәтлә, әјјашлыгга мәшгул олмағы, түфәјли һәјәт кечирмәји тәблиг едир. Онун бу чүр тәблиғәт апармасы бир чох руһаниләрин хошуна кәлмирди вә онлар јерләрдә Зәрдабини көздән салмага чалышырдылар.

“Әкинчи”нин Дағыстандакы мүхбирләриндән көркәмли Дағыстан маарифчиси Әләкбәр һејдәринин Петровскдан (Маһачгаладан) көндәрдји мәктубда “елми-әбданы” “елми-әлјандан”, дүнјәви елмләрин өјрәнилмәсини илаһијәтчылыгдан ајырмағын вачиблији кәстәрилмишиди. Бунула әләгәдар Ә.Һејдәри өз фикрини әсәсләндирмаг үчүн Мәһәммәд пејғәмбәрин бир һәдисинә истинад етмишиди. Һәммин һәдисдә ики гисм-елмин “елмүл-әбдан”ын вә “елмүл-әлјан”ын өјрәнилмәси зәруријәтиндән данышылыр. Она көрә дә Һејдәри јазмышды ки, пејғәмбәримиз тәкчә дин вә мәад (ахирәт) елминдән дејил, ејни заманда бәдән вә мәаш (мәишәт) елминдән бәһс етмишдир вә бу елм дә өјрәнилмәлидир. О фикрини белә ачыгламышды: “Мүсәлман халглары дин вә мәад елмин бәһишит вә һүри-ғылман үмидилә јахшы билмирләр. Әмма мәаш әгли вә бәдән елми, ки онлардан нәф’ә мәкән сибгәти вар, билмәррә әлләриндән вериб вә һеч бир шеји бу ики ләзым олан затдан билмәјирләр”. (*“Әкинчи” гәзети, № 10, 2 декабр 1875-чи ил.*)

Әләкбәр Һејдәринин мәгаләси илә “Әкинчи”дә башланан вә бир илдән артыг давам едән мүбаризәдә Бакы газысы, Кәнчәнин вә Ширванын бир чох руһаниләри Ә.Һејдәрини мудафиә едән һ.Б.Зәрдабијә дүшмән кәсилдиләр. Биринчи оларәг һәмкарларынын мудафиәсинә галхан кәнчәли маарифчи Мәһәммәд Садыг “Әкинчи”дәки бир сыра мәгаләләриндә аноним Бакы молласыны, јә’ни “Бәдкүбәли молла” аноним имзасы илә гәзәтдә чыхыш едән Бакы газысыны кәскин тәнгид етди.

“Әкинчи”нин фәалијәти заманы бу чүр башга һаллар да олмушду. Мәсәлән, Гарабағдан Һәдијул-Мүзиллин Гарабағи

аллы бир нөфөр “Әкинчи”дә мөһөррәмлик тә’зијәдарлығы әлејһинә јазылан мөғаләләрә көрә һәсән бәј Зәрдабини милләт вә дин дүшмәни ашландырыб һөчв јазмышшы. Һәмин һөчв Зәрдабинин мәсләкдашлары, мәсәлән, Сејид Әзим Ширвани тәрәфиндән һиддәтлә гаршыланмыш вә шаир һәмин адамы чәһаләтпәрәст кими ифша етмишди. Азәрбајчанын көркәмли маарифпәрвәр шаиринин Һадини вә башга чәһаләтпәрәстләри ифша едән сатиралары “Һадијә чаваб” вә “Һәсән Гара-Һади тәхәллүсә” сәрловһәләри илә “Әкинчи” гәзетинин 1877-чи илдә чыхмыш 9 вә 10-чу сажларында чап олуномушур.

“Әкинчи”јә дүшмән кәсилән чәһаләтпәрәстләрин, руһаниләрин, бир сыра бәјләрин тәзјигләринә вә тәһгирләринә бахмајараг, гәзет чыхмагга давам едир, өз сөзүнү дејирди. Белә һүчумлар нә гәдәр чох олса да, “Әкинчи”ни фәалијјәтдән сахламага гадир дејилди вә ону бағлада билмәздиләр. Гәзетин бағланмасынын бир сыра әсаслы сәбәбләри вар иди. Һәмин сәбәбләрин бир гисмини Зәрдаби белә шәрһ етмишди: “Әкинчи”нин әввәлинчи бәдбәхтлији губернатор Староселски Бақыдан кетмәји олду. Ондан сонра витес губернатор бир јоғун сенсор олду. Икинчи вә бөјүк бәдбәхтлији османлы давасы башланмағы олду.

Нә гәдәр османлы давасы башланмамыш иди, бир төвр бу јоғун илә јола кедирдим. Елә ки, дава башланды, өзләри рус олмајан, амма рус дөвләтинә ихлас көстәрмәк истәјәнләр өз чүмлә бу јоғун һәр бир чәһәтдә артыг дигтәт едиб гәзет чыхармағы дүшвар еләдиләр. “Әкинчи”јә ихтијар вермишдиләр ки, сијаси хәбәрләри ликәр гәзетләрдән чап еләсин. Амма онларын бирисини дә чап етмәјә гојмадылар вә бир тәрәфдән дә мүштәриләримиз дава хәбәри истәјирләрди. Сензордан төвәтә еләдим ки, өзү гејри гәзетләриндә сијаси хәбәрләри дә көстәрсин ки, һансылары чап етмәк мүмкүндүр. Она да разы олмајыб, изин верди ки, дөвләт тәрәфиндән һәр күндә кәлән телләри чап едим. Әлбәтә, һәфтәдә бир дәфә чыхан гәзәтдә бир һәфтәнин мүддә-

тиндә кәлән телләрин һамысыны чап етмәк мүмкүн дејилди. Чүнки һәр күндә 2-3 јүз сәтрә гәдәр тел кәлирди вә онлардан сечиб лазым олан гөдәрини дә басдырмага гојмадылар. Хүләсә, сијаси хәбәрләри басмаг мүмкүн олмады вә мүштәриләр мөндән чох наразы олдулар.

Мүсәлманларын дүшмәнләри ки, Староселскинин вахтында бир иш көрә билмирдиләр, һәр тәрәфдән “Әкинчи”нин үстә төкүлүб онун бағланмагына сә’ј етдиләр. Жандарма полковникинә һәр күндә мөндән вә “Әкинчи”дән алысз данослар көндәрдиләр. Жандарма тәрәфиндән мөним рус гуллуғчумун гардашы адына кечәләр мөнзилимин ичиндә јатырды. Бириси дә күчә гапысында дуруб мән һәр тәрәфә келәндә мәни апарыб-кәтирирди...

...Данослары бирчә жандармаја версәјдиләр јенә дәрл јары иди, амма онлары везирләрә, сәрдара вә гејриләрә дә көндәрирдиләр ки, онларын чавабларыны јазмагдан бичарә жандарма јорулмуш иди. Амма бунунла белә мән гәзети вахтларындан чыхардырдым.

Елә ки, Дағыстанда шулуғлуг башланды, “Әкинчи”нин күнү дәхи артыг гара олду: бир күн Нәчәфбәј Вәзировун мөғаләсини ки, Москвадан көндәрмишди, вермишдим дүзмәјә. Мөғаләдә бир дәрвиш базарда дүканларын габағында гәсидәләр охујуб онлары елм тәһсил етмәјә чағырырды. Сензор гол чәкиб чап олмага изн вермишди. Гәзет чап олуб пајланандан сонра губернаторун һөкмүнә көрә о нөмрәни бағлајыб мәни истәдиләр. Кедиб көрдүм ки, мөним Минасовум ораладыр. Губернатор бујурду ки, Минасов дејир ки, дәрвишин сөзләринин гејри мә’насы вар. Она көрә нөмрәни бағлајыб сәнә һөкм едирәм ки, бир гејри нөмрә чап едәсән. Чаваб вердим ки, гејри нөмрә чыхарда билмәрәм. Мәң келәндән сонра губернатор өзү бир нөмрә чыхардыб пајлатды. Чүнки нөмрә мөним адымдан чыхмышшы, мән төвәтәге еләдим ки, дәхи мөним адымдан гәзет чыхармасынлар.

Бу төвр мән истәјирдим гәзети вахтилә баглајыб дава гуртарандан сонра чыхардым. Амма мүсәлманларын дүшмәнләри әл чәкмирдиләр. Бир күн кимназијанын директору мәнә мә'лум еләди ки, Сәрдарын һөкмүнә көрә Јекатеринодар шәһәринин кимназијасына мүәллим кедәм. Она көрә мән әризә вериб гуллуудан чыхдым. Чүнки мән Бақыдан чыхыб мүсәлман ишләриндән кәнар олмағы өзүм үчүн өлүм һесаб едирдим. Дава гуртарды, амма мәним Бақыда галмағым мүшкүл олду. Пацпаһлыг гуллуғуна мәни көтүрмәдиләр вә бакылылардан һәр кәс мәни гуллуға көтүрмәди. 1-2 јерлә чәмијјәт гуллуғуна кирмәк истәдим, амма мәни сечкилдән гәраладылар вә гәралајанлар да Бақы мүсәлманлары олду ки, ораја харичиләрдән интихаб етдиләр. Беләдә мән нә ки, “Әкинчи”ни дәхи чыхарда билмәдим, һәтта Бақыда да гәлә билмәјиб өз кәндимизә көчүб кетдим”. (*“Һәјат” гәзети, № 2, 3 јанвар 1906-чы ил.*)

Гејд етдијимиз кими, “Әкинчи”нин бағланмасынын башға көклү сәбәбләри дә вар или. Зәрдаби һәмин сәбәбләрдән хәбәрлар олсајды белә, о дөврлә буңлары садалаја билмәзди. Онлардан икиси барәдә ајрыча сөһбәт ачмағ јеринә дүшәр. Бу сәбәбләрдән бири Гафғаз чанишининин ләфтәрханасына аид архив материаларындан ајдын олур. Фәслин әввалиндә һәмин материалларын һансы фондларда сахландығыны көстәрмиш вә әһәмијјәтини гејд етмишдик. Һәм бу материаллардан, һәм дә Русијанын Мәркәзи Дөвләт Һәрби Тарихи Архивинин сәнәдләриндән (*ЦГВИА, ф.400. оп.259/909, д.43*) мә'лум олур ки, 1877-чи илин апрелин 12-дә рус-түрк мүнәрибәси башлананда чар Гафғазын валиси вә Гафғаз ордуларынын баш команданы Михаил Николајевич Романова Гафғазын мүсәлман әһалисинә гаршы сijasәтин сәртләндирилмәси үчүн хүсуסי көстәриш вермишди. Мүсәлманлара гаршы белә шовинист сijasәт тәкчә Азәрбајчанда дејил, Дағыстанда, Чеченистанда, Ингушетијада вә Шимали Гафғазын диқәр бөлкәләриндә дә апарылырды.

Бундан мөһәрәтлә истифадә едән ермәниләр торпаг идиаллары галдырыр, Түркијәни көздән салыр, Азәрбајчанын габагчыш фикирли зијальларыны түркләри мүдафиә етмәклә, беләликлә дә куја Русијаја хәјанәтлә күнаһландырыр, Гафғаз валисинин көмәји илә өз нијјәтләрини һәјата кечирмәјә чалышырдылар. Һәдәфә алынған Азәрбајчан маарифчиләриндән бири дә һәсән бәј Зәрдаби или.

Зәрдаби һаггында валијә бир нечә донос көндәрмиш ермәни буржуазијасынын нүмәјәндәси, Вена университетини битирмиш, Тифлисдә ермәни дилиндә нәшр олунан күндәлик “Мшак” (“Әмәкчи”) гәзетинин 1872-чи илдән 1892-чи иләдәк нашири олмуш, Түркијә ермәниләринин азадлығы уғрунда һәрәката рәһбәрлик едән Арсуни Григор Һәсән бәји Түркијәнин гәгы тәрәфлары адландырағ, онун Түркијәдән һуруфат көтирдијини габардағ, белә мә'лумат вермишди ки, куја онун нәшр етдији “Әкинчи” мүсәлман әһалисини руслара гаршы чыхмаға, Түркијәдә мүтгәфиг олмаға сәсләјир. О, һәтта 1876-чы илдә “Әкинчи”дә дәрч олунмуш мөгаләләрдән Һ.Б.Зәрдабинин түркләрә доғма мүнәсибәтини әкс етдирән фикирләри дә ихтибас етмишди.

Арсунинин мүсәлманлара гаршы тутдуғу дүшмән мөвгејини Һ.Б.Зәрдаби өзү дә һисс етмиш вә бу хүсуслә јазмышды: “Бизим гәзетин 2-чи нөмрәсиндә гурбан бајрамынын әсил мөтләби барәсиндә јазылан дахилијјәни Тифлис шәһәриндә ермәни дилиндә чап олунан “Мшак” гәзети ермәни дилинә тәрчүмә етдириб, басдырыбдыр. Һеч көрүнүбдүрмү ки, бизим заманда елм охумуш адам халғы Мәккәјә кетмәјә тәһрик едә вә иттиһади-ислам фикринә дүшә вә иттиһади-ислам һеч мөгдурдурму? Хүләсә, бу төвр чох данышыб ахырда дејир: нечә јүз илдир ки, ислам әтрафда олан ермәни, күрчү вә гејри тајфалары күч илә ислам едиб вә инди сиз бу гәдәр тајфалары иттиһади-ислам илә бирләшдирмәк истәјирсиниз... Јох, гајтарын бизә ки, бизим заман елм замандыр вә биз елм саһибијик вә елм

тәһсил етмөжә габилијјәтимиз вар. Бизим гардашларымызы ки, кечмишдә онлары чәбрән ислам етмисиниз, верин бизә. Бизим јерләри ки, кечмишдә онлары күч илә зәбт етмишсиниз вә ондан сонра кедиб иттиһади-исламы о сәһраларда ејләјин ки, орада ислам бина олуб вә монгол тајфасыны (бу тајфаны Авропа әһли биғабиліјјәт һесаб едир) бирләшдирмөжә сә'ј един... Еј чәнаб Арсруни (зикр олан гәзетян мүншисинин адыдыр), әкәрчи чәнабыныз доғру бјуурусунуз ки, заманымыз елм заманыдыр вә бу һалда ермәниләр биздән артыг елм тәһсил етмөжә рағиб-дирләр, амма нечә јүз илдир ки, биз ермәниләр илә гоншулуғ едирик. Иңди чәнабыныза ејб дејилми ки, бизим арамызда әдавәт салырсыныз..." ("Әкинчи" гәзети, № 4, 17 феврал 1877-чи ил). Әдиб мөғаләсини әрәбчә јаздығы бир чүмлә илә битирмишди: "Әгрәбин санчмасы һәмишә онун кининдән дејил".

Тарихдән мө'лум олдуғу кими, ермәниләрин' әввәлчәдән дүшүнүлмүш сijasәтинин нәтичәси о олду ки, рус-түрк мұһарибәсиндән истифадә едәрәк онлар тәкчә 1877-1879-чу илләрдә Түркијәдән Азәрбајчан әразиләринә 84 мин ермәнини кочүрмөжә наил олдулар.

"Әкинчи"нин бағланмасына тә'сир кәстәрән көклү сәббәләрдән бири дә чаризмин Гафғаздаки сijasәти илә бағлы оларағ Дағыстанда халғ һәрәкатынын артмасы вә кетдикчә күчләнмәси иди. Шејх Шамиллә 25 иллик мұбаризәдән сонра чар Дағыстан вә Чеченистан әһалисинә гаршы даһа гәдлар вә амансыз сijasәт јеридирди. Бу исә тәбии ки, Шимали Гафғаз халғларыны наразы салырды вә онлар чар Русијасына гаршы јенидән мұбаризәжә галхырдылар. һадисәләрин хронолокијасындан мө'лум олдуғу кими, Шимали Гафғазда е'тиразлар ардычыл характер дашыјырды. Шәрги Гафғаз халғлары, хусусән дә ләзкиләр даһа мүгәшәккил вә ардычыл мұбаризәжә галхмышдылар. Шејх Шамилин һәрәкатында јахындан иштирак етмиш бир сыра мұбаризләр

имкан дүшән кими јенидән ајаға галхыр, азалдыг уғрунда өз сәсләрини учалдырдылар. Мәсәлән, 1861-чи илдә Анди даирәсиндә Шејх Шамилин наби олмуш Кибит Мағоманын әмиси оғлу Газы Мағома үсјан галдырмышды. Бир ил сонра Табасараны үсјан далғасы бүрүдү. 1862-чи илин сонунда Чәнуби Дағыстан вә Губа ләзкиләри арасында игтишашлар башланды. 1863-чү илдә Зағатала кәддилиәри гијам галдырды. Бу гијамы јатыртмағ үчүн Гафғаз валиси Зағаталаја хејли низами гошун һиссәләри кәндәрди вә онларын һесабына "гајда-ганун" јаранды. Бүтүн бу һадисәләр 1877-чи илдә XIX әсрин икинчи јарысында Гафғазда чар мұстәмләкәчилијинә гаршы ән бөјүк һәрәкәт саяһлан вә "ләзкиләрин үсјаны" ады илә мөшһур олан үсјанла нәтичәләнди. һәмнин үсјанла әләғәдәр Тифлисдә чыхан "Русский вестник" журналы 1880-чи илин октябрын 20-дә һәмнин һадисәләри мұшаһидә етмиш рус һәрбчисинин имзасы илә "Чәнуби Дағыстанда ләзкиләрин үсјаны" алды ири һәчмли материал дәрч етмишди. Бу мәнбәдән, һәрби архив материаларындан (ЦГВИА. ф.400, оп.259/909, д.43, л.107-109), Чәнуби Дағыстанын тарихинә даир мө'хәзләрдән (Рамазанов Х.Х. Шихсаидов А.Р. Очерки истории Южного Дагестана, Махачкала, 1964) көрүндүјү кими үсјан Дағыстанын сәккиз даирәсини, 400 јашајыш мәнғәгәсини, Азәрбајчанын шимал бөлкәсини әһатә етмишди. 4 ај давам едән үсјан заманы чар һәрби һиссәләринин јерләшдији галалара һүчумлар олмуш, Азәрбајчан әразисиндә Худат вә Јалама стансијалары, рабитә говшағлары әлә кечирилмиш, Гусарда јерләшән 84-чү Ширан полкуну әлә кечирмәк үчүн гызғын дөјүшләр кетмишди. Јенерал Комаровун гошунлары үсјанчыларла бир ај јарым вурушмалы олмушду.

Тарихи сәнәдләрдән ајдын олдуғу кими, бу әрәфәдә Русија вә Түркијә арасында Гафғаз уғрунда мұбаризә кулминасија һәддинә чатмышды. Түркијә дағлыларын һәрәкатындан истифадә етмәк үчүн бир сыра гүввәләри сәфәрбәр етмишди. һәт-

та Шейх Шамилин Түркиядә жашаган оғлу Газы Мәһәммәд Пашанын тәликлә бөјүк гошунла кәләрәк Дағыстаны Русијанын әсарәтиндән хилас едәчәји барәдә шәјиәләр јайылмышды. Һәтта үсјан заманы Газыгумух ханы е'лан олуңмуш исте'фада олан мајор Чәфәр бәј, Гајтаг усмиси сечилимиш Мехди бәј, Күрә ханы е'лан олуңмуш гураһлы Мәһәммәд Әли бәј, Табасаранда үсјанчыларә рәһбәрлик едән Умалат бәј, Рүстәм кали, Аслан бәј, ахтыгыларын Самур ханы е'лан егдији капитан Газыәһмәд, Губа ханы е'лан олуңмуш Һәсән бәј вә башгалары русларын әсарәтиндән хилас олмағ үчүн Шамилин оғлунун гошуңларына көмәк көстәрәчәкләрини дә билдирмишдиләр. Чар һакимийјәт органлары бунлардан хәбәрлар иди вә она көрә дә һәрәкаты вә она јардымчы олан васитәләри арадан галшырмағ үчүн әлиңдән кәләни едирди.

Бәс “Әкинчи”нин бу һәрәкәтла нә кими әләгәси вар иди? Һәлә гәзет јарадылмамышдан Һәсән бәј Зәрдабинин Гафгазын шәһәрләринә вә кәңдләринә кәндәрдији е'ламанамәләрин 50-дән чохусу Дағыстана кәндәрлимишиди. Гәзет Шимали вә Орта Дағыстана јол тапа билмәмишиди. О, әсәсән Чәнуби Дағыстанда, Дәрбәнддә вә бир нечә нүсхә Петровскда (Маһачгаллада) јайылырды. Мәсәлән, “Әкинчи”нин 1877-чи илин февралын 3-дә чыхмыш 3-чү сајында көстәрилирди ки, гәзетин Дағыстанда вә Дәрбәнддә 35, Губада 3 мүштәриси вар. Һалбуки о вахт “Әкинчи”нин Бақы шәһәриндә чәми 12, Ширван губернијасында 11, Тифлис губернијасында 13 мүштәриси вар иди. Дәрбәнддә вә Чәнуби Дағыстанда гәзетин кениш јайылмасы сәбәбсиз дејилди. Әввәлән, тарихән һәмишә азербәјчанлыларла ән јахын достлуғ әләгәләриндә олмуш ләзкиләр бу мәсәләдә дә өз сөзләрини дејирдиләр. Икинчиси, һәмин дөврдә Азербәјчанда олдуғу кими, Чәнуби Дағыстанда да мүтәрәпти фикирли чоңлу маарифчиләр јетишмишиди. Оңларын Азербәјчан маарифчиләри илә јахын достлуғ әләгәләри вар иди. Һәмин маарифчиләрин бир гисми, мәсәлән, көркәмли алимләр

Мирзә Һәсән әфәнди Алғадарви, Гәзәнфәр бәј Мамрачви, шаир Геан Ағамирзә, гураһлы Мирзә Кәрим Исрафилов, ахтылы һачы Әбдүррәһман, Гајтаг даирәсиндән Мехди хан Усмийев Гајтаги, Петровскдан (Маһачгаладан) Әләкбәр Һәјдәри вә башгалары “Әкинчи”ни мүғалиә етмәклә јанашы, һәм дә онуңла әмәкдашылығ едирдиләр. *(Бу барәдә ајрыча бөлмәдә әтрафлы сөһбәт ачацағыл).*

Чар һакимийјәти “Әкинчи”нин Дағыстандакы белә кеңиш охучу вә мүхбир шөбәкәсиндән еһтијат едирди. Тәсәдүфи дејил ки, 1877-1878-чи илләрин үсјаны заманы “Әкинчи”нин Дағыстандакы мүхбирләриндән бир нечә нәфәр дә һәбс едилмиш, һәтта Һәсән Алғадари Сибирә сүркүн олуңмушду. Бундан әләвә Түркиядә тәһсил алмыш бир нечә зијалы да һеч бир тәғсири олмадығы һалда түркиәрәстликдә тәғсирили билинәрәк һәбсханәја салынмышды. Дағыстанла бүтүн белә әләгәләр дигтәдән јайына билмәзди вә гәзетин һәмин бөлкәјә күчлү тә'сир едә биләчәјиндән горхуја дүшән Гафгаз валиси мүхтәлиф васитәләрлә “Әкинчи”нин фәалијјәтинә мане олурду. Она көрә Һәсән бәј Зәрдаби јазмышды: “Елә ки, Дағыстанда шулуғлуг башланды; “Әкинчи”нин күнү дәхи артығ гара олду”.

Нәһәјәт, “Әкинчи” илә бағлы даһа бир фикримизи билдирмәк истәјирик. Мә'лумдур ки, Зијәддин Көјүшов, Фуад Гасымзадә, Иззәт Рүстәмов кими көркәмли алимләримиз, бир чоң диқәр тәдигатчыларымыз, мәтбуатымызын тарихини өјрәнән пешәкарлар Азербәјчан милли мәтбуатынын әсасынын 1875-чи илдә Һәсән бәј Зәрдаби тәрәфиндән гојулдуғуну сүбуг вә тәсдиғ етсәләр дә, бә'зи үздәнирағ јазарлар өзләрини демократија дөврүнүн тәдигатчылары кими гәләмә верәрәк, мәтбуат тарихимизә шүбһә илә јанашырлар. Оңлар Азербәјчан милли мәтбуатынын әсасынын 1875-чи илдә дејил, ондан 43 ил әввәл, јә'ни 1832-чи илдә гојулдуғуну исрар едирләр. Беләләри милли мәтбуатымызын јаранма тарихини ирәли чөкмәклә әввәла, куја факт-

лара әсасланырлар, дикәр тәрәфдән өзләрини даһа тәәс-сүбкеш вә даһа вәтәһпәрвәр кими гәләмә верирләр. Әслиндә фактларла бир гәдәр дәриндән вә әтрафлы нәзәр салынса, даһа мәһтигли гәнаәтә кәлмәк олар.

Һәпигәтән дә “Әкинчи”јәдәк Азәрбајчан дилиндә ики гәзет чыхмышдыр: “Тифлис әхбары” (1832) вә “Гафгазын бу тәрәфинин хәбәри” (1845). Һәр ики гәзет һөкүмәт органлары тәрәфиндән бурахылмыш вә орада әсасән рәсми сәнәдләр вә дәвләтин мәсләһәт библији хәбәрләр дәрч едилмишдир. Әслиндә бу гәзетләр русчалан тәрчүмә олуна материаллар топлусундан башга бир шеј дејилди. 1845-чи илин јанварын 4-дә Тифлиسدә “Закавказский вестник” гәзетинин бир бөлмәси кими “Гафгазын бу тәрәфинин хәбәри” ады илә нәшр олуна бу гәзет бә’зи тәдгигатчыларын јаздыгы кими, ајрыча гәзет олмајыб, “рус дилиндә дәвләт фәрманларынын дәрч олундуғу “Закавказский вестник”дән Бабачан Лазарев тәрәфиндән тәрчүмә едилмиш вә јалныз 50 нүсхә чап едилмишдир”. (А.З.Абрамишвили, *Из истории Азербайджанской печати. С.М.Киров adına АДУ-нун “Елми әсәрләри”, 1956, № 10. сәһ. 69-89*). Бир сыра кәркәмли тәдгигатчыларла јанашы, һәсән бәј Зәрдаби, өзү дә бу гәзетләри милли мәтбуатымызын бүнөврәси һесаб етмәмиш, она кәрә дә 1905-чи вә 1906-чы илләрдә “Һәјат” гәзетиндә дәрч етдирдији “Русијадә әввәлинчи түрк гәзети” адлы мәғаләсиндә мәнһ “Әкинчи”ни илк милли гәзет һесаб етмишдир. Чүнки, әввәлән о, милли гәзети белә тәсәввүр едирди: “Һәр бир вилајәтин гәзети кәрәк о вилајәтин ајнасы олсун. Јә’ни о вилајәтин сакинләри еләдији ишләр, онлара лазым олан шејләр, хүласә онларын һәр бир дәрди вә хаһиши о гәзетдә чап олунсун ки, о гәзетә бахан, халгы ајнада кәрән: кими кәрсүн”. Икинчиси, гәзет ишиндә халгын иштиракыны вачиб һесаб едирди: “Әлбәттә, гәзетин белә ајна кими олмағы халг иләдир. Јә’ни һәр кәс кәрәк өз дәрдини вә хаһишини гәзетләрдә бәјан етсин ки, онларын ба-

рәсиндә ишдән хәбәрлар оланлар мубаһисә етмәклик илә онларын јахшы-јаманлығыны ашакар етсинләр. Таки о иши кәрән онун јахшы вә јаманлығындан акаһ олуб, сонра пешиманчылыг чәкмәсин. Пәс һәр бир гәзетин үмдә мәтләби мубаһисәдир вә әкәр бизим дүнјадан вә елмдән хәбәрлар оланларымыз “Әкинчи” гәзетиндә јазылан мәтләбләр барәсиндә мубаһисә башласалар чох шад олары”. (“Әкинчи” гәзети, № 11, 18 декабр 1875-чи ил).

Зәрдабинин фикринчә халгын һәјатыны ајна кими әкс етдирән гәзет һәм дә халгын, миллиәтин трибунасына чеврилмишдир. Јалныз о вахт һәмнин гәзети халгын, миллиәтин гәзети адландырмағ олар. Шүбһәсиз, халгдан, халг һәјатындан өзгә олан, халгын истәји илә дејил, јухарыларын кәстәриши илә мејдана кәлән, тәрчүмә характерли мәтбу органлар олан “Тифлис әхбары” вә “Гафгазын бу тәрәфинин хәбәри” нәинки халгын трибунасына чеврилмәмиш, һәтта халгын һәјатыны вә күзәрәһини әкс етдирән санбаллы бир материал белә дәрч етмәмишди. Јалныз дилә (өзү дә тәрчүмә дилинә) кәрә онлары милли мәтбуатымызын әсасы һесаб етмәк исә мәһтигә сығыр.

“Әкинчи” гәзети исә сөзүн әсил мә’насында халгымызын һәјатында бөјүк мүтәрәғти һадисә олмуш, онун мәдәни тәрәғтисиндә мисилсиз рол ојнамышды. “Гәзетин мурады халгын көзүнү ачмағдыр... гәзет дәрвиш кими нағыл дејә билмәз. Онун борчудур ишләрин јахшы вә јаманлығыны ајна кими халга кәстәрсин, та халг өз никү бәдиндән хәбәрлар олуб, онун әлачынын далычан олсун” (“Әкинчи” гәзети, № 7, 14 апрел 1876-чы ил) дејән һәсән бәј Зәрдаби гаршысына гојдуғу вәзифәни ләјигинчә јеринә јетирмиш, халгын көзүнү ачмағ, ону елмә вә мәдәнијјәтә говуштурмағ, халгын сәадәти уғрунда мубаризә апармағ “Әкинчи”нин фәалијјәтинин башлыча гајәсини тәшкил етмишди. Тәкчә Азәрбајчандә дејил, һәмчинин Гафгазын дикәр бөлкәләриндә дә јайылан “Әкинчи” Гафгазын бүгүн мүсәлман халгларынын һәјатында бөјүк һадисә иди. Гәзетин мүхтәлиф миллиәтләр ара-

сында јайылмасы, мұхтәлиф милләтләрин мұтәрәтти фикирли зијальларынын “Әкинчи” илә әмәкдашлыг етмәси Гафраз тарихиндә илк һадисә иди. 1875-1877-чи илләрдә гәзетин чәми 56 сајы чыхса да, о, милли мәтбуатымызын әсасыны гәлду, бу мәтбуатын өзүнәмәхсус тарихини јаратды. Илләр өтдүкчә онун “Зија” (1879), “Зијаји-Гафгазијә” (1800-1884), “Кәшкүл” (1880-1891) кими ардычылылары мејдана кәлди. Мәтбуатымызын “Әкинчи” мәктәби јаранды. Нәдән јазмағы, нечә јазмағы, халга нечә гуллуғ етмәји ојрәдән сәнәт вә әхлағ мәктәби. Тәәсүф ки, бу күн бир чох гәзет јазарларымыз бу мәктәбдән бихәбәрди вә ондан ојрәнмәк истәмирләр.

Һәсән бәј Зәрдаби вахтилә халг үчүн һеч олмасса мүн-тәәм оларағ бир гәзет бурахмағ үчүн мин әзаб-әзијјәтә гәт-лашмышди, бу күнүмүздән өтрү өзүнү фәда етмишди. Әдиб сон нәфәсиндә вәсијјәт едәрәк деминди: “Сиздән хаһиш едирәм: тәнтәһәли дәфн мәрәсими дүзәлтмәјин, мәни чох сәдә дәфн един. Дәфн үчүн хәрчләнмәси лазым кәлән вә-саити мүсәлманлар арасында савад јајан чәмијјәтә верин. Бу мәним башы бәлалар чәкмиш халгым үчүн даһа фәјда-лы олар”. (*“Каспи” гәзети, № 264, 1907-чи ил*).

Тәәсүф ки, бу күн бә’зи наширләримиз башы бәлалар чәкмиш халгымыза фәјда вермәк, онун инкишафына, бирли-јинин мөһкәмләнмәсинә, даһа да ирәли кетмәсинә көмәк көстәрмәк әвәзинә парнографија вә әхлағсызлыг тәблиғ едир, халгын мә’нәвијатында тәхрибат төрәдирләр. Јүз ил-ләр боју арзусунда олдуғумуз, уғрунда мұбаризә апардығымыз мүстәғил Азәрбајчанын демократија бәләјиндә олдуғу вахтда өлкәмиздә милли диглә јүзләрлә гәзет нәшр олуур. Амма онларын чох аз һиссәси “Әкинчи” мәктәбини давам етдирир. Һалбуки индики дөврлә һәр бир мәтбуат органы халга мәнз “Әкинчи” тәәсүбкешлији, һәр бир нашир һәсән бәј Зәрда-би гејрәти илә гуллуғ етмәли, өлкәмизин мүстәғиллијини мөһкәмләнмәсинә јахыннан көмәк көстәрмәлидир.

“ӘКИНЧИ”НИН ФӘАЛ МҮӘЛЛИФЛӘРИ

М. Ф. Ахундов

С. Ә. Ширвани

Н. Вәзиров

Ə. Адыкөзалов (Корани).

“ӨКИНЧИ” ГӘЗЕТИ ВӘ ДАҒЫСТАН

“Һәҗат” гәзетинин 28 декабр 1905-чи ил тарихли саҗында дәрч олунмуш, “Русијада әввәлинчи түрк гәзети” мөгаләсиндә һәсән бәҗ “Әкинчи”нин Русијанын бүтүн мүсәлманларынын гәзети олдуғуну аңлатмыш вә онун васитәсилә империјанын ишғалы алтында олан бүтүн мүсәлман халғларыны гәфләт јухусундан аҗылтмаға чалышышыды. Елә она көрә дә көркәмли тәдгигатчы алим Зијәддин Көјүшов өзүнүн “Мировоззрение Г.Б.Зардаби” китабында һағлы олараг гејд етмишиди ки, гәзетин Дағыстанда јаҗылмасы, Уфада, Оренбургда, Омскда, Түмендә, Саратовда, Крымда, Волгабојунда охунмасы сүбут едир ки, “Әкинчи” сөзүн дар мә’насында милли вә јерли гәзет олараг галмырды. О өз мәзмунуна көрә Азәрбајчанын һүдудларындан хејли кәнара чыхмышды вә Азәрбајчан дилиндә чыхан Үмүмрусия гәзети олмушду. Өлкәнин ичтимаи, сијаси, игтисади, мәдәни һәҗатындакы бүтүн мүһүм һадисәләр “Әкинчи”нин сәһифәләриндә өз әксини тапмышды.

Бә’зи тәдгигатчылар һағлы олараг гејд едирләр ки, “Әкинчи” Азәрбајчанын һеч бир бөлкәсиндә Дағыстандакы гәдәр јаҗылмырды. Дағыстанлылар һәм гәзетә абунәчи олур, һәм дә имкан дахилиндә она малди јардым көстәрирдиләр. Буну гәзетин нашири һәсән бәҗ Зәрдаби дә дәфәләрлә вурғуламышды. Гәзетин бир или тамам оlanda о јаҗымышды: “Мүштәримизин чоху Губа, Дәрбәнд вә Дағыстанын гејри вилајәтләриндәндир. Бизим шәһәрләрдә ол гәдәр јохдур”. (“Әкинчи”, № 13, 11 ијул 1876-чи ил). 1877-чи илдә Азәрбајчанын ајры-ајры бөлкәләриндә гәзетин мүштәриләри һәддиндән артыг азаланда Дағыстанда онларын саҗы хејли артмышды вә гәзетдә белә бир мә’лумат верилмишиди: “Мүштәримизин гәдәри 149, о чүмләдән Дәрбәншдән вә Дағыстанын гејри јерләриндән 59”. (“Әкинчи”, № 4, 17 феврал 1877-чи ил).

“Әкинчи”дә дағыстанлыларын јардымы илә әлагәдар хәбәрләр дә верилди. Мәсәлән, гәзетин 8 октјабр 1876-

чы ил тарихдә чыхмыш 19-чу саҗынын “Дахилијә” бөлмәсиндә јазылмышды: “Дағыстандан Мәһди хан Усмијев Гејтағи јазыр ки, гәзетин гүјмәтини арттырмајыб ону һәфтәдә бир дәфә чыхардаг ки, тавана кәсләримиз онун артыг хәрчини версинләр вә өзү мәјүн олур ки, ајда 10-15 манат көндәрсин... Еј милләт тәәссүбү чәкән гардашлар, әкәр гәзетин хејрини баша дүшүб онун бағи олмағыны истәјирсиниз, инди вахтдыр. Дәмир гызмыш икән ону дөјмәк кәрәк, јохса сонра ону чыхармаг дүшвар олур”.

Бу бахымдан Мәһбус Дәрбәндинин гәзетдә дәрч олунуш мәктубу да мараглыдыр. О, “Әкинчи”нин ән чәтин аңларында мүсәлманлара мүрачәәт етмишди: “Гардашлар, “Әкинчи” бир тифли-сәғирдир вә онун камала чатмағы бизим ианәмиз иләдир. Пәс кәлин, һәр биримиз өзүмүз она вәкил һесаб едиб, онун тәрбијәсиндә сә’ј, һүммәт едиб мүәллиминдән илтича едәк ки, “Әкинчи”ни гејри гәзәтләр кими һәфтәдә 1 вә ја 2 дәфә чыхартсын...” (“Әкинчи” № 13, 23 *июн 1877-чи ил*).

Зијәддин Көјүшов дағыстанлыларын гәзетә мүнәсибәти илә әләгәдар јазмышдыр: “Әкинчи” гәзетинин нәшри әрәфәсиндә Һ.Б.Зәрдабинин өтән әсрин 70-чи илләринин Дағыстан маарифчиләри илә кениш әләгәләри вар иди. Архив сәнәдләриндән мә’лум олдуғу кими, “Әкинчи” гәзети чыхандан дәрһал сонра Дағыстанын габагчыл адамлары ону “өзләринин гәзети” аңландырмашлар”. (*З.Б.Гөюшев. Мирозрение Г.Б.Зардаби. Баку, 1962, сәһ.60.*) Һәгигәтән дә Мирзә Һәсән Алғадаринин Һәсән бәјә көндәрдији мәктубларын бириндә “Әкинчи” һәм дә, “бизим гәзет”, “дағыстанлыларын гәзети”дир дејилир. (*Республика әлҗазмалары фонду, Зәрдабинин архиви, инв. № 5584*). Дағыстан архивләриндә сахланан сәнәдләрдән дә ајдын олур ки, “Әкинчи”ни илк дәфә “бизим гәзет” аңландыран Мирзә Һәсән Алғадар (*Алғадари-Алғадар кәндинин сакини демәкдир. Бә’зи тәдгигатчылар онун “Әкинчи”дәки имзасыны Әлғадар*

ри кими тәдгигатчылар - К. Н.) олмушдур. О, “Әкинчи”јә һәср етдији гәзәллә бриликдә Һәсән бәј Зәрдабијә көндәрдији мәктубда “Әкинчи”нин ишыг үзү көрмәсини алғышламыш, бу гәзети Русиянын бүтүн мүсәлманларыны гәфләләдән ајылдан илк һәгигәт чарчысы аңландырмашды. Алғадари гәзетин чыхмасына севинәрәк Һәсән бәјә билдирмишди ки, Чәнуби Табасаран әһалисинә пәјламағ үчүн гәзетин 16 нүсхәсинә абунә јазылыр. Өз һесабына 16 нүсхәјә абунә јазылан вә ону достларына пәјлајан Мирзә Һәсән Алғадари Һәсән бәјин илк дәфә көндәрдији 50 е’ламнамәни дә тамамилә јаймышды. Архив материаларындан көрүндүјү кими, ајры-ајры вахтларда Дағыстанда “Әкинчи”нин 35, 50, 76, 116 нүсхәси јайылмышдыр. Һәсән бәј Зәрдабинин Чәнуби Дағыстанда вә Дәрбәнддә олмасы, Алғадари вә башга маарифчиләрин гәзетин јайылмасындан өгрү чидди сә’ј көстәрмәси “Әкинчи”нин белә кениш јайылмасына сәбәб олмушду. Дағыстан тәдгигатчыларынын јаздығларына көрә о вахт Дағыстан маарифчиләри гәзетин бир нечә нүсхәсинин Ингушетия әразисиндә јайылмасына да наил олмуш вә бу ишдә онлара көркәмли ингуш маарифчиси Сәәдулла Ахријев көмәк көстәрмишди.

Тәәссүф ки, “Әкинчи”нин Дағыстанда Азәрбајҗанын ајры-ајры бөлкәләриндә олдуғундан даһа чох јайылмасына, онун чохлу дағыстанлы мүхбирләринин вә тәәссүбкешинин олмасына, дағыстанлыларын гәзетә тәкчә мә’нәви дејил, һәм дә мадди јардым көстәрмәсинә бахмајарағ, “Әкинчи”нин Дағыстанла әләгәләри, “Әкинчи” вә Дағыстан” мөвзусу һәлә индијә кими лазымынча өјрәнилмәмиш, тәдгигат едилмәмишдир. Һалбуки “Әкинчи”нин тарихини өјрәнәркән бу мөвзудан јан кечмәк олмаз вә она ајдынлыг кәтирилмәси сон дәрәчә вәчибдир.

Бу мәсәләни арашдырмағ нијәти илә тәшәббүс көстәрмәјими тәсадүфи дејилдир. Әввәлән, көркәмли алимләримиздән Зијәддин Көјүшовун вә Иззәт Рүстәмәвовун гејд ет-

дикләри кими, һәсән бәј Зәрдабинни һәјат вә жардычылыгы, “Әкинчи” гәзетини фәалијјәти илә бағлы јени арашдырмаларын, ахтарышларын апарылмасы бу күн дә зәруридир. Шүбһәсиз, һәлә бундан сонра да узун илләр “Әкинчи” тарихчиләрин вә журналистләрин тәдгигат объекти олачаг вә нечә-нечә јени дәлилләр үзә чыхарылачаг. Икинчиси, З.Кәјүшовун вә В.Мәммәдовун бә’зи дағыстагы мүәллифләр барәдә вердикләри гыса мә’луматдан савајы “Әкинчи” вә Дағыстан” мөвзусу индијә кими әтрафлы өјрәннләмәиш вә бу барәдә демәк олар ки, һеч нә јазылмамышдыр. Шүбһәсиз, белә бир тәдгигатчы апарылмасы о гәдәр дә асан дејилдир. Чүнки тәдгигатчы Азәрбајжан мәнбәләри илә јанашы Дағыстан мәнбәләрини дә кениш арашдырмалыдыр. Бунун исә бир сыра чәтинликләри вардыр. Јә’ни, Дағыстан архивләрини арашдырмагла јанашы, Дағыстан халғларынын дилләрини (һеч олмаса Чәнуби Дағыстанда јашајан ләзкиләрин, ләзкидилли халғ олан табасаранлыларын, һәмчинин лакларын дилини) билмәк, Дағыстан халғларынын XIX әср тарихи, фәлсәфи, ичтимаи, сијаси фикир тарихинә бәләдчилик тәләб олунур. Чәтинликләрә бахмајараг, бу сәһәдә ахтарышлар апармағы гәрәра алдыг. Тәбиидир ки, илк ахтарышлар олдуғуна корә јазымызда бә’зи чатышмазлыглар да ола биләр. Әслиндә гаршымыза узун илләр тәдгигат апарыб мөвзуну там әһатә етмәк мәгсәдини дә гојмамышыг. “Әкинчи”нин 125 иллији әрәфәсиндә имканымыз дахилиндә мүәјјән ахтарышлар апарыб охучуја гәзәтлә бағлы јени сөз демәјә чалышмышыг.

Мәғалә ашагыдакы мәнбәләрә истинад олунараг гәләмә алынмышдыр: 1) “Әкинчи” (1875-1877). Бақы, 1979. 2) Гелюшев З.Б. Мировоззрение Г.Зардаби, Баку, 1963. 3) В.Мамедов. Газета “Әкинчи”, Баку, 1977. 4) М.А.Абдуллаев. Из истории философской и общественно-политической мысли народов Дагестана в XIX в. Москва, 1968. 5) М.Джарәһмәдов. Дағыстан төһфәләри. Бақы, 1987. 6) Ин-

гилабдан әввәлки дөврләрин ләзки әдәбијягы (ләзки дилиндә). Маһачғала, 1990. 7) Алкадары Г. Асари Дағестан, Махачкала, 1929. 8) Гаһаров Г.Г. Певцы обновленного края. Махачкала, 1987. 9) Азәрбајжан Республикасы Әлјазмалары Фонду. Зәрдабинин архиви. Инв.№5548, 5584, 5587, 5589, 5601, 5610, 5611. 10) ЦГИАЛ, ф.1268. оп.5. д.372. 11) Хашаев Х.М. Общественный строй Дагестана в XIX веке. Москва, 1961. 12) Крачковский И.Ю. Арабистка на Северном Кавказе. Изб.соч., т.6. М-Л, 1948. 13) Ружоп. фонд ИИЯЛ Дагфилиала АН.СССР, ф.8.оп.1.д.36. 14) “Заря Дагестана” гәзәти, 1913-чү ил нөмрәләри. 15) “Коммунист” гәзәти (ләзкичә), 7 декабр 1990-чы ил, 15 јанвар 1991-чи ил вә 21 феврал 1991-чи ил нөмрәләри. 16) Восстание лезгин Южного Дагестана, “Русский вестник” журналы, 20 октябр 1880-чи ил. 17) Профессор Магомед Абдуллаев. Араб-мусульманские традиции в Дагестане. Жур. “Мусульманская цивилизация №1, июль 1994 г. Махачкала. 18) Вагабова Ф. Формирование лезгинской национальной литературы. Махачкала, 1970. 19) Саидов М.С. Дагестанская литература XVIII-XIX вв. Труды XXV Международного конгресса востоковедов. т.2. М., 1960. 20) Каяев А. Биография дагестанских ученых. Автограф. Ружоп. фонд ИИЯЛ ДНЦ. Росийской АН д.1678. 21) Алкадары Г.Джираб ал-Мамнун. Темир-Хан-Шура. 1912. 22) Алкадары Г. Диван ал-Мамнун. Темир-Хан-Шура. 1913. 23) Дағыстан Дөвләт Университетинин әрәбчә әлјазмалары фонду. Иш 1,3,5 24) “Дружба” журналы №6, Маһачғала, 1962. 25) И.Абдуллаев, Дағестанлан Мурад-бей, - “Ленинна байрахъ” 4.ХП.1962. 26) Ружоп. фонд ИИЯЛ д.1517, 2766. 27) “Дуствал” жур. (ләзки дилиндә) №1, 1964. 28) Г.Гузунув. Диван (әрәб дилиндә). Каяјевин түрк дилиндә әләвәси илә. Дағыстан Дөвләт Университетинин әрәбчә әлјазмалар фонду. иш 5. 29) Агаев А. Лезгинская литература, Махачкала, 1959. 30) Г.Садиги, Һәсән Алғадары, журнал “Дуствал” (ләзки дилиндә) №3, 1963.

31). С. Сталки. *Һәсән әфәнди Алғадаринин өлүмүнә. “Коммунист” гәзети (ләзки дилиндә) 17 мај 1957-чи ил. 32). Касиев Ә. Очерки дореволюционной лакской литературы. Махачкала, 1959. 33). Дагестанские лирики. Л., 1961. 34) Из истории общественной мысли Дагестана во второй половине XIX века. Махачкала, 1965. 35). Каймаразов Г.Ш. Из истории народного образование в Дагестане в XIX в. Махачкала, 1964. 36) Абдуллаев М.А. Мыслители Дагестана XIX и начала XX в. Махачкала, 1963. 37). Баймурзаев А. Из истории общественно-политической и философской мысли народов Дагестана во второй половине XIX в. Махачкала, 1965. 38). Баймурзаев А. Основные направления общественной мысли народов Дагестана во второй половине XIX в. “Уч. зап. ИИЯЛ Дагфилнала”, Т. XIII. Махачкала, 1964. 39). Генко А.Н. Арабский язык и кавказоведение. М-Л, 1941 (Труды ИВАН, вып. XXXVI). 40). Крачковский И.Ю. Арабская литература на Северном Кавказе. Изб. соч. т. VI. М-Л. 1960.*

Һәмин мәнбәләрдән әләвә Мирзә Һәсән Алғадаринин оғлу, Дағыстанын көркәмли тарихчиси Әли Һәсәновун хатирәләриндән вә гејдләриндән, Алғадаринин нәвәси, мәшһур ләзки тарихчиси вә әрәбшүнәси Амри Шихсаидовун сөһбәтләриндән, дағыстанлы һәмкарларымызын мөгәләләриндән, һәмчинин јашлы сакинләрин сөһбәтләриндән истифадә олумушдур.

“Әкинчи”нин Дағыстан мүхбирләриндән вә тәәссүбкешләриндән сөһбәт ачмаздан әввәл гәзетин јайылмасы илә бағлы мәсәләләри хатырлатмағ јеринә дүшәр. Һәсән бәј Зәрдаби бә’зи мөгәләләриндә вә мәктубларында “Әкинчи”нин Дағыстанын Азәрбајчана јахын әразисиндә даһа чох јайылдығыны көстәрир вә һәмин бөлкәләрин адларыны да чәкир. О билдирир ки, “Әкинчи”нин мүштәриләри Күрә, Самур, Ахты, Гураһ, Гајтағ наһијәләриндә, јә’ни ләзкиләрин јашадыгылары Чәнуби Дағыстанда даһа чохдур. Һәмчи-

нин Һәсән Алғадаринин сә’ји нәтичәсиндә Чәнуби Табасаранын 20 кәндиндә вә онун Дәрбәнддәки, Гызыгумухдакы, Темирхан-Шурадакы, авар вә даркин вилајәтләриндәки достлары арасында да гәзет охунур вә јайылырды.

Чәнуби Дағыстанда “Әкинчи”нин даһа кениш јайылмасы тәсадүфи дејилди. һ.Б.Зәрдаби “Дил вә дин” мөгәләсиндә көстәрирди ки, Дағыстанын бизә јахын әразисиндә јашајан әһалиси Азәрбајчан дилини өјрәнмәјә мејллидир вә һәмин әһалинин бир гисми өз ана дили илә јанашы Азәрбајчан дилини дә јахшы билир. Һәгигәтән дә әсрләр боју азәрбајчанлыларла меһрибан гардашлығ шәраитиндә јашајан ләзки халғынын зијальлары һәмишә олдуғу кими “Әкинчи” чап олунанда да милли гәзетимизә сәминимүнасибәтини билдирди вә ону мүдафиә етди. “Әкинчи”ни “бизим гәзет” адлаңдыран Алғадари мәктубларынын бириндә көстәрмишди ки, имкан олдуғча гәзети Дәрбәнддән шималдакы наһијәләрдә дә јајачағ вә бундан өтрү бүтүн достларыны сәфәрбәр едәчәк. Сөзүнә әмәл едән Мирзә Һәсән сонралар гәзети Кубачи әһалисинә дә чатдырмышды. Алимин оғлу Әли Һәсәновун фикринчә Татарыстана “Әкинчи”нин бә’зи нүсхәләрини көндәрән дә онун атасы Мирзә Һәсән Алғадари олуб. Һәгигәтән дә Дағыстан алыми Галиб Садигинин јаздығы кими, “Алғадар Һәсән әфәнди бүтүн мүсәлман өлкәләриндә мәшһур олан татар алимләри Әһмәд-Һади Мәгсуди вә Шәһабуддин ал-Мәрчани илә јахындан достлуғ едирди вә мәктублашырды”. (“Коммунист” гәзети (ләзкичә), 7 декабр 1990-чы ил). Алғадари “Әкинчи”нин илк 16 нүсхәсиндән икисини мәһз онлара көндәрмишди.

Чәнуби Дағыстанда вә буранын мүтәрәғти фикирли зијальларынын көмәји илә дикәр бөлкәләрдә “Әкинчи”нин кениш јайылмасынын башға сәбәби дә вар иди. XIX әсрин икинчи јарысында Азәрбајчанда олдуғу кими Чәнуби Дағыстанда да ләзки халғынын Дағыстанда, Русијада вә хари-

чи өлкөлөрдө төһсил алмыш онларча мүгөрөпти фикирли зиялылары, маарифчилери, алимлери, шаирлери вэ журналистлери жетишмишди. Архив материалларындан ајдын олдугу кими, һәсән бәј онларын әксәријјәти илә таныш иди вэ бир нечәси илә јахындан достлуг едирди. Белә гүвөнүн олмасы “Әкинчи”нин, һәсән бәј Зәрдаби идејаларынын Дағыстанда јайылмасы үчүн мүһит шәраит јаратмышды. Гәзетин мүштәрилери вэ тәблиғатчылары сырасында көркәмли ләзки алимләриндән вэ шаирләриндән гасымхүрлү һәсән Мәһәммәдов (1826-1898), Јарағ кәндинин јетирмәси Абдулла Сандов (1832-1903), гураһлы Мирзә Кәрим Исрафилов (1820-1894), онун кичик гардашы Мирзә Чәбрајыл Исрафилов (1824-1902), харичдә төһсил алмыш Кара-Күрә сақини Мәһәммәд Хасмәһәммәдов (1833-1892), Рутул рајонунун Ихрек кәндиндә анадан олмуш Рәчәб Ихреки (1820-1892), микрағлы Микрағ Мәрәли (1820-1927), ахтылы шаирләр Әбдүррәһман (1821-1913) вэ Нуру (1833-1913), һәмин рајонун Маза кәндинин јетирмәси Әли (1850-1890), Мискиска кәндинин сақини Чәбрајыл (1838-1880), XIX әср ләзки әдәбијјатынын көркәмли нүмәјәндәси, Јалсуг кәндиндә анадан олмуш, 1838-1884-чү илләрдә јашамыш Мәһәммәд Емин (Јетим Емин), геанлы Хоча Исмајыл әфәнди (1819-1894), Русијада төһсил алмыш гасымхүрлү маарифчи вэ алим Бөшир Султанов (1854-1920), мамрачлы алим Гәзәнфәр бәј Зүлфугаров (1842-1886), Алғадаринин күрәкәни, дөврүнүн танынмыш зиялысы һачы Шихбуба (1846-1915), Ағамирзә Геанви, Саид Хачмазви (1840-1903), Гусарын Таһирчал кәндиндә анадан олмуш Әмираслан Гәни (1851-1896), чиләкирли мөшһур астроном вэ ријазижатчы Мирзә Әли әфәнди (1804-1897), һачы Әли Рухунви, Чәнуби Дағыстан ләзкиләринин 1877-чи ил үсјанынын рәһбәрләриндән олан һачы Мурад, Абдулһәмид, Мәһди бәј, Умалат бәј вэ башгалары хүсусилә сечилирд. Марағлы чөһөт будур ки, дөврүн габагчыл фикирли бу јарадычы зиялылары ләз-

ки дили илә јанашы һәм дә Азәрбајҗан дилиндә, бөјүк әксәријјәти исә фарс вэ әрәб дилләри дә әләвә олунмағла дөрд дилдә јазыб јарадырдылар.

Һәсән Алғадаринин вэ дикәр маарифчиләрин тә’сири илә Дағыстанын бир сыра дикәр милләтләринин нүмәјәндәләри дә “Әкинчи”нин тәәсүбкешләринә чеврилмишди. Онлардан көркәмли табасаранлы маарифчи, Алғадаринин јахын досту, онунла бирликдә сүркүндә олмуш Ағабәјин (1839-1879), јарадычылығынын чичәкләндији дөврундә Түркијәдә јашамыш вэ бурала Мәһмәд Мурад ады илә мөшһур тарихчи вэ ичтимаи-сијаси хадим кими танынмыш, миллијәтчә даркин олан һачы Мурад Әмировун (?-1912), Лак наһијәсинин Куркли кәндиндә анадан олмуш көркәмли астроном, философ вэ шаир Зейд Ислам Булатовун (Курклински), Газығумух наһијәсинин Гумух кәндидә дүнјәјә кәлмиш мөшһур лак астроному, философу вэ шаири һәсән Гузуновун (1854-1940) вэ башгаларынын адларыны хүсусилә гејд етмәк ләзимды.

XIX әсрин икинчи јарысында Дағыстанын бүтүн Гағгазда мүгөрөпти идејаларын дајағына вэ тәблиғатчысына чеврилмәсинин башлычы сәбәби мәнз белә јүксәк елми потенциал олмушду. О вахт Дағыстанда олмуш бир сыра рус алимләри вэ шәрғшүнаслары бурала төһсилин, хүсусән дә мүсәлман төһсилинин сүр’әтлә инкишаф етдијини хүсуси вургуламышдылар. М.П.Покровски јазмышы ки, јерләшмәсинә көрә “гајаларын габармыш синәсини хатырладан бу дијар Гағгазда аз гала ән савадлы јердир”. (Покровский М.П. *Дипломатия и войны царской России в XIX столетии. М., 1924. стр.209.*) Мөшһур рус шәрғшүнасы П.К.Услар гејд етмишди ки, ләзкиләр вэ дикәр дағыстанлылар һәм төһсалин инкишафы, һәм дә һәр мин нөфәрә дүшән төһсалин бахымындан “һөтта Авропанын әксәр милләтләрини өтүб кечмишләр” (Услар П.К. *О распространении грамотности между горцами, СС КГ, вып. III. Тифлис, 1870. стр.63.*)

Дагыстанда эрәб дилинин вә әдәбијатынын өјрәнилмәси дә күтләви характер алмышды. Дагыстанла марагланмыш бүтүн совет вә рус шәрғшүнаслары јекдилликлә гејд етмишләр ки, һеч бир гејри эрәб өлкәсиндә эрәб дили вә әдәбијаты Дагыстандакы гәдәр јајылмамышды вә өјрәнилмирди. И.Ј.Крачковскинин гејд етдији кими, бурада дүнјәви елмләр дә чох кениш өјрәнилирди. Дагыстан нәинки Шимали Гафгазда, тәдричән бүтүн Гафгазда эрәб-мүсәлман мөдәнијјәтинин мәркәзинә чеврилмишди. Шимали гафгазлылар вә Гафгазын диқәр бөлкәләриндән эрәб өлкәләринә кетмәк истәјәнләр Дагыстанда эрәбчә тәһсил алыб сонра сәфәрә јола дүшүрдүләр. Гафгазда мүрилизмин баниси вә Шејх Шамилин мүәллими олмуш мөшһүр ләзки алыми, философу, азадлыг чарчысы Шејх Мәһәммәд Јарағвинин доғушдуғу Јарағкәнди бүтүн Гафгазда эрәб дилинин академјјасы сајылырды. Она көрә дә Покровски јазмышды ки, Дагыстан бүтүн Шәрғи Гафгазы эрәб дили мүтәхәссисләри илә тө’мин едир.

Профессор Магомед Абдуллајев јазыр: “Дагыстанлылар бүтүн әсас мүсәлман мөдәнијјәт мәркәзләри илә сых әлағә сахлајырдылар. Миндән чох дагыстанлы һәмин мәркәзләрдә тәһсил алараг бу өлкәләрдә галмышды. Онларын әксәријјәтинин али тәһсил мүсәссәләриндә дәрә демәк, Шәрғ һакимләринин сарајларында тулуғ кәстәрмәк үчүн сахламышдылар. Шамилин рәһбәрлик етдији дағлылар һәрәкаты вә 1877-чи илин үсјаны мәғлубијјәтә уграјандан сонра тәхминән 300 мин адам Дагыстаны тәрк едәрәк мүсәлман өлкәләриндә мәскунлашмышды. Онларын арасында јүксәк тәһсил көрмүш адамлар да аз дејилди. XVII-XIX әсрләрдә 40-дан чох дагыстанлы алим Шәрғин мүсәлман өлкәләриндә шөһрәт газанмыш, һәмин өлкәләрдә тәһсилин инкишафына бөјүк көмәк кәстәрмишди”. (*“Мусульманская цивилизация” журналы N1, 1994. сәһ.31-32.*)

Совет шәрғшүнасы А.Н.Генко К.Снук-Хјургронјенин вердији мө’луматлара әсасланага јазмышды ки, “Дагыста-

нын јетирмәләри XIX әсрин 80-чи илләриндә Мөккәнин алимләри арасында көркәмли елм һадимләри кими сечилир вә бурада елмин инкишафында чох әһәмијјәтли рол ојнајырдылар”. (*Генко А. Н. Арабский язык и кавказоведение. сәһ.84.*)

Профессор Магомед Абдуллајевин јухарыда адыны чөкдијимиз мәғләсиндә кәстәрилер ки, “рус вә Авропа шәрғшүнасларынын вердикләри мө’луматлара көрә ијирми дагыстанлынын ады мүсәлман Шәрғинин енциклопедијаларына вә библиографија лүғәтләринә дүшмүшдүр”. И.Ј.Крачковски һағлы олагаг гејд етмишди ки, “дагыстанлылар өз өлкәсинин һудуларындан чох-чох узағларда, тәлејин онлары јашамаға вадар етдији бүтүн јерләрдә бөјүк нүфуз саһибләри кими таныныр, истәр елмдә, истәр сә дә диқәр саһиләрдә мүсәлман дүнјасынын габагчылы нүмәјәндәләринә нүмунә кәстәрирди”. (*Крачковский И.Ю.Арабская литература на Северном Кавказе, стр.610.*)

Бүтүн бунлары билдиклә сонра әски әлифба илә Азәрбајчан дилиндә чыхан “Әкинчи” гәзетинин Дагыстанда нијә сивилијјини вә кениш јајылдығыны тәсәввүр етмәк чәтин дејилди.

“Әкинчи”ни јерли әһалијә хүсусилә севдирән, онунла әмәкдашлыг едән дагыстанлы мүәллифләр һағтында ајры-ајрылыгта сөһбәт ачмаг јеринә дүшәр. Чүнки онларын һәр бири өз дөврүнүн көркәмли һадимләри, нәинки Дагыстанда, һәмчинин бүтүн Гафгазда вә онун һудуларыннан чох-чох узағларда танынан шәхсијјәтләр иди.

МИРЗӘ ҺӘСӘН АЛГАДАРИ

Көркәмли ичтимай-сијаси һадим, мөшһүр ләзки алыми, шаири, тарихчиси, маарифчиси Мирзә Һәсәнин (1834-1910) ләзкичә әдәбијјатда ады Алғадар Һәсән әфәнди вә ја Һәсән Алғадарви кими, эрәбчә әдәбијјатда Мирзә Һәсән

эфэнди ибн Һачы Абдуллаһ эфэнди ал-Алғадари ал-Дағустани кими чәкилир. Мирзә Һәсәнин атасы Һачы Абдуллаһ эфэнди Гафғазда мүридизмин әсасыны гојмуш, Шејх Шамилин мүәллими олмуш көркәмли ләзки алими, чаризм мүстәмләкәчилијинә гаршы халгы мүбаризәјә галдырмыш азадлыг чарчысы Шејх Мөһәммәд Јарағинин тәләбәси иди. О вахт Гафғазын ән бөјүк алимләриндән сајылан Јарағинин мәдрәсәсиндә (*мә'хәзләрдә бу мәдрәсә Гафғазда өрөб диллинин академиясы алландырылып - К. Н.*) тәһсил алмыш Абдуллаһ Гурбанов мүәллими Шејх Мөһәммәд тә'ғибләрә мә'руз галанда бир нечә тәләбә јолдашы илә бирликдә ону мүшајиәт етмиш вә Авар даирәсинин Балахони кәндиңә кәлмишди. Дағыстанын илк имамы Газымөһәммәдин арвады Јарағинин ғызы иди. 1832-чи илдә имам рус гошунлары илә дөјүшләрдә гәһрәманчасына һәлак олур вә онун һәјәт јолдашы һафисат төк галыр. Хејли мүддәт Балахонидә јашајан Шејх Мөһәммәд Јарағи 1833-чү илдә төк галмыш ғызыны ән јахшы тәләбәләриндән олан Һачы Абдуллаһа әрә верир. Онлар хејли вахт бурада галырлар вә 1834-чү илдә Һәсән анадан олур. Һачы Абдуллаһ әслән Чәнуби Дағыстанын ән бөјүк вә инкишаф етмиш ләзки кәндләриндән олан Алғадардан иди вә бураја гајытмағы гәрәра алмышды. Доғма кәндиңә гајыдандан сонра бурада мәдрәсә ачыр, дини вә дүнјәви елмләри тәдрис едир. Сонралар бу мәдрәсә Дағыстанын ән јахшы мәдрәсәләриндән биринә чеврилмишди вә бураја Гафғазын башга бөлкәләриндән дә тәһсил алмаға чохла алам кәлирди.

Илк тәһсилени атасындан алан Һәсән, сонра дајысы Һачы Исмајыл эфэнди ал-Јарағинин мәдрәсәсиндә тәһсил алмыш, нәһәјәт, тәһсилени зәманәсинин танынмыш алими Мирзә Әли ал-Ахтынын мәдрәсәсиндә давам етдирмиш, дини вә дүнјәви елмләри дәриндән өјрәнмишди. Јенидән елм даһынча Гаһирәјә кетмәјә һазырлашдығы бир вахтда Күре ханлығынын ханы Јусуф хан ону өзүнүн шөхси кати-

би ишләмәјә дә'вәт едир. Јусуф хан Күреви ән бөјүк ләзки ханлығы олан Күре ханлығына 1842-1864-чү илләрдә башчылыг етмишди. 1856-чы илдә кенерал-мајор рүтбәси алмыш Јусуф хан төкчә һәрби ишләрдән дејил, елм, мәдәнијјәт вә әдәбијјат мәсәләләриндән дә јахшы баш чыхарырды. О, зәманәсинин ән јахшы алимләрини вә шаирләрини сараја чөлб едир, јери кәлдикчә онлара малди јардым көстәрирди. Тарихи мәнбәләрдән мә'лум олдугу кими, Јусуф ханын сарајында тез-тез алимләрин јығынчаглары кечирилир, ше'р мәчлисләри гурулуру. Елмә вә сәнәтә гүјмәт верилән белә бир мүһит истәр-истәмәз дөврүн зијалыларыны өзүнә чәкирди. Атасының Гаһирә сәфәринә разылыг вермәдијини көрән Мирзә Һәсән ондан Истамбулда охумаг үчүн ичазә алыр, ләкин бу вахт атасы вәфат едир вә о, Јусуф хана гуллуг етмәјә мәчбур олур.

Дағыстан алимләриндән Амри Шихсаидовун, Әһәд Ағајевин, Гаһиб Садигинин, Мағомед Абдуллајевин, Һачы Гаһаровун, Әли Кајајевин вә башгаларынын өз әсәрләриндә гејд етдикләри кими тәбиәт Һәсән Алғадаријә надир истә'дад бөхш етмишди. Һәлә 3 јашында икән атасы она дәрәс кечмәјә башламышды. Бөјүк зәкаја, мөһкәм һафизәјә малик Алғадари 13 јашында икән ләзкичә, түркчә, әрәбчә дөврүн ән јахшы шаирләринин јаратдылары әсәрләрдән һеч дә кери галмајан, форма вә мезмун бахымындан јени әсәрләр јазмышды. О, Гураны вә бир сыра дини китаблары әзбәрдән билирди. Беш дилдә-ләзкичә, азәрбајчанча, түркчә, әрәбчә вә фарсча јазыб јарадан Алғадари рус вә татар дилләри илә јанашы Дағыстан халгларынын 12 дилини дә билирди. Һәмин дөврдә нәинки Дағыстанда, һәтта бүтүн Гафғазда бу гәдәр дил билән икинчи алим јох иди.

Атасы Абдуллаһын принципләриндән бири белә или ки, инсан һәјәтда һәр бир иши вахтында көрмәлидир. Она көрә дә оғлуну еркән евләндирмишди. Дөврүн охумуш адамларындан сајылан Сәлим эфәндинин ғызы Әрзи илә

Мирзә Һәсәнин никаһы о гәдәр дә угурлу олмур. Онларын бир ушағы оландан сонра Әрзи рәһмәтә кедир. Кәнч Мирзә Һәсән икинчи дәфә евләнмәк мәчбуријәтинцә галыр. Бу дәфә о, Шејх Мәһәммәд Јарағинин гардашы Абдулганинин гызы Салиһатла аилә гурур. Бундан сонра Һәсән әфәнди-нин Әһмәддән (биринчи арваддан олан оғлу) башга јенә өв-ладлары, оғланлары Абуһүслим, Абдуллаһ, Абдурәһман, Абдулалли вә гызлары Һафсат, Рејһанат, Заһидат, Абидат дунјаја кәлир. Әһмәди чыхмаг шәртилә бүтүн оғланлары рус кимназијасында, гызлары исә өзүнүн мәдрәсәсиндә тәһсил алмышшы. Һәсән әфәнди-нин оғланлары да әрәб ди-лини вә дини елмләри мүкәммәл билирди.

Тарихчиләрин јаздыларына кәрә 1862-чи иләдәк Јусуф ханын шәхси катиби ишләмиш вә онун ушағларынын мүәллимни олмуш Мирзә Һәсән һәмишә јохсулары мүда-фиә едир, ханын бир сыра мәсәләләрдә онлара күзәштә кетмәсинә чалышырды. Һәлә Јусуф ханлан әввәл Күрә ха-ны олмуш онун бөјүк гардашы һарун хан Вини Јарағ кән-диндә өзүнүн икинчи гәраркаһыны јаратмышшы. Јајда хан аиләси илә бирликдә Гураһда, гышда исә Вини Јарағда ја-шайырды. Бу ән'әнәни Јусуф хан да давам етдирирди. Гу-раһда онун шәхси катиби мәшһур алимләрдән сајылан Әһ-мәд ал-Катрухи, Вини Јарағда исә Мирзә Һәсән Алғадари иди. Һәсән әфәнди-нин әлинин алтында ишләмиш, ондан зәнкин билик алмыш Һачы Салиг јазмышды ки, Һәсән әфәнди чох инсанпәрвәр адам иди вә һамыја көмәк етмәјә чалышырды. Һәр күн ханын јанына 60-80 нәфәрәдәк ши-кајәтчи кәлирди. Һәсән әфәнди онлары кәндбәкәнд таны-јарды. Өзү халгын ичәрсиндә олдуғундан, халгын дәрләр-риндән дә хәбәрдар иди. О, шикајәтчиләри дигтәтлә дин-ләјәр, сонра хана мә'лумат верәр вә әксәр һалларда ши-кајәтләрин әдаләтлә һәлл едилмәсинә наил оларды.

Күрә ханлығы ләғв едилиб онун јеринә даирә јарды-ланда Һәсән Алғадари Чәнуби Табасарана наиб тә'јин

олунду. Онун идарәси Ашағы Јарағ кәндиндә јерләширди. Һәмишә һәр бир иши һагт вә әдаләтлә көрмәјә чалышан, јохсулары мүдафиә едән, халгын маарифләнмәсиндән өт-рү бир ан белә гүввәсини әсиркәмәјән Мирзә Һәсән Алға-даринин халтпәрәст сijasәти чар мә'мурларынын хошуна кәлмир, бу мөвгејинә көрә ону чәзаландырмаг үчүн бәһанә ахтарырдылар. Белә бир бәһанә онларын әли-нә Чәнуби Да-ғыстан ләзкиләри чарын мүстәмләкәчилик сijasәтинә гар-шы үсјан галдыранда дүшдү. Гарақүруһчулар ону үсјанын рәһбәрләриндән бири кими һәбс етдирирләр. Буну ешидән Алғадаринин досту, әввәлләр Күрә даирәсинин рәиси иш-ләмиш кенерал Орбелјани тезликлә ону һәбсдән азад етди-рир. Һәсән әфәнди о вахт Гунибдә ишләјән кенерала тә-шәккүрүнү билдирмәк үчүн ораја јолланыр. Амма бу, Ор-белјанинин гаты дүшмәни олан Дәрбәнд даирәсинин рәиси кенерал Комаровун хошуна кәлмир вә о, Алғадарини тәзә-дән һәбс етдирәрәк, бир мүддәт Дәрбәнд галасында сахлат-дырыр. Һәсән әфәнди-нин бурада әрәб дилиндә јаздығы ше'рләрдә вә гәсидәдә она гаршы едилмиш һагсызлыгдан үрәк ағысы илә сөһбәт ачылыр.

Једди ај Дәрбәнд һәбсханасында сахландыгдан сонра Алғадарини 1879-чу илин апрелиндә бир груп јерли забит вә бәјлә бирликдә Тамбов губернијасына сүркүн едирләр. Архив материалларындан көрүндүјү кими, Мирзә Һәсән Алғадари илә бирликдә сүркүн едиләнләрин арасында Рү-кел кәндиндән Иса бәјин оғлу капитан Әлибәј, Гајтағдан Тәлһәт бәјин оғлу Абдулхәлил, Ахтыдан Јусуф бәјин оғлу Абдулла бәј, Рутулдан Һәсәнхан бәјин оғлу Абуһүсләм бәј, Күрә даирәсиндән Чәбрајыл бәјин оғлу Нухбәј вә башга та-нынмыш адамлар вар иди.

Алғадаринин һәбси илә әлағәдар мүхтәлиф фикирләр мөвчуддур. Мәсәлән, онун оғлу, Дағыстанын танынмыш та-рихчиси Әли Һәсәнов атасынын 1877-чи илин сенгјабр үс-јаны илә әлағәси барәдә јазмышшы: “Чәнуби Табасаран

**Ҳасән Алгадари Чәнуби
Табасаранын наибӣ оланд.**

кәндлиләри үсјанла әлагәдар митингә топлашанда ондан хаһиш етмишләр ки, күтләјә рәһбәрлик едәрәк, үсјана гошулсун. О, үмуми һиддәт олуна алышараг, чижиндәки пагонлары сөкмүш вә јерә тулламышды. Онун үсјанда иштиракы елә бундан ибарәт олмушду”. Лакин бир сыра сәнәдләрлә Мирзә Ҳәсәнин өз гәјны һачы Шихбуба илә бирликдә үсјана рәһбәрлик етдији кәстәрилир. Дағыстанын Тарих, Дил вә Әдәбијјат Институтунун әлјазмалары фондунда сахланан сәнәдләрлән бириндә гәјд едилмишдир ки, “1877-чи ил үсјаны заманы Ҳәсән Әфәнди Алгадари Вини Стал кәндиңдән олан гәјны һачы Шихбуба вә һачы Мурадла бирликдә дағлыларын чар мүтләгәјјәтинә гаршы үсјанына рәһбәрлик етмишләр”. (иш 1517. сәһ.3.).

Тарихи материаллардан мә’лум олдуғу кими, һачы Шихбуба һәгигәтән дә үсјанын рәһбәрләриндән бири иди.

**Ҳәсән Алгадари өмрүнүн
сон илләриндә.**

Лакин Алгадари үсјан рәһбәрләриндән дејилди. Пагонларыны чыхарыб атмасына, һачы Шихбуба илә гоһум олмасына вә халг тәрәфиндән севилдјинә көрә чар мә’мурлары ону үсјанын рәһбәрләриндән бири кими гәләмә вермишдиләр. О өзү Петроградла чарын хусуси мұһафизә дәстәсиндә хидмәт едән оғлу Абу мүслимә ше’рлә јаздығы мәктубунда (*сон дәрәчә исте’дадлы шаир олан Алгадаринин әксәр мәктублары нәзмлә гәләмә алыныб.* - К. Н.) билдирмишди ки, Русија илә Түркияә арасында мұһарибә башлананда дағыстанлылар, хусусән дә ләзкиләр үсјана галхмышлар. Онлар рус кенералларындан, халга зүлм едән чар мә’мурларындан вә јерли һакимләрдән гисас алыр, силаһлы дәстәләр јарадараг һәрби һиссәләрә һүчүм чәкир, рус гошунларыны Дағыстандан говуб чыхармаға чалышырлар. Белә хәбәр јайлыбы ки, куја Шамилин оғлу Түркияјәдән гошунла Гунибә кәлир. Ус-

жан далгасы Чөнуби Дагыстанла жанашы Гумыг вә Судахар маһалларыны да бүрүжүб. Гајтаг, Табасаран, Дәрбөнд ајага галхыб. Ахтылы Газы Әһмәдин гошуну Губаны әлә кечир-мәјә чалышыр. Шаһнамазын ләзкиләрдән ибарәт силаһлы дәстәләри Губа-Дәрбөнд јолу бојунча әсас мәнтәгәләри тугараг, руслары говуб. Амма әлли күндән сонра рус гошунлары чәмләшиб кенерал Комаровун башчылығы илә һүчума кечдиләр, кәндләри-обалары од вуруб јандырдылар. Үс-јанчыларла дөјүшләрдә һәр ики тәрәфдән хејли тәләфәт олуб. Үсјан башчыларындан Гумалаты вә Мәһдини јериндәчә күлләдиләр. Үсјанда иштирак етмиш минләрлә адамы кәмиләрә долдуруб сүркүнә кәндәрирләр. Бә’зи кәмиләр денизин ортасында галыб...

1880-чи илин октябрын 20-дә чыхмыш “Русский вестник” журналында да һадисәләр демәк олар ки, ејнилә бу чүр, амма хејли тәфәррүатла верилиб. Бурада “Чөнуби Дагыстан ләзкиләринин үсјаны” башлығы илә верилмиш мөгадәдә кәстәрилер ки, үсјанын кетдикчә бөјүк вус’әт алдығыны, тәдричән Азәрбајчанын шималына вә Дагыстана јайылдығыны көрән чар горхуја дүшмүш, һәммин әразијә әләвә гошун һиссәләринин кәндәрилмәси үчүн кәстәриш вермишди. Кенерал Комаровун гошунуна көмәк мәгсәдилә Темирхан-Шурадан әләвә бир нечә баталјон кәлмиш, Ахты гарнизону, 84-чү Ширван полку ајага галдырылмыш, чара гуллуг кәстәрән јерли милис дәстәләри сәфәрбәр едилмишди. Тәпәдән дырнаға кими силаһланмыш 10 миңдән чох рус әскәри топларын вә сувариләрин көмәји илә үсјаны јатыртмаг үчүн ики ајдан чох вахт сәрф етмишди. Бу, үсјанын кениш мијас алдығына дәләләт едир. Әһалинин кениш чәзәләндырылмасы да буна сүбүтдур. Журналын јаздығына көрә тәкчә Дәрбөнд һәбсханаларына 1500 адам салынмышды. 607 үсјанчы аиләси илә бирликдә “Тамара” кәмиси илә Саратов губернијасына кәндәрилмишди. Судахар вә Газыгумух әһалисиндән әсир алынмыш 3 мин нәфәрә агыр чәзә верилди.

Үсјанын рәһбәрләриндән бир нечә нәфәр Дәрбәндин кәнарында, халгын көзү гаршысында дар ағачындан асылды.

Мәһз белә мүсибәтләри нәзәрдә туган Алгадари оглуна мәктубунда үсјанын халга бөјүк зијан вурмасындан тәәсүфләнмишди. Алгадаринин белә фикирдә олмасы бир даһа кәстәрир ки, о, үсјанын рәһбәрләриндән олмамышдыр.

Мирзә һәсән Алгадаринин сүркүнлә бағлы гејдләриндән мә’лум олур ки, әввәлчә онлары Харьков шәһәринә, сонра һәштәрхана апармышлар. Һәштәрхан шәһәринин рәиси Вучидич ләзкиләрин гәһрәмәнлығына сәчдә едәрәк онлара гонаглыг вермиш вә өз портретини бағышламышдыр.

Һәштәрхандан сонра Кирсанов шәһәринә кәтирилән үсјанчылар бурада өзбашына бурахылмыш, нәһәјәт, бир мүддәтдән сонра Спасск шәһәринә кәтирилмишләр. Бура-ја Алгадаринин аиләси дә кәлмишди. Спасск шәһәриндә јашајаркән Алгадари Иркутск шәһәринә сүркүн олунмуш көркәмли дилчи алим, 1871-чи илдә ләзки әлифбасыны Кирил графикасы әсасында јенидән тәртиб етмиш Гәзәнфәр бөј Мамрачви, һәмчинин мәшһур алим вә шаир, Саратова сүркүн олунмуш Геан Ағамирзә илә мәктублашыр, Спасск шәһәринин алимләри илә достлуг едир. Јерли алимләр Алгадаринин аиләсинә мадди чәһәтдән мүнғәзәм јардым кәстәрсәләр дә, бурада јашамаг чох чәтин иди. Буранын һавасы да онлара дүшмүрдү. Она көрә дә Алгадари мәктубла чар һөкүмәтинә мүрачиәт кәндәрәрәк, сүркүн јеринин дөјишдирилмәсини хаһиш етмишди. Һәммин хаһишә әсасән ону аиләси илә бирликдә Һәштәрхана кәндәрирләр. Нәһәјәт, 1883-чү илдә III Александр тахта чыхандан сонра амнистија е’лан олунур вә Алгадари аиләси илә бирликдә вәтәнинә гајыдыр.

Профессор Магомед Абдуллајев өзүнүн “Дагыстан халгларынын XIX әср фәлсәфи, ичтимаи-сијаси фикир тарихиндән” (рус дилиндә) китабында јазыр ки, “сүркүндән гәјядан Мирзә һәсән доғма кәндиндә ләзкиләр үчүн мәктәб

ачыр. Бурада төһсил аланлар жазыб-охумагы өйрөнмөклө жанашы хесабы, үмумдүңја тарихини, Дағыстан вә Русија тарихини, чоғрафијаны, физиканы, астрономијаны вә дикәр дәгиг елмләрнн өйрөннрдиләр.

Һәсән Алғадаринин мөктәбиндә јашлылар да охујурдулар. Булар әсасән Дағыстанын вә Азәрбајчанын әјры-әјры рајонларындан кәләрөк, дини төһсилләрини тамагламағ арзусунда оланлар иди. Дәрсләр әрәб дилиндә кечилирди. Һәсән Алғадари астрономија, физика, ријазиијат, чоғрафија, фәлсәфә вә мәнтиглә јанашы шәриәт дәрсләрини дә кечирди. Бөјүкләр үчүн мөктәб чар һөкумәт органлары тәрәфиндән бир нечә дөфә бағланмышды. Бураја төһсил алмаға чохла адам кәлдијиндән, чохла дағлыларын бир јерә јығылмасындан еһтијат едирдиләр. 29 ил бурада төһсилин тәдриси илә мәшғул олан Һәсән минләрлә һәмвәтәнини маарифләндирмишиди”.

Тәдгигатчыларын гејд етдикләри кими, Һәсән Алғадари төкчә Дағыстанда дејил, һәмчинин Азәрбајчанда, Күрчүстанда, бүтүн Гағгазда, Орта Асијада, Русијада, Тағарыстанда вә бир сыра әрәб өлкәләриндә танынмыш алимләрдән иди. Онун әсәрләри тарих, фәлсәфә, әдәбијат, һүгүг, мәнтиг, фәлсәфә, кеолокија елмләрини хејли зәнкинләшдирмиш гијмәтли төһфәләрдир. Онун әсәрләрини охујанлар Алғадаринин китабларына сон дәрәчә жүксәк гијмәт верир, һәтта онларын чапына көмөк көстәрирдиләр. Онун Ислам һүгүгуна, тарихә, фәлсәфәјә, әдәбијата, чоғрафијаја, кеолокијаја даир бир сыра әсәрләри олмасына бахмајарағ, онлардан јалныз 6-сы бизә чатмышдыр. Бу әсәрләрдән “Тахмис” адлы илк китаб 1892-чи илдә Истамбулда чап олунмушду. Алғадаринин јаздығына көрә бу китабын чапында она мадди јардым едән өслән Темирхан-Шурадан олан мөшһур гумыг јазычысы Аға Әбдүррәһим ал-Ирани олмушду. Мирзә Һәсәнин икинчи, даһа мөшһур әсәри олан “Асари Дағыстан” 1892-чи илдә Петербургда адлы-санлы

Азәрбајчан милјончусу вә хејријәчиси Һачы Зейналабдин Тағыјевин вәсаити илә ишыг үзү көрмүшду. Галан үч китабы Мирзә Һәсәнин кичик гардашы Мөһәммәд чапа хазырлајарағ, өз вәсаити хесабына Темирхан-Шурада Мөһәммәд Мирзә Маврајевин мөтбәәсиндә бурахдырмышдыр. Онлардан “Жираб ал-Мамнун” 1912-чи илдә, “Диван ал-Мамнун” 1913-чү илдә ишыг үзү көрмүшду. Әрәб вә түрк дилләринин грамматикасына, һәмчинин мәнтигә даир елми мөгаләләрдән, Алғадаринин Дағыстанын вә Азәрбајчанын көркөмли хадимләринә мөктубларындан, мүхтәлиф мөвзуларда мөгаләләрдән, һәмчинин “Әкинчи” гәзетинә кәндәрилмиш мөктублардан ибарәт 6-чы китабын материалларыны Дағыстан алыми, танынмыш алғадаришүнәс Галиб Садиги топлајыб чапа хазырламышдыр.

Һәм мүасирләри, һәм дә сонрақы дөврләрин алимләри Һәсән Алғадарини сон дәрәчә бөјүк алим кими гијмәтләндирмишләр. Онун мүасири, мөшһур лак алыми, астрономијаја вә фәлсәфәјә даир бир сыра гијмәтли әсәрләрин мүәллифи Һәсән Гузунов һәлә кәнчлик илләриндә Алғадари илә фәхр етмиш, она һәср етдији ше’риндә Мирзә Һәсәни “дағыстанлы алимләр сырасында биринчи јердә дуран алим, инсанларын елмә вә поезијаја олан јанғысыны јатыртмағы бачаран, онларын үрөјиндән гәми, гајғылары, чүрүк фикирләри чыхарыб атан чох исте’даллы шаир, маарифләнмә, әдаләт вә дағлыларын хошбәхтлији угрунда мүбариз” адландырыр. (Һ.Гузунов, Диван (әрәб дилиндә) вәр.37.Б.)

Мүасир тарихчиләрдән профессор Р.М.Магомедов Мирзә Һәсән һаггында јазыр: “Һәр шејдән әввәл онун шәхсијәтинин чохтәрәфлијини, һеч бир өлчүјә сығмадығыны гејд етмөк лазымдыр. О, төкчә тарихчи дејилди, һәмчинин инзибатчы, сијаси һадисәләрин фәал иштиракчысы, дикәр тәрәфдән шаир вә әрәб, фарс, түрк, рус дилләрини жүксәк сәвијјәдә билән филолог иди. Бу мән’нада она әдиб демөк даһа дүзкүн оларды. Орта әрсләрдә Шәргдә јаранмыш бу

термин һәртәрәфли тәһсил олан адамларә шамил едилирди. Бүтүн бунлар онун әсәринин јерли тарихи өјрәнмөк бахымындан нијә сон вә ән бөјүк әсәр олдуғуну анламаға имкан верир”.

Алғадаринин әсәрләринин жүксәк дәјәрини дикәр көркәмли алимләр дә хусусилә гејд етмишләр. Академик В.В.Бартолд “Асари Дағыстан” китабы һаггында фикрини белә билдирмишди: “Бу әсәр исте’дадла јазылыб, бурада тарихә даир надир мә’луматлар, хусусән дә Дағыстанын јени тарихинә даир гүјмәтли мә’луматлар вардыр”. (*В.В.Бартолд, Дағыстан, рус дилиндә III ч. сәһ.418*). Башға бир көркәмли рус алыми, академик И.Ј.Крачковски Алғадарини Дағыстанын әрәб дили тарихи вә поетик ән’әнәләринин көркәмли нүмәјәндәси алландырараг, онун “Дивани ал-Мамнун” әсәри һаггында јазмышдыр: “Әсәр мүәллифин узун илләр шаһиди олдуғу һадисәләри өјрәнмөк бахымындан һамыда фөвгәл’адә мараг доғурур... Китаб һәмнин дәврүн бүтүн нуфузулу группарынын идеолокијасыны өјрәнмөкдән өтрү биринчи дәрәчәли әһәмијјәти олан материал верир. Бу китабдан биз бир әрәб-Гафғаз шаиринин поетик јаралычылығынын онун һәјәти боју нечә инкишаф етдијини өјрәнә биләрик”. (*И.Ј.Крачковски, Шимали Гафғазда әрәб әдәбијјаты (рус дилиндә), ч. VI. сәһ.618*).

Һәсән Алғадаријә Гафғазын мүхтәлиф бөлкәләриндән, Русијадан, Орта Асијадан, Татарыстандан, әрәб өлкәләриндән чохлу мәктублар кәлирди. Она Ислам тарихи вә һүгүгү, һәмчинин фәлсәфә вә мәнтиглә бағлы суалларла мұрачиәт едирдиләр. “Жираб ал-Мамнун” әсәриндәки мәктублар вә мүхтәлиф архивләрдә ашкар едилмиш мәктублар буна мисал ола биләр. Азәрбајҗан маарифчиләриндән М.Ф.Ахундов, Абасғулу аға Бакыханов, һәсән бөј Зәрдаби, Фирудин бөј Көчәрли, Чәлил Мәммәдгулузалә, Сејид Әзим Ширавани кими шәхсијјәтләрлә достлуг едән, мүнғәзәм олараг онларла мәктублашан, Бакы милјончусу һачы Зејна-

лабдин Тағјевин бөјүк рәғбәтини газанан Алғадари бүтүн мүсәлман өлкәләриндә танынан татар алимләри Әһмәд-Һади Мағсуди вә Шәһабуддин ал-Мәрчани илә, күрчү маарифчиләри, рус јазычылары илә шәхси әләгәләр јаратмышды. Онун бөјүк рус јазычысы гәфр Лев Толстојла мәктублашмасы хусуси мараг доғурур. Онлар арасында белә мұнасибәт јарадан Алғадаринин кечмиш шакирди, бир мүддәт Јаснаја Полјанада јашамыш вә Толстојун каркүзары ишләмиш ләзки маарифчиси А.Кәримов олмушду. Рус дилинә, әдәбијјатына вә мәдәнијјәтинә бөјүк рәғбәт бәсләјән Алғадари Дағыстан халғларыны бу мәдәнијјәтдән, Авропа мәдәнијјәтиндән бәһрәләнмәјә чағырыр вә бунун халгы прәлијә, инкишафа апаран јол олдуғуну гејд едирди.

Алғадаринин сон дәрәчә шөһрәт тапмасы, бүтүн мүсәлман Шәргиндә танынмасы, онун бөјүк шәхсијјәт олмасы барәдә о дәврүн мәтбуат органлары бир чох материаллар дәрч етмишләр. Бакыда чыхан “Сөз” гәзети 1910-чу илдә дәрч етдији некрологда јазмышды: “Мәрһум мүсәлманлар арасында бүтүн өмрү боју мүсәлманларын Авропа сивилизасијјасына говушмасы уғрунда мұбаризә апармыш тәрәгги-пәрвәр ичтимаи хадим кими танынын. Мәрһум бүтүн мүтәрәгги мүсәлман нәшрләриндә ишләмишди. Һ.Алғадарскинин өлүмү мүсәлманлар үчүн һеч нә илә әвәз олуна билмәјән бөјүк иткиди”.

Тәсадүфи дејил ки, һәм мүасирләри, һәм дә сонрақы дәврләрин алимләри һәсән Алғадарини “бөјүк алим” алландырдыглары кими, һәм дә “бөјүк вә чох исте’дадлы шаир”, “әрәб-Гафғаз шаири” алландырмышдылар. “О, ләзки, Азәрбајҗан, түрк, әрәб дилләриндә јүзләрлә шә’р вә маһны јазыб. һәсәнин јерли дилләрдә *(ләзки, гумыл; авар, лак, даркин, табасаран дилләри нәзәрдә тутулур - К. Н.)* јаздығы өхлаги-дидактик вә лирик маһнылар дағлылар арасында кениш јайылмышды. Онун ажры-ажры маһнылары инди дә Дағыстан халғларынын ансамблларынын вә өзфәлијјәт

коллективләренин репертуарларында лајигли јер тутур”.
(“Дагестанскије лирики”. сәһ.366-368).

Мирзә һәсән Алгадаринин һөјат вә јарадычылығына бәләд олмаг бахымындан онун 1904-чү илдә “Фирудинбәјә” башлығы илә ше’рлә көндәрдији мәктуб марагыдыр. Филолокија елмләри доктору, әслән Дағыстандан олан, Азәрбајчан Республикасы Әлјазмалары Фондунда ишләјән танынмыш тәдгигатчы алим Мөвлүд Јарәһмәдов һәлә 1987-чи илдә “Јазычы” нәшријатында чап етдирдији “Дағыстан төһ-фәләри” китабында “Фирудинбәјә” мүхәммәсини охучулар тәдгим едөркән бу, алгадаришүнасларда вә охучуларда бөјүк мараг доғурмушду. Мүхәммәс Фирудин бәј Көчәрлинин архивиндән гәләмә алынмышдыр.

ФИРУДИНБӘЈӘ

Биһәмдуллаһ, јетишди синним ислам ичрә һәштадә,
Ки иман илә варам реһләти-үгбәјә амәлә.
Суал олса, нә газандын дари-дүнјадә?!
Нә хејри ејләдин тәдгим ки, задын олсун үхрадә?
Чавабымдыр ки, көрдүм һәр нә көрдүм мөһз рә’јадә.

О рә’јанын будур бир мүхтәсәр тәгрирү тибјани,
Ушагылдан тутуб тәһсил гылдым дәрс-Гур’ани,
Әрәбчә әсли-дини елми-сәрфү нәһвү мизани,
Әрузи, мәнтиги, елми-бәјани, шәрһи-фүргани,
Әһадис ичрә бәзли-һиммәт етдим елми-иснадә.

Охудум һикмәти, елми-һесаби, елми-һеј’ати.
Үсули-фигһ илә фигһи, һәм үстүрлаби-мигати,
Зәбани-фарсү түркүјә, ләвазим истилаһати,
Хүласә, хаки-Дағыстанда мүмкүн әдәбијјати,
Атамын еһтимамы рәһбәрим олду ол иршадә.

Ијирми үч сәнә өмрүм төмамында гәза галиб,
Кәлиб тәдбиримә, олдум бир өзкә сәнәтә саһиб.
Ки, мәрһум һачы Јусуф хан мәни икрам илә катиб
Едиб, јанында галдым алты ил, олдум она рағиб,
Һәм өвладына тәдрис ејләдим елми ол әснадә.

Һәлә ки, олду Дағыстанда ханлыг рүгбәси тә’тил,
Ачылды буица рус диваны, олду забитә тәбдил,
Бу диванда китабәт хидмәтнидә галмышам үч ил
Ки, та гылды губернатору - Дәрбәнд бәндәни тәһвил,
Нијабәт хидмәтинә гәрјеји - Јарағи - сүфладә.

Бу наблик ибарәтдир Табасаранын әрзиндә,
Чәмини әлли дөрд көндлән он ики сал әрзиндә,
Доландырдым онлары мүгтәзәји-әсри-фәрхүндә,
Паручик чининә чатдым ки, гәрсәд интиразында,
Доланды чәрхи-кәчров, өзкә бабәт олдум үфталә.

Ки јә’ни ол сәнә рус етди чәнкин түрк илә е’лан,
Верилди әһли-Дағыстана әзми-рәзминә фәрман,
Бу фәрмандан нечә кәнд әһли олду санки рукәрдан,
Чаһандан бихәбәр ләзкиләр ичрә бир нечә фәттан
Едиб тәзвир, гылмышлар бунлар түркә дилладә.

Бүруз етди гәзавәт фикри түфрақдан әлгәфлә,
Гуму, әһли јетирдиләр күбари-дөвләти гәтлә,
Ол атәшдән дағылды јербәјер әтрафында шә’лә,
Олуб јағи, зәд Гарулу, Әшәбашлы филчүмлә,
Табасаран, Ахты, Гүббә дүшдүләр ифсалә.

Пәс етди әскәри-дөвләт олары фөвр ирлә тәфриг,
Нечә ә’јани дарә чәкди, гылды евләрин тәһрир,
Нечә әшхаси һәбс етди, нечәсин ејләди тәзјиг,
Вәли бир паралар һаггында әсла олмады төһгиг,
Сүрүндүләр Саратова нахыр тәк аһү вәјладә.

О һәшрү нәшр арасында мәни һәм етдиләр мөһбус,
Ки, куја ол заманда хидмәтимдә сәһн олуб мөһсус,
Јарым ил гәл'еји - Дәрбәнд ичиндә галмышам мөһрус,
Шикајәт ејләдим диванә версинләр мәни, әфсус,
Гәбула кечмәди әрзим, тә'арүз олду Шурадә.

Вәзири-дахилијјә һөкмү олду бир заман тәртиб,
Олундум Тамбова иститан үчүн тәһриб,
Һәм әһли-бејтими чәбд илә гылдылар бана тәзниб,
Мүрүр етди орада вәгтимиз үч ил әләттәгриб,
Зүһура кәлди бир әмри-гәриби - хариғүладә.

Чәнаби-императору-заман-Искәндәри-сани
Олуб мөгтул та ки, оғлу олду Рус султани,
Бунун вәгти-чүлусунда верилди әфв фәрмани,
Үмүмән әһли-Дағыстанә кечди лүтфи-рәббани
Ки, дивансыз мөғариб гисми күллән олду азадә.

Рүчу етдим орадан Күрејә әһлу әјалымла,
Мәашим олду кәндимдә мүјјәссәр мүлкү малымла,
Һәзаран шүкр ола пәрвәрдикара силгү балымла,
Кечирдим бунда өвгаты үлума иштиғалымла,
Ијирми ики ил тәдрис гылдым бу зәвајәдә.

Бу ишлә үмдә мөгсудим олдур һәсбәтән лиллаһ,
Олам нәшри-үлуми-дин илә әғраныма һәмраһ,
Дәхи талибләрим ејзән оларат бәндәјә ешбах
Ки, бу минвал илә мөһфүз ола ше'ри рәсуллүллаһ,
Сәләт олсун она ал илә тәслимати-мүздадә.

Бәли, өвладыма сорса, олур нагабили-тәгсим
Әсәрләр ким, олары ејләдим мөвғуф биттәм'мим,
Јенә чүз'и зираәт әрзи-мәрчи, нә зәрү нә сим,
"Вә ма мин-дааббәтин илла"ны гылдым онлара тәфһим
Кәтирсинләр һалал кәсби илә мә'насыны јадә.

Дәхи етдим онлара бу вәсијјәт ки, гылыб зәбрин,
Умур ичрә мүраат ејләсинләр раһи-мөвсүтин,
Охугсунлар ушағларына динү мә'рифәт шәртин,
Әрәб һәм түркү русу фарсын әлсинәсин, хәттин,
Әзәмәт ејләсинләр әр'и-әрзә даду бәстәдә.

Чәнаби-мүстәтаби-һәзрәти-әлламеји-тәһрир
Фиридунбәј, худа гылсын онун мөтлубуни тәјсир,
Мәнә фәрмајиш егмишди ки, онунчүн едим тәһрир,
Һәгирин сәркүзәштин, ихтиса илә будур тәҗрир
Едиб, кәндәрдим аны дәәват илә ол устәдә.

Рәбиулахириң нисфиндә тарихи-сәнә "гәшкәб"
Һәјати-мүстәарым бағидир, амма будур мөтләб
Ки, һәнками-вәфатымда олам иман илә һәмләб,
Лиһаза ејләрәм мәннаныма фәрјал рузү шәб
Ки, ја рәбби, тәрәһһүм ејлә бу Мәмнунни бизадә.

Алғадаринин һәјат вә јарадычылығына бәләд оландан
сонра онун һ.Б.Зәрдаби вә "Әкинчи" гәзети илә әлағәлә-
ринин һансы сәвијјәдә олдуғуну аңламағ чәтин дејил. Бә'зи
тәдғигатчылар Алғадаринин Зәрдаби илә Бақыда таныш ол-
дуғуну сөйләсәләр дә, әслиндә онларын танышылығы һәсән
бәј Губада барышығ мөһкәмәсиндә ишләјән дөврдән баш-
ланыр. О вахт Күре даирәсиндә инзибати ишләрдә чалы-
шан Алғадаринин Губа илә, хүсусән дә буранын идарәләри
вә мөһкәмәси илә әлағәләри олурду. О, хатирәләриндә јаз-
мышды ки, "Губада таныш олуб үнсизјәт бағладығым һәсән
бәјин зәкасына, һафизәсинә, аличәнаблығына һејран гал-
дым вә онулла достлуға башладым". Белә достлуғун нәти-
чәси иди ки, һәсән бәј "Әкинчи" гәзетинин нәшринә баш-
лајанда ән чох севинәнләрдән бири Мирзә һәсән Алғада-
ри олмушду. О, мәктубунда севинчини изһар еләркән јаз-

мышды ки, “Экинчи” зүлмөтдө парлаг мөш’өл кими мүсөлманлары гөфлөтдөн ајылдачаг, елм нуру илө онларын көзүнү ачачаг. “Экинчи”жө мүштөри тошламаг үчүн Чөнуби Дагыстанын нүфузлу адамларыны чөлб етмөжө чалышан Алгadari билдирмишди: “Һәләлик “Экинчи”жө алты ајлыг абунө олмуш 16 абунөчидөн јығылмыш 24 манат пулу бу мәктубла Сизә көндөрирөм. Сиздөн хаһиш едирөм ки, бүтүн нүсхәләри Күрө даирәсинин идарәсинә көндөрәсиниз. Чүнки бүтүн абунөчиләр мәним адамларымдыр. Мән... гәзети пажлајараг онларда мараг ојадачағам”. (М.А.Абдуллајев, Дагыстан халларынын XIX әср фәлсәфи, ичтиман-сијаси фикир тарихиндөн (рус дилицә), Москва, 1968. сәһ.255.)

Алгadarинин оглу Әли Һәсәнвун вердији мә’лумата көрө бундан әввәл Мирзә Һәсән он беш нәфәр достунун вә өзүнүн иллик абунәсинин пулуну өдәјәрәк, гәзети һәмин нүфузлу адамла пажламышды. Гајны Һачы Шихбубанын көмөји илө үч ај әрзиндө Күрө даирәсиндә “Экинчи”нин абунөчиләринин сајыны 35-ә чатдыран Мирзә Һәсән алты ајдан сонра Чөнуби Дагыстанда гәзетин 50-дөн чох нүсхәсини јажмага наил олмушду. Сонралар онун вә дикәр тәәссүбкешләрин фәалијјәти сајәсиндә “Экинчи”нин Дагыстандакы абунөчиләринин сајы 100-ү өтмүшдү. Бөјүк мүтәфәккирин “Экинчи”жө мөһәббәти илө бағлы башга мисаллар да чөкмөк олар. Профессор М.Абдуллајевин јухарыла адыны чөкдијимиз китабында көстәришдији кими, Мирзә Һәсәннин шакирдләриндөн бир нәфәр јазмышды: “Алгадарски бизә Әбу Әлја ал-Мааринин, Фирловсинин, Сә’динин, Низаминин, Һафинин, Өмәр Хәјжамын, Фүзулинин, Мирзә Шәфинин вә башгаларынын ше’рләрини охујурду. О бизә азәрбајчанча чыхан “Экинчи” гәзетинин көһнә, саралмыш нөмрәләриндөн Зәрдабинин (Мәликовун), Ахушовун мөгаләләрини, һәмчинин башга гәзетләрдән мөгаләләр охујурду”. (Сәһ.216-217.)

Алгadari “Экинчи”нин саралмыш нөмрәләрини сүркүн илләриндә дә өзү илө көздирмишди. Гәзәнфәр бөј Мамрач-

ви хатирәләриндә көстәришди ки, Алгadari мәнә мәктубла јанашы “Экинчи” гәзетинин бир нечә нүсхәсини дә көндөрмишди вә һәмин нүсхәләри Иркутск шәһәринин алиләринә охујуб тәрчүмә етмөји мәсләһәт көрмүшдү. Онун хаһишинә әсасән гәзетин һәмин нүсхәләрини башдан-баша рус дилинә тәрчүмә едиб јерли алимләрә чатдырдым.

“Экинчи”нин нәшри мүнәсибәтилә Алгadarинин көндәрдији вә гәзетин 4-чү сајында дәрч олунмуш гәзәл дә онун севинчиндөн хөбәр верир:

Хоша ким гылды Бакидә гәзет бүнјадыны мә’мур
Зәбани-түрк илө набуд икән бир фазили-мөшһур,
Чәнаби-хачеји-дарүлфүнун әлламә Зәрдаби
Мәликзадә Һәсән бәјин хәтри һәр дәм ола мәсрур.
Һәмјијәткеш олуб әһли-вөтәндән өтрү бишүбһә
Газанды о бу никнамы олсун даима мәзкур.
Сәвадыр шүкр она чүмлә мүсөлманани-Гафгаздан
Ки онлара гәраибдән верир о нөвбәнөв мә’тур.
Хүсусән әһли-Дагыстанә ән’ами-әзимдир бу
Ки гәфлөтдөн ојанмаг олду хала онлара мејсур.
Лихәза бу чөһәтдән ејләјирәм әрзи-гәшәккүр мән
О алишанә рәббим етсин ани хејр илө мә’чур.
Көрүб Мәминун ки, олмуш ол гәзет тарихи јәгәффар
Рича етди гүсури ол хүсусда һәм ола мәғфур.

“Экинчи”нин јайылмасында бөјүк хидмәтләринә, онун фәал јазарларындан олмасына бахмајараг, Алгadarинин гәзетлә бағлы фәалијјәтинә лајигинчә гүјмәт верилмөјиб. Һәтта зиддијјәтли фикирләр дә мөвчуддур. Она көрә дә бә’зи тәдигатчыларын фикирләри илө таныш олмаг јеринә дүшәр. Азәрбајчан алими Зијәддин Көјүшов “Мировоззрение Г.Б.Зардаби” китабында јазыр: “Көркөмли Дагыстан маарифчиси, мөшһур “Асари Дагыстан” китабынын мүәллифи Мирзә Һәсән Абдулла Әфәнди оглу Алгadari Һәсән

бәј Зәрдабијә көндәрдији мәктубда “Әкинчи”нин чыхмасыны алгышламагла јанашы бу гәзети Русијанын мүсәлман халгларыны гәфләтдән ајылдан һәгигәт чарчысы адландырмыш вә мә’лумат вермишдир ки, Чәнуби Табасаран әһалисинә пәјламаг үчүн 16 нүсхәјә абунә јазылып. (Азәрб. ССР Елмләр Академијасынын Республика Әлјазмалары Фонду, инв. N5584). Мирзә һәсән “Әкинчи”нин фәал мүхбирләриндән биринә чеврилди. һәсән бәјә көндәрдији мәктубларында о, Дағыстан халгларынын һәјатындан вә мәишәтиндән мараглы мә’луматлар верирди. Алғадаринин һәмин мәктубларындан бир нечәси “Әкинчи” гәзетиндә дәрч олунмушдур...

Һәсән Алғадари “Әкинчи”нин ачдығы мүзакирәләрдә дә фәал иштирак етмишдир. Мәсәлән, гәзәтдә онун һачы Мәмәд Садығын (Әһсәнүл-Гәваидин) мөвгәјини мүдафиә едән мәғаләси дәрч олунмушду. һәмин мәғаләдә о, мә’насыз, бир-бирини тәһгир едән һөчвләр јазан шаирләри кәскин тәһгид етмиш, шаирләри мәзмунлу, ичтимаи әһәмијјәт кәсб едән, халгы тәрәптијә сәсләјән ше’рләр јазмага чағырмышды”.

Дикәр тәдгигатчы алим Вәли Мәммәдов “Газета “Әкинчи” китабында јазыр: “Мирзә һәсән Алғадари Зәрдаби илә достлуг етмиш, “Әкинчи”нин Чәнуби Табасаран даиресиндә јайылмасында сә’јлә чалышмышдыр. Гәзәтә ше’рләр вә мәғаләләр көндәрмишдир. Јери кәлмишкән гејд етмәк лазымдыр ки, “Әкинчи”дә дәрч олунмуш илк поетик әсәр Алғадаринин “Мәмнун” тәхәллүсү илә јаздығы гәзәл олмушдур.

“Әкинчи”дә онун “Мирзә һәсән Алғадари”, “Мәмнун Алғадари”, “Табасаран наиб”, “Наиб Табасаранскиј” тәхәллүсү илә сәккиз мәғаләси чыхмышдыр. Онун мәғаләләринин мәзмунуну јерли характерли мәсәләләр, халгын еһтијачлары, мәктәбләрин ачылмасынын зәрурилији, халглар арасында достлуг вә гардашлығын мөһкәмләнмәси, силәһли сојғунчулуг һадисәләри, поезија вә инчәсәнәт һагында фикирләр тәшкил едирди”.

Гәзетин мүәллифләри һагында сөһбәт келәндә В.Мәмәдов Алғадарини мүнтәзәм јазан мүәллифләр сырасына дејил, гејри-мүнтәзәм јазанлар сырасына дахил едир. Бу фикирләр разылашамаг мүмкүн дејил. Чүнки Нөчөф бәј Вәзировун сәккиз мәғаләси дәрч едилдији һалда о, мүнтәзәм јазан мүәллифләр сырасына дахил едилип, бу гәдәр мәғаләси олдуғу көстөрилән Алғадари јох. Дикәр тәрәфдән, Алғадаринин имзасыз дәрч олунмуш мәғаләләри нөзәрә алынмајыб. Нөһәјәт, архив сәнәдләриндән көрүндүјү кими, бә’зи мүәллифләрин мәғаләләри баһгаларынын адына чыхылып. Бунунла әлағәдар Зијәддин Көјүшов да өз фикрини билдирмиш вә көстәрмишди ки, һәсән бәј Зәрдабинин һәјәт вә јарадычылығынын илк тәдгигатчыларындан олан мөрһум профессор һәјдәр һүсәјнов өзүнүн мәшһур “XIX әср Азәрбајҗан ичтимаи вә фәлсәфи фикир тарихиндән” адлы китабында һачы Мәмәд Садығын (Әһсәнүл Гәваидин), Әлизадә Ширванинин, Әскәрәга Коранинин, Әләкбәр һәјдәрлинин бир сыра мәғаләләрини сәнһөн һәсән бәј Зәрдабинин адына јазмышдыр. Тәәссүф ки, бир сыра дикәр тәдгигатчылар да илк мәнбәләри арашдырмадан профессор һәјдәр һүсәјновун јол вердији гејри-дәтигликләри тәкрар етмишләр.

Әслиндә тәкчә јухарыда адлары гејд едилән мүәллифләрин дејил, башга мүәллифләрин мәғаләләри илә әлағәдар да белә гарышыплығы јол верилмишдир. Хүсусән дә Дағыстан мүәллифләринин. Тәбиидир ки, Дағыстандан гәзәтә бир нечә нөфәр мәктуб көндәрдијиндән имзасыз мәктубларла јанашы, бә’зән имзалы мәктублар да дәјишик дүшүрдү. Белә һала Алғадаринин чыхышлары илә әлағәдар да јол верилмишдир. Мәсәлән, Дағыстан алыми профессор Магомед Абдуллајев архив материалларына әсасланагаг көстәрмишдир ки, “Әкинчи” гәзетинин 1875-чи илин декабрын 2-дә чыхмыш онунчу сәјында һәјдәрлинин имзасы илә верилмиш мәғалә әслиндә Алғадаријә мөхсусдур. һәгигәтән дә

дигтэгли тэдгигатчы язынын үслубундан дөрһал аҗыр дәр ки, бу мөгалә Алгаларининдир. Онун мөгаләләри әсәсән дилинин елми вә нисбәтән ағыр олмасы, әрәб-фарс тәркиб-ләринин чохлугу илә фәргләнир. һәждәри исә публисист дилдә, даһа садә, даһа ашлашыгы, һәтта мүасир дилимизә јахын дилдә јазырды.

Профессор Магомед Абдуллајев “Әкинчи”нин 1876-чы илдәги 5-чи сајында Русија малларынын сатылмасы илә бағлы материалын да Алгаларијә мәхсус олдуғуну көстәрир. Сонраки, јә’ни 6-чы сајда бадкубәли моллаја чаваб кими јазылмыш имзасыз мөгаләнин мүәллифи дә Алгаларидир. һәмнин мәктубун Дағыстан архивиндә сахланан сурәти дә буну тәсдиг едир. Архив материалы илә гәзет вариантынын мәтни ејнидир. Мәктуб Алгалари тәрәфиндән белә гөләмә алыныб: “Бадкубәли молла елми-әбдан бәһсиндә мәтләби-рабә’и белә бәјан едиб: әрбаби-мә’рифәт күлли милләтләр Мәһәммәдүл-Мустафа пејғәмбәрин саһибрә’ји - камил олдуғуна баһис дејилләр илахирә.

Әввәлән, о шәхси-саил һәзрәтин рә’ји-камил олдуғуна һеч бир нөв шәкк еләмәз, бәлкә бу суалына бинаән мәгами - тәсдигдә олдуғун ибраз едәр. Әкәр сорунса ки, мән нә вахт чәнаб пејғәмбәр һаггында изһари-сүстрә’јлик еләдим ки, сиз онун камалын исбат етмәк истәјирсиниз - чаваби нәдир?

Санијән, шәхси-әвам әкәр филмәсәл, алим сөзүн ала-маја, ја һәјр, алим өз елминә әмәл етмәјә, әввәлинчи һал-да алимин вә икинчи сурәтдә елмин нәгси нәдир?

Күтүби-шәриәт ки, Гурани-мәчидин шәрһиндә мүдәв-виндир еһками-тичарәт вә адаби-гәзавәт вә гејр һәм ки, бә-јан олунубдур. Пәс чәми нүгати-аләмдә ислам тичарәтинин сәбәби-тәһеззүлү кәрәк нә олмуш ола. Газиләрин дүрүст кирдарлығы өз инсафларына мүһәввәл олуб. Ол хусуса да-нышмаг бизләрә тәклиф дејил.

Рабиән әкәр әһли-исламын шәриәти мүчәррәд адәт тә-мәи-беһишт вә хофи-чәһәннәмә мүхтәс олсејди, белә ирад

кәтирмәк мәһз хилаф оларды вә она чаваб бундан артыг ки, бизим еһками-шәриәтимиз беләдир вә шарә’и-мүгәддәс бизләрә белә һөкм едибдир, бир шеј лазым кәлмәзди вә һеч бундан мө’тәбәр чаваб јох иди. Пәс саилин нәнзуру ол-дур ки, бу үс’әти-шәриәтлә мүсәлманларын гејр тајфалар-дан кери галмагына сәбәб кәрәк нә олсун?”

Алгаларинин елм вә тәһсиллә бағлы бир мөгаләси дә гәзәтин 3 март 1877-чи ил тарихли 5-чи сајында сәһвән “Дәрбәнди” имзасы илә верилмишдир. “Мәктубат” бөлмә-синдә верилмиш бу мөгалә дә Алгалари үслубунда јазыл-мышдыр. Мөгалә ашағыдакы мәтндә тәгдим олунуб: “Көрү-нүр, Гағраз мүсәлманларынын тәдирән Вәкили-намә’луму анчаг әбчәд сәбгиндә икән бир камал һасил едиб, инди мә-әттәл галыб ки, халг нә дилиндә вә һансы мүәллим илә пәрвәриш олсун. Она бинаән бизим милләтин елм тәһси-лини чәнаб Вәкилә изһар едирик: елмәл-тәсриф, нәһв, мә-ан, әруз, әлкәф, мәнтиг, ибадәт, илаһијјат, тәсриф, әхлаг, јәги, сәгајиг, үсул, фиғһ, әһкам, әдәбијјә, һесаб, чәбри-мү-габилә, ријазәт, һикмәт, һәндәсә, тәбиә...

Бу елмләри јунан әһлициән сонра әрәбләр камала јети-риб. Онлардан сонра Авропа әһли бу елмләр илә пәрвәриш алыб нә мәртәбәјә јетишмәкләри ашкардыр. Пәс мә’лум ки, мүәллим вә мүсәннифләр вар вә зикр олан елмләрлән мүрүр илә бәһрәмәнд олмаг мүмкүн дејил. Биздә иттифаг вә Вәкилимиздә һәмијјәт олса, бизим әсрлә олан мүгәр-чимләр әрәб китабларын фарс вә түрк дилинә тәрчүмә едиб бизим үчүн асан едәрләр. Әләлхүсус бу һалда ки, геј-ри мәмләкәтләрдә хәлајиг иттифаг олуб әрәб, түрк вә геј-ри дилләр илә пәрвәриш вермәјә мәктәбханалар бина едибләр. Мәсәлән, мәктәби-сәнәјә, тәбиә, мүлкийјә, руш-дијјә, бәһријјә, һәрбијјә, е’далијјә...

Әлбәттә, бу мәктәбләрдә пәрвәриш оланлар бисавад вә сәнәт олмазлар, амма бизләр Русија дәвләтинин тәһти-һи-мајәтиндә шакәр ола-ола мәкатиби-мәзкуријјәләрдән бири-

синин ичадына һиммәтимиҙ олмамағ, чаванлара зүлм, биз-
ләрә ејиб вә Вәкилимизә ар дејилми? Гағғаз вилајәтинин
бизим кими наданлары милләти-исламы күнү-күндән зәиф
едән сүнни, шиә вә гејр иддиалары араја салыб иттифағи-
милләти фәрамуш едиб, өзкә милләтләрин елм-камалына
вә сәнәти-әсасына мүтәһәјҗар галан заман бирчә “Әкинчи”
гәзети хәлаигин иттифағына баис олур вә бу әснада Вәки-
лимизин тә’нәси, јахамыздан әл чәк, рәвадырмы? Ихвани-
хејрхәһи-милләтләрдән илғича олунур ки, зикр олан мөй-
зеји-бисәмәријә куш тутмајыб, һәр нөв илә хәлаигин тәр-
бијјәт алмағына баис олсунлар”.

Беләликлә, араштырмалардан ајдын олур ки, Мирзә
Һәсән Алғадаринин “Әкинчи”дә сәккиз дејил, даһа чох мә-
ғаләләри дәрч олунуб. О, гејри-мүнтәзәм јазан мүәллиф де-
јил, мөһз Зијәддин Көјүшовун јаздығы кими фәәл мүәл-
лифләрдән иди.

“Әкинчи” гәзетиндә Алғадаринин ғалдырдығы мәсәлә-
ләр әсасән халғын маарифләnmәси, онун күзәрәнынин јах-
шылашмасы, дүңјәви елмләрин даһа кениш өјрәнилмәси,
рус вә Авропа мәдәнијәтинин әхз едилмәси, Авропа өлкә-
ләринин инкишаф сәвијјәсинә чатмағын вағиблији барәдә
мүһүм ичтимаи әһәмијјәт кәсб едән мәсәләләр иди. Атасы
Алғадарини дини руһда тәрбијә етмишди вә бу јолдан, ал-
лаһын јолундан чыхмамағы төвсијә етмишди. Шүбһәсиз,
Алғадари атасынын вәсијјәтинә әмәл едирди вә өз әмәллә-
риндә аллаһын бујурдуғу кими һәрәкәт етмәји, һағгы вә
әдаләти әсас көтүрүрдү. Ејни заманда о, јалһыз дини елм-
ләрә, көһнә адәт-ән’әнәләрә гапылыб ғалмағы да дүзкүн
һесаб етмирди. Она көрә дә дејирди ки, Авропа вә рус пал-
тарларыны кејинмәк, шәнләнмәк тәбии һалдыр. Мүсәлман
авропалы кими кејинсә дә, о, мүсәлман оларағ ғалыр.
(*Б.Алғалари, Жираб ал-Мамнун сәһ.249.*)

Алғадари јазырды ки, мүсәлман дини елмләрлә јанашы,
дүңјәви елмләри дә дәриндән өјрәнмәлидир. Она көрә дә

мәдрәсәсиндә дүңјәви елмләри кениш тәдрис едирди. О,
халғын инкишафында, ирәли кетмәсиндә рус дилиндә мәк-
тәбләрин бөјүк рол ојнадығыны хүсусилә гејд едир вә белә
мәктәбләрин ачылмасына чалышырды. Она көрә дә “Әкин-
чи”дә көндәрдији бир мәғаләдә јазмышды: “1)Бу мәмләкәт-
ләрин әһалиси рус дилини билмирләр. Она бинаән рус әһа-
лиси илә сөһбәт вә тичарәт еләмәк кими мүһәссәнәтдан
мөһрум олмадан саваји өз шикајәтләрини өз дилләри илә
началникләринә әрз вә ифадә еләмәк фәваилдән бибәһ-
рәдирләр.

Бу сәбәбләрә бу ил биз бир нечә күрели вә табасаран-
лылар иттифағ олмушуг ки, һәр биримиз өз гүдрәтинә кө-
рә пул гојуб Ғасым кәндиндә бир мәдрәсә бина едәк ки,
онда ушағларымыза рус дили вә хәтти вә һәм өзкә һүрфәт
вә сәнәәт тә’лим олуна вә һәм мүсәлманча да тә’лим олу-
на вә бу хүсусда дөвләти-Русијадан изн тәләб етмишк.
Үмидварығ ки, тезликлә изн кәлсин.

Ше’р:

Тәғлиди-валидејнә зәманә изн вермәсә
Етмәк зәманәјә тәғлид фәрзи-ејндир”.

(*“Әкинчи”, № 8, 1875.*)

Марағлыдыр ки, һәсән Алғадари Дағыстанда илк дөфә
оларағ, ичтимаијјәтин көмәји илә мәктәб тикмәји тәрара
альмышды. Амма јохсул кәндлиләр мәктәб тикинтисиндән
өтрү пул јыға билмәдикләринә көрә о, Бақы сәнәјечиси вә
милјончусу һачы Зејналаддин Тағыјевә мүрачидәт етмишди.
Алғадаринин әһалинин көмәји илә кәнчләр үчүн мәктәб
тикмәк тәшәббүсү М.Ф.Ахундов вә Һ.Зәрдаби тәрәфиндән
тәғдир вә мүдафиә олунмушду. Һәтта бундан сонра Ахун-
дов Зәрдабијә мәктүб көндәрәрәк јазмышды: “...Кәл бир
тәдбир едәк. Әкәр сәләһ көрүрсән, әввәлән, сән Бақы шә-
һәриндә әтфали-зүкурә үчүн компанија тәрғиб едиб бир

мәктәбхана ачмагдан өтрү түрки дилиндө бир мүхтәсәрчө проект, жә'ни төрһөндәзлыг жаз. Санијөн, вилајәтин мүтә-мөвилләриндән вә халгын мәзачындан тәсәррүфү олан әшхасдан он ики нәфәр чај ичмәјә өз мәнзилиңә дә'вәт ет. Ахунд Молла Чавад сәдри-мәчлисиди-руһани дәхи бу он ики нәфәрдин бири олсун. Салисән, проектини оларә оху вә а-лын кәсән дәлаилиндән мәктәбхана ачмагын вүчубуну оларә тәлгин елө вә тәклиф ет ки, һүммәт кәстәрсинләр, бир компанија тәртиб етсинләр, нечә ки, ермәни чамааты тәр-тиб едибдир вә компанијанын әввәлинчи үзвләри бу он ики нәфәр олсун. Сонра олар башга кәсләрдән өз тәвәссүтләр-рилә бу компанијаја үзвләр дахил етсинләр. Рабиән, кәл сән һәр шәхсдән жүз манат тәмәнна етмө, әлли тәмәнна ет ки, компанијаја версинләр вә күлл Бакы губернијасындан жүз нәфәрдин әвәзинә ики жүз нәфәр сијаһи ет. Һәр бириси әлли манат версә, куја жүз нәфәрдин һәр бири жүз манат вер-рөн кимилир. Сонра бу тәдбириң нәтичәси һәр нә олса, гә-зетиндә јаз е'лан ет ки, мән дәхи охујум. Әкәр Бакы әһли бир белә әмәли-хејрә игдам етсә, саир шәһәрләрдә мәктәб-ханаларын ачылмагыны вә компанијалар тәртиб олунмагы-ны јәгин бил, мән замин". (*"Әкинчи"*, № 5, 1877.).

Ејнилә Алгалари дә М.Ф.Ахундовун әлифба ислаһаты илә әлагәдар идејасыны мүдафиә етмишди вә мәктубунда да буну билдирмишди. О, П.К.Усларын ләзки дили илә әла-гәдар апардығы арашдырмалары, Дағыстанын диқәр дилләр-риндә әлифбаларын һазырланмасы үчүн кәстәрдији тәшәб-бүсләри алгышламыш, лакин бу тәшәббүсләрдин кениш ја-јылмадығыны, әһали тәрәфиндән лазымынча мүдафиә олунмадығыны тәәссүфлә гејд етмишди.

Өмрү боју мәзлумлары, хүсусән дә јохсул кәндлиләри мүдафиә етмиш һәсән Алгалари чаризмин бу саһәдә сија-сәтини кәскин тәнгид едир, кәнд тәсәррүфатыны јахшы-лашдырмагын јолларындан сөһбәт ачыр, кәндлиләрин күзә-ранының јахшылашмасы үчүн бир сыра кәклү дәјишиклик-

ләрин вачиблијини хүсусилә вургулајырды. Оун фикринчә керилијин, чәһаләтин дашыны атмагдан өтрү зәманәнин нәбзини тутмаг, реал һәјат мөвгејиндән чыхыш етмәк, кәһ-нәлмиш, схоластик фикирләрдән әл чәкмәк, чәмијјәтин инкишафыны тә'мин едән јоллардан бәһрәләнмәк лазым-дыр. О, үрәк агрысы илә јазмышды: "1862-чи иләчәң бизим мәмләкәтләр өз ханларынын вә бәјләринин ихтијарында олуб, узаг јерләрә кәсб вә тичарәтдән өтрү сәфәр еләмәјиб ата-баба гајдасы үзәриндә күзәрән едибләр. Она бинаән әл-гәнаәтү кәңзун лајәфна вәлјә'сү өһдәрраһәтејин даирәсин-дән чыхмајиб дүңјадан бихәбәр доланыблар.

Зикр олан тарихдән сонра бизим мәмләкәтләрә рус на-чалникләри тә'јин олунуб, тәзә имарәтләр тә'мир олунду. Буралар әһалиси руслар илә ихтилати-тәбии едиб онларын тәмиз мәнзилләрини, тәам вә либасларыны кәрүб өзләри башладылар јахшы имарәтләр тә'мир етмәјә, тәмиз либас-лар кејиб вә тәамлар јејиб зөвгү вәфаја мәшгул олмаға, ам-ма мәдахил чәһәтиндән тәрәггити-тәһсилә артыг еһтимал етмәјиб вә тә'лими-һүрфәт вә сәнаәт гејдинә дүшмәјиб һа-мы о чәһәтдән бојаға үмидвар олуб борчла бојаг әкдиләр вә мүнтәзир олдулар ки, бојагын нәф'индән борчларыны рәдд едиб мәдахилләринин ачығыны долдулар вә онлар илә мәсарифләри арасында мүвазинә едәләр.

Һејф ки, бу тәрәггити-тәрәггити-мә'кус гәбилиндән олуб чәмиси вәдји - һирманда сәркәрәдә галдылар вә бу илләр-дә ки, бојаг вәфат етди, булар әрәсәт ифласында фәһәл лә-на мин шүфәәи фәјәшфәу ләна мүнәгәти илә налан олдулар.

Ше'р:

Тагды рунас инкисарындан нечә дил инкисар
Галды онун әһли аләмдә сәфилү гүссәдар.
Ја илаһи, ејлә сән онлары зилләтдән хилас
Та тәләбқаран әлиндә олмасынлар әһли-нар.

Пәс бу гэдәр вилајет әһли һамысы бојага мәшгул олма-
јыб бә'зиси өзкә һирфәт вә сәнәәт илә мәишәт еләмәји еј-
рәнмиш олса идиләр, әлбәттә, бу күн буналарын бә'зиси
мүфлис олсејди, бә'зиси дәвләтмәнд олур иди вә буналар
бир-биринә көмәк едәрдиләр. Пәс кәрәк бу маңәрадан иб-
рәт алыб, гејри чүрә-бинакүзарлыг едәк ки, бир дө белә
рүсвалыг бизим үчүн вә әвладымыз үчүн олмуја". (*"Әкин-
чи", № 8, 1875.*)

"Әкинчи"дә ачылан мұзакирәләрдә фәаллыг көстәрән
Алғадари ше'р вә сәнәтлә бағлы мұзакирәдә дә јахындан
иштирак етмиш вә онун "Әкинчи"дәки мәғаләси бу саһә-
дә мұбаһисәләрә сон гојмушду. О өз фикрини гысаңа ола-
раг белә шәрһ етмишиди: "Әкинчи" гәзетиндә Әһсәнүл-Гә-
ваид илә шүәраји-Ширван мабејиндә дүшән мұбаһисәдә о
низанисте'чал илә ислаһ еләмәк сәлаһијјәти әнчампәзир
олдугундан бәмәзмун Вәсләһу бејнә әхәвејкум. О барәдә
әрзи-кәлам ејләјирәм ки, о ики фиргәннин низа'и-хилаф
ләфзи гәбилиндән олуб һәр ики тәрәф мүдләасында бәр-
һәгдир вә лакин мөһәлли-кәламы өзкәдир, јә'ни Әһсә-
нүл-Гәваид һәзрәтләри нәсиһәт мөғамында зөмм едән кә-
рәк. Ше'рин о гисми олсун ки, кизби вә бөһтаны вә һөч-
ви-мүһәррәми вә тәшбиби-гејри-мәшруи мүтәзәмминдар,
нечә ки, о гисмин хүсусунда итлаг олунубдур: ајеји вәш-
шүәра јеттәбиүһумул-ғавун үмуми илә вә һәдис лиәһи јүм-
тәли чөвфә әһәдикум гәбиһән хејрән ләһу минәјјүмтәли
ше'рин о гисмин һаггында варид олуб вә ејзән о гисмин
һаггындадыр. Әшшәрү мизмарүн мин мәзамири-иблис һә-
дис илә һәм о хүсусда чәнаб Әбу Әс'әд Исфәһани инша
едиб тәрәктүш ше'рә лишшүәрай әнни әјәтитше'р мин-
сәгтил мөға. Шүәра һәзрәтләринин дәлаили ки, ше'рин
мәдһини ичтиза еләјир, кәрәк мүһәввәл олсун, о гисм
ше'рә ки, елм вә һикмәти вә тәнһити ихваны тәшһизи-әз-
һани вә мәлһ вә һөчви-мәбаһи мүтәзәмминдир, нечә ки, о
гисмин хүсусунда варид олуб силсилеји-истисна иннәлә-

зинә амәну вә әмилис-саләһат вә зикруллаһ вә һәм о хү-
сусда варид олуб һәдис иннәминәшше'ди ләһикмәтин вә
һакәза шиллаһи күнүзун тәһтәл-әрши мөфатийһа-сүннәти
әлсинәтүшшүәра вә һәм шаир дејиб әнзәлуки ше'ри вә ла-
зимүн мөзһәби.

Пәс бу ше'р мә'гуләси зиһт-зиба гисминдән олуб јах-
шысы јахшы вә јаманы јаман олдугундан фөвгдә мәстур
олан хилафда һәр ики тәрәфин кәламы мүстөвчәби-тә'вил
вә гәбили-тә'дил имиш вә һәгигәтдә онларын арасында ни-
дә јох имиш. Нечә ки, һәдис-шәрифдә варид олуб: Әш
ше'ру кәламун фәһәсәнүһу һәсәнүн вә гәбиһүһу гәбиһүн.
Фәлиһаза мәнбәндеји-һәгир о тајфаларын һәр икисиндән
арзу еләјирәм ки, артыг чәнкү чидал мә'рәзиндә дирәззә-
банлыг еләјиб бу дәфә бир-бирилә әфв вә сәфһ еләсинләр,
нечә ки, ајәдә варид олуб: вәләтәназәу фәтәфшәлу вә тәз-
һәбу рәһбүкум". (*"Әкинчи", № 11, 1876.*)

Беләликлә Алғадари тәәссүфләнәрәк билдирир ки, һә-
дисәнин әләчыны кәрәк о баш вермәздән еләсән. Ше'ри
һөчвә дөндәрәнирә јолдан чыхмыш адамлардыр. Шаир кә-
рәк иман кәтириб доғру јол илә кетсин. Чүнки ше'рдә һик-
мәт вардыр вә һәмчинин алаһын әрши алтында бир чөх
хәзинәләр вардыр ки, о хәзинәләрин ачарлары шаирләрин
дилидир. Она кәрә дә бүгүн буналары нәзәрә алын. Дава-
лаш етсәниз, мүвәффәгјәтсизлијә уғрајыб һөрмәтсиз
оларсыныз.

Халгын маарифләnmәси, елмә мұнасибәт, ше'рә вә сә-
нәтә дүзкүн гижмәт верилмәси, халгын зүлм вә әсарәтдән
азад олмасы истәји, бүгүн инсанлар арасында сүлһ вә әмин-
аманлыг, халглар достлуғунун мөһкәмләндирилмәси кими
мөвзуларла јанашы, игтисадијјат вә тичарәт мәсәләләри дә
Алғадарини нараһат едирди. һакимијјәт оргналарынын
мөһсүлуну сатмаг үчүн кәңдилијә лазыми шәраит јаратмады-
ғыны, кәнд тәсәррүфатынын ајры-ајры саһәләринин инки-
шафы гајғысына галмадығыны кәскин тәнгид едән едиб һө-

қумәтдән тәләб едирди ки, мүфлисләшмиш кәндли аилләләринә көмәк көстәрсин. Профессор Магомед Абдуллајев Алгадаринин итгисадијјата даир мөгаләләриндән сөһбәт ачарағ јазыр ки, о, көми компанијасынын саһибләринин өзбашыналығыны кәскин тәнгид етмиш, бурадакы һағсызлығларын тәзликлә арадан галдырылмасынын зәрурилијиндән сөһбәт ачымышды. (*М. Абдуллајевин јухарыда ады чөкилмиш китабынын 244-чү сәһифәсиндә бу барәдә гејд вардыр*). Лакин көми компанијасы илә бағлы мәсәлә сөһвән Мәһбус Дәрбәндинин адындан верилмишдир. Јенә архив материалы илә гәзәтдә верилмиш мөгаләнин ејнилији онун мәһз Алгадари тәрәфиндән јазылдығыны демәжә әсас верир. Мөгаләдә дејилир: “1870 тарихлән Дәрбәнд вә Губа илә Русијанын арасында јаш јемиш дадистәди башланыб, илбәил тәрәғти едир. Кечән ил 50-60 мин путачан вә чох һиссәсин параход (вапор) илә апарыллар. Кирајәнин гәдәри һачытәрхана путу 25 гәпик, Саритсинә 40, Саратова 55, Казана 75 гәпик. Һәрчәнд компанија кирајәни чох алыр, амма бојағ дадистәдиндән үмидләрин гәт едән кәсләр кираја мөһәл гојмајыб, бу үмид илә дадистәдин артмағыны нәзәрләриндә тутублар ки, Русија вәси’ вә халғы чох мәмләкәтдир, һәр өнках Гағғаз јемишләри Русетин һәр бир шәһәринә апарылса вә Русет әһли һәм бәһрәмәнд олсалар, ол вахт үмид вар ки, Гағғазын дәрја кәнарында олан шәһәрләри бағ-бағча илә абад олуб, хәланги нәф’бәрдар олсунлар. Амма сөд һејф ки, компанијанын бир пара көм мөһәллиғләри бу дадистәдә мане олуб:

1) Дәрбәнддә олан кантор кирајәнин јарысыны вә ја тамамыны габағча алыб квантисја верир, амма параходун кефинә хош кәлсә, малы көтүрүр вә илли халғын һазыр олан јемиши кәлән параходачан тәләф олуб. Әләххүсус “Михаил” параходунун командири нә халғын малы тәләф олмага һејфи кәлир вә нә алишани-Дәрбәнд вәкилинин тәвәғтисини гәбул еләјир.

2) Параход көтүрән јеликиси матрослар һеч бир һесаба алмајыб, атыб јешикләри сындырырлар вә һачытәрхана јетишән вахт чох олуб ки, јухары кедән малы сахлајыб һачытәрхан малыны көндәрирләр.

3) Јолда вә канторларда јешикдән көтүрүб јешик вә чәллекләри јарым едилрә вә бә’зи вахт да јешик јох олуб. Саһиби квантисиянын шәртини иддиа едәндә дејирләр ки, Дәрбәнд канторундан иддиа елә. Саһиби көрүр ки, малын гојуб шикајәт еләсә, 5 күндә тәләф олачағ, тәһвилә алыр вә илтимас едир ки, бары көм оланын кирајәсин алмајын. Дејирләр ки, һәр онках сиз белә иддиалар еләсәниз, Дәрбәнд канторуна јазарығ ки, минбә’д јаш јемиш көтүрмәсин”. (*“Әкинчи”, № 8, 1877.*)

Профессор М.Абдуллајевин гејд етдији кими, мөгаләнин Мәһбус Дәрбәндинин адына чыхылмасынын мүхтәлиф сәбәбләри ола биләр. Әввәлән, Алгадари вә Мәһбус Дәрбәнди чох јахын идиләр вә бир сыра һалларда бири о биринин материалыны да Бакыја чатдырырды. Дикәр тәрәфдән, ола биләр ки, сөһбәт, Дәрбәнд канторундан кетдијиндән, Мәһбус Дәрбәндинин имзасы гојулуб. Лакин мөгаләдә көстәрилдји кими сөһбәт јаш јемишдән кедир. Бу, инди бизим баша дүшдүјүмүз мө’нада јемиш дејил. Саләчә оларағ ләзки дилиндә мејвәжә “јемиш” дејилир. Јаш јемиш дедикдә килас, әрик, кавалы, шафғалы вә башға мејвәләр (алма-армудсуз) нәзәрдә тутулур. Нәһәјәт, Алгадари Чәнуби Табасаранын наибии ишләјәндә јерли әһали дәфәләрлә она бу барәдә шикајәт етмишди. Һәмин шикајәтләрә әсасән о, бир нечә дәфә Дәрбәнд канторунда олмуш, һәтта ишләрин гајдаја салынмасындан өтрү Дәрбәнд губернаторуна да мурачиәт етмишди. Бүтүн бунлардан сонра көми компанијасындакы өзбашыналығлардан “Әкинчи”јә јазмышды.

Марағлы чәһәт одур ки, Алгадари һәмишә халгла бағлы, халғы даһа чох дүшүндүрән мәсәләләрдән јазырды. Ејни заманда дағыстанлыларын мүһафизәкарлығыны, өз ғы-

нына гапылыб галмагыны үрөк жангысы илэ гэлэмэ алырды. “Экинчи”дэ онун белэ бир хэбэри дөрч олунуб: “...Кечэн рөчөб аянын 10-да Мустафа бөй Карчакскијэ төөллүг олан Кор (*Кур олмалдыр* - К. Н.) кэнд адлы гэрјэдэ жангы олуб-дур. Хөрман пажалинлэрин чубугундан хөрмөнө атэш дүшүб. Орадан тајалара, саманлыглара вэ кэндин евлэринэ од дүшүб. Она бинаэн ки, бир-биринэ жапышыб вэ гарышыг олублар. Чүнки кэндин евлэри көһнө, бир-биринэ мүттэ-сил вэ күчэлэри дар олуб вэ ол заман рүзкар, јө’ни күлөк бөрк олуб, она бинаэн әкәр ки округун начальники кнјаз Орбелјанов өз чиновниклэри илэ кэндин әһлинэ көмөјө кәлмиш исә дэ, ол кәнддән атгышы бир ев вэ бир мөһөл-лө мәсчиди лап јаныб вэ он догтуз евин бө’зи әтрафы, са-манлыглары вэ тахылы јаныб. Хүләсә о јангындан 24439 маната гәләр зәрәр олуб вэ үч нәфәр зүкур гисмәтинә ағач дөјиб јаралајыб”. (*“Экинчи”*, № 4, 1875.).

Белэ бәлалардан хилас олмаг үчүн Алгадари кәндсалма ишлэринин јажшылашдырылмасыны, кәндлэрин планлы шөкилдә салынмасыны, евлэрин бир-бириндән аралы ти-хилмәсини, кәнд күчэлэринин 8 аршын (*тәхминән 6 метр. Бир аршын 0,711 метрдр* - К. Н.) ениндә салынмасыны мәсләһәт көрүрдү. Онун фикринчә хырман вэ јардымчы биналар јашајыш евлэриндән чох аралыда јерләшмәлидир. Абадлыг, тәрәгги, кәләчәк нәсилләрә кәндини, елини-оба-сыны инкишаф етдирмөк, гуруб-јаратмаг вэ кечмиш нәсил-ләрә һөрмәтлә јанашмаг бахымындан Алгадаринин “Оғлан-ларыма вә нәвәләримә вәсијјәт” поемасында чох мараглы фикирләр верилмишдир.

Ону дүшүндүрән башлыча мәсәлә халгын тәлеји олмуш-дур. Тәбиидир ки, халгын тәлеји, онун керидә галмасы сә-бәблэри, инкишаф вэ тәрәтти етмәси јоллары да әдибин мә-галәлэриндә башлыча јер тутмушдур. Халгын көдэринә кө-дөрләнән, севинчинә севинән Мирзә Һәсән “Экинчи”јә көндөрдји мөктубларын бириндә јазмышды: “1) Бу күн би-

зим округун мәркәз һөкүмәти олан Гасымкәнддә округној дөфтәрханада охунду чәнаб военни начальник Дағыстан-и-чә-нубијјә тәрәфиндән бураја варид олан бир гитеји-тә’лигә бу мөзмунда ки, куја Әһками-үзма Һәзрәтлэриндән тәслиг олу-нубдур ки, Дағыстан областында 3 јердә мәдрәсәләр бина олсун ки, өвлади-вәтәнә русча вә һәм мүсәлманча елм тәһ-сил олунсун вә 3 јерин бириси олачагыр, һәмин Гасым-кәнддә ки, бурада бина олунасы мәдрәсәнин мүәллимлэри-нә вә саир әмәләсинә хәзанәдән мөвачиб верилчөк, амма мәдрәсәнин вә саир лазым олан мәсакинлэрин тә’мирини буранын әһли едөчөк. Бу хәбәрдән буранын бө’зи һәмијјәт-мәндлэри һесабыз шад вә фәрәһнәк олдулар.

2) Рунаси мүкәддәрәһфасын вәфатындан сонра бура әһалиси ону билкүллијјә фәрамуш едиб, кәмали-һәтимал илэ саир әнваи-һүбубаты зираәт вә гејр тичарәт еләмәјә мөшгул олуб, мәишәт еләјирләр вә тәдрич илэ әһваллары кәсби-е’тидал еләјир”. (*“Экинчи”*, № 4, 1877.).

Даим халгы дүшүнән, онун гајгылары илэ јашајан Мир-зә Һәсән Алгадари елә бир дөврлә јашајырды ки, о вахт Да-ғыстанда социал-игтисади вә сијаси һәјәтда чидди дөјишик-ликләр баш верирди. Капиталист итәһсал мүнәсибәтлэри формалашыр, халгын милли шууру ојанырды. Бүтүн бу-нлары һис едән Алгадари јени демократик тәләбләрлә чыхыш едир, халгын, хүсусән дә һәјәтына дөриндән бәләд олдуғу кәндлилэрин һәјәт тәрзинин јажшылашмасы уғрунда јорул-мадан мүбаризә апарырды. Тәсадуғи дејил ки, 1910-чу ил-дә Алгадаринин вәфат етмәси илэ әлагәдар Гафгазын бир сыра гәзетлэри, хүсусән дә “Сөз”, “Сәда”, “Һәјәт” вә баш-галары “Гафгазын бөјүк алимлэриндән биринин, халг јо-лунда һәјәтындан кечмиш мүбаризин” дүнјасыны дөјишиди-јини бөјүк кәдәрлә хәбәр вермишди.

Илк дөфә олараг Дағыстан халгларынын тарихинә даир зәнкин материал топламыш, системләшдирмиш, Дағыстан халгларынын кечдији инкишаф јолларыны ачыб кәстәр-

миш, онларын елми, фөлсәфи, ичтимаи, сијаси фикир тарихинә даир гижмәтли мә'луматлар вермиш, Дағыстанын 100-дән чох алимниниң һәјат вә јададычылығыны гәләмә алмыш, "Асари Дағыстан" кими сон дәрәчә гижмәтли бир әсәр јазмыш Мирзә Алгадаринин ады халг маһныларында "Дағыстан алимләринин дүшүнән башы вә башчысы", "елм вә ағын парлајан мәш'әли" кими галмышдыр. О һәм дә гафгазлыларын гәлбиндә халглар достлуғунун ән јахшы тәблиғатчысы кими јашајыр. Гафгазын бир нечә халғынын дилини битән, демәк олар ки, бурада јашајан бүтүн халглардан достлары олан Мирзә һәсән Алгадари ше'рләриндә вә поемаларында, оғланларына нәсиһәтиндә демишди: "Аллаһ Гафгазы көзәл хәлг едиб ки, бурадакы халглар да көзәл, меһрибан вә достчасына јашасынлар". Оғлуна нәсиһәтиндә "Һагы вә достлуғу уча тут" дејән бөјүк алим Азәрбајчан халғына сонсуз мөһәббәтини белә изһар етмишди: "Онлар *(азәрбајчанлылар - К. Н.)* бизим ән јахын гардашларымыз вә сирдашларымыздыр. Буну һеч вахт унутмајын вә бу гардашлығы көз бәбәји кими горујун". Алгадари һәм Азәрбајчанда, һәм дә Дағыстанда үмуми үнсийјәт јададан дил кими әрәб дилини мөһз Азәрбајчан дили илә әвәз етмәји мәсләһәт көрмүшдү. *(Рукоп.фонд ИИЯЛ, д.1577, л. 3).*

Мирзә һәсән Алгадаринин бир сыра мүдрик кәламлары ләзки, Азәрбајчан вә Дағыстан халгларынын дилиндә афоризмләрә, аталар сөзләринә чеврилиб. Мәсәлән, о дејирди: "Вәзифә бал кимидир, амма бу балын зәһәри дә вар". "Инсаны гул едән адамын әлини өпмәкдәнсә, өз әлини кәсиб атмаг јахшыдыр". "Гәһрәман о адам дејилдир ки, јол кәсиб гачагыг етсин, о адамдыр ки, өзүнү пис һәрәкәтләрдән горушун вә һаг јолу илә кетсин". "Вар-дөвләт далынча гачма, елм далынча гач, елм бүтүн дүшмәнләри дармадығын едир". "Хејрхәһ иш көрмөјән адамын динә инамы вә әгидәси олмаз". "О адам кавурдур ки, һәгигәти ахтармыр". "Инсан өз хошбәхтлијини јалһыз әмәли вә зәһмәти илә газана би-

ләр". "Инсан јалһыз хејрхәһ ишләр көрмәлидир". Инсанлары елмә, тәрәггијә, хејрхәһлигә, достлуға вә гардашлығы сәсләдијинә көрә Дағыстан халгларынын маһныларында *(һөмин маһныларың бир нечәсини Дағыстан Тарих, Дил вә Әдәбијат Институтунун архивиндән (иш.2766.) көтүрүб тәрчүмә етдирмишик - К. Н.)* дејилир:

Ајырагаг досту јалдан,
Сән олдун бизи ојадан.
Һејиф, тез көчдүн дунјадан,
Алгадар һәсән әфәнди.

Башга бир маһныда халғын Алгадаријә мөһәббәти белә изһар олунар:

Зүлмәтләри сән јармысан,
Күнәш кими парламысан.
Инсанлара дост олмусан,
Јаша сән, һәсән әфәнди!

Инсанлара дост олан бөјүк шәхсийјәти инсанлар да һеч вахт унутмурлар. Мирзә һәсән Алгадаринин хәтирәси Гафгаз халгларынын гәлбиндә һәмишә јашајыр вә буңдан сонра да јашајачагдыр.

ӘЛӘКБӘР ҺЕЈДӘРИ (ҺЕЈДӘРОВ)

XIX әсрин икинчи јарысынын көркәмли Дағыстан маарифчиләриндән олан Әләкбәр Һејдәри "Әкинчи"нин ән фәал вә мөһсулдар мүхбирләриндән иди. Тәдғигатчылар һагы олараг гејд едирләр ки, онун гәләминдән чыхан публицист мөғаләләр "Әкинчи"ни хејли оунагы вә марагы едирди. Танынмыш алимләримиз Зийәддин Көјүшов, Вәли Мөммөдов, Әһмәд Һәсәнов, һәмчинин Дағыстан алими про-

фессор Магомед Абдуллаев Өлөкбөр Һејдәренин “Әкинчи” гәзетиндәки фәалијәтини жүксәк гүјмәтләндирмишләр.

Зијәддин Көјүшөв “Мировоззрение Г.Б.Зардаби китабында Өлөкбөр Һејдәри һаггында јазмышдыр: “Һәсән бәјин ән јахын әлағә јаратдығы дикәр Дағыстан маарифчиси Петровскда (Маһачғалада) јашајан Өлөкбөр Һејдәри иди. Онун оғлу Мирзә Әли Бақы кимназијасында охујурду вә Зәрдабинин тәләбәси иди. Һ.Өлөкбөр “Әкинчи” гәзетинин көркәмли әмәкдашларындан иди. Онун гәләминдән динә е’тигәд едәнләрә елмә вә маарифә јахынлашмағда манечилик едән хурафаты вә мөвһуматы ифша едән ондан чох мәғалә чыхыб. “Әкинчи”нин сәһифәләриндә илк дәфә оларағ о, елмләрин тәдрисинин теолокијадан ажрылмасы мәсәләсини галдырмышдыр. Ө.Һејдәренин мәғаләләриндә Русиянын, хуsusән дә Дағыстанын мүсәлман әһалисинин игтисади вә мәдәни чәһәтдән керидә галмасынын сәбәбләри ачылыб көстәрилирди. О, јерли әһалинин әмәјини истисмар едәрәк, буранын мадди еһтијатларыны апаран харичи капиталистләрә гаршы кәскин чыхыш едирди...

Һ.Өлөкбөрин Һ.Б.Зәрдабинин архивиндә сахланмыш мәктубларындан (*Азәрб.ССР ЕА-нын Республика Әлјазмалары Фонду, Һ.Зәрдабинин архив, ив.№ 5587, 5610, 5589, 5601, 7676, 5611*) вә “Әкинчи” гәзетиндә дәрч олунmuş мәғаләләриндән (“Әкинчи” № 3,6,10,11, 1975-чи ил, № 1, 4, 5, 6, 9, 10, 1876-чы ил, № 6, 1877-чи ил) көрүндүјү кими, Дағыстан маарифчиси өз дөврүнүн мүтәрәғти, әрәб вә фарс дилләрини мүкәммәл билән, Гәрби Авропа сивилизасијасынын тарихинә бәләд олан шәхсијәтләрдән иди”.

Вәли Мәммәдов өзүнүн “Газета Әкинчи” китабында Өлөкбөр Һејдәри һаггында белә мә’лумат верир: “Бир сыра архив сәнәдләриндән вә әдәби мәнбәләрдән көрүндүјү кими (*Бах: “Кавказский календарь”. Тифлис, 1874, сәһ.187*), һәмчинин Дағыстанын јашлы сакинләри Балами

Мәммәдовун, Ибраһим Рәһимовун (Дәрбәнд), Атакиши Абдуллазадәнин, Шәмсәли Мирзәзадәнин, Муртуза Һашымзадәнин (Маһачғала), Һүсәјн Шейхәлизадәнин, Өлөкбөр Әсәдовун (Бујнакск) вә Һејдәрени шәхсән таныјан дәрбәңли Бәһрам Абдиновун (Бақы) (Мә’луматлар бизим тәрәфимиздән 1962-чи илдә топланмышдыр) вердикләри мә’луматлардан көрүндүјү кими, Өлөкбөр Һејдәри 1873-1878-чи илләрдә Петровскда (индики Маһачғала) хидмәт етмиш, 1879-чу илдә Бақыја кәлмишди. Фарс, әрәб вә рус дилләрини мүкәммәл билән Һејдәри мүтәрәғти фикирли инсан, јенилији дәрһал дујан публисист иди. 75-80 јашлы Бәһрам Абдинов бизимлә сәбәт заманы гејд етмишдир ки, “Һејдәри Дәрбәндә тез-тез кәләрди. Онун гызы бурада әрдә иди. О, ағылы, маарифә һимәјәдарлығ едән, елми вә инчәсәнәти жүксәк гүјмәтләндирән адам иди. Сонунчу дәфә мән ону 1906-чы илдә көрмүшәм. О вахт онун 60-65 јашы оларды. Арвады дағыстанлы иди. Ешитдијимә көрә гумығ гызы иди. Әмрүнүн сон күнләрини Темирхан-Шурада кечирмишдир”.

“Әкинчи”дә илк имзасы верилән мүхбир Һејдәри олмушдыр. Гәзетин 15 мүхтәлиф нөмрәсиндә онун 20-дәк мәктубу вә мәғаләси верилмишдир. Бушлар әсәсән “Мәктубағ” бөлмәсиндә дәрч олунмушдыр. Бә’зән о, бир нөмрәдә ики-үч мәғалә илә чыхыш етмишдир. “Елми-әбдан вә еһками-шәриәт” мәғаләсиндә о, чох мүһүм мәсәләләр галдырыр. Тәәччүблү дејилдир ки, бу мәғалә гәзетин сәһифәләриндә чох кениш фикир мүбадиләси доғурмушдыр. Үмумијәтлә, Һејдәри халгын тәлеји илә бағлы марағлы мәсәләләрә тохунмушдыр. Одур ки, онун мәғаләләри һәмишә охучуларын дигәтини чәлб етмишдир. Мәрд вә мәтанәтли журналист Һејдәри һәмишә гәзетин галдырдығы проблемләрә өз мүнәсибәтини билдирмишдир. О, капитан Султановун мүртәчә мәғаләсинә (1875, 10) сәрраст атәш ачмышы. Онун ичтимаи-сијаси, мәишәт мөвзусундакы мәғаләләри сон дәрәчә садә, ајдын, анлашылыгы дилдә гәләмә алын-

мышдыр. Гәтијјәтлә демәк олар ки, онлар бизим мүасир әдәби дил сәвијјәсиндә јазылмышдыр.

Һәјдәри чатышмазлыгларла, әдәләтсизликлә разылашамајан, белә һаллары дәрһал мүшаһидә едән вә гәләмә алан мүхбирләрдән иди. Оун Петровск шәһәринин почт шәбәсинин јарытмаз фәалијјәтини вә шәһәр хәстәханасы рәиси мүавининин бәд әмәлләрини ифша едән ики мәгаләси буна мисал ола биләр.

Һәјдәринин үч мәгаләси “Әкинчи”дә имзасыз дәрч олунашдыр. Онлардан биринчиси Иранын Тифлисдәки сәфире кенерал Мирзә Маһмуд ханын көрүшүнә, икинчиси Мирзә Әсәдулла ханын Петербурга јола салынмасына, үчүнчүсү Дағыстанда һөкм сүрән ачылыга, алверчиләрин “чәлдлијинә” һәср олунашдыр.

Мәгаләләринин сајына кәликлә Дағыстан тәдигатчылары да “Әкинчи”дә онун “ијирмидән чох” вә ја “ијирми бешдән чох” мәгаләсинин дәрч едилдијини кәстәрир. Азәрбајчан алими Зијәддин Көјүшовун “Мировозрение Г.Б.Зардаби” китабында гејд етдији кими Һәјдәринин бир мәгаләси (1875, № 6) профессор Һәјдәр Һүсејнов тәрәфиндән сәһвән Һәсән бәј Зәрдабинин адына јазылмышдыр. (сәһ.59.)

Дағыстан алими, профессор Магомед Абдуллајевин дә Әләкбәр Һәјдәри һаггында фикирләри мараглыдыр. О јазыр: “Әләкбәр Һәјдәров (Гьейдарли) - XIX әсрин икинчи јарысында јазыб јаратмыш көркәмли Дағыстан маарифчисиدير. Илк дәфә онун әдәби ирсини арашдыран З.Б.Көјүшов олмушдыр. О, Һәјдәрову керилик вә чәһаләтлә, дагыларын көһнәлмиш адәтләринә вә шәриәт ганунларынын зоракылдыгына гаршы мүбаризә апармыш маарифчи кими хактеризә етмишдыр.

Ә.Һәјдәров кениш тәһсил алмыш адам иди вә бир нечә харичи вә јерли дили мүкәммәл билирди. О, көркәмли Азәрбајчан демократ-маарифчиси, философ-материалисти

Һәсәнбәј Мәликовун (Зәрдаби) нәшр етдији, илк Азәрбајчан демократик гәзети олан “Әкинчи” илә әмәкдашлыг етмишдыр. “Әкинчи” гәзети Дағыстанын бир чох габагчыл адамларыны өз әтрафында бирләшдирмишди вә дагыларынын милли шурунун ојанмасында мүәјјән рол ојнамышды. Ә.Һәјдәровдан башга гәзәтлә Дағыстандан Һәсән Алгаларски, Маһсум Дәрбәндски, Әли Мәммәд Абдулла оғлу, ингуш Сәәдулла Ахријев, һәмчинин Шимали Гафгаз халгларынын ичтимаи-сијаси фикир өнчүлләри олан бир сыра нүмајәндәләри әмәкдашлыг етмишдыр.

Зәрдаби гәзетин мөгсәд вә вәзифәләрини мүәјјән еләрәк јазмышды: “Гәзетин мурады халгын көзүнү ачмагдыр, она бинаән пејгәмбәр әлејһүссәләмын 1293 ил әмәл олунамајан гөвлүнү халга бәјан еләмәк гәзетә вачибдыр.

Салисән, гәзәт дәрвиш кими нағыл дејә билмәз, онун борчудур ишләрин јахшы вә јаманлыгыны ајна кими халга кәстәрсин, та халг өз ник-бәдиндән хәбәрлар олуб онун әлачынын далынча олсун”. (“Әкинчи”, № 7, 1876.). Гәзетин редакторунун фикринчә маариф халгы ојатмагын, онун әсрләр боју давам етмиш әтәләтинин арадан галдырылмасындан өтрү мүһүм васитәләрдән биридир. Бу нөгтеји-нәзәр Ә.Һәјдәровун ичтимаи-сијаси сәјләринә там үјгүн кәлирди.

Дәврүнүн тәлејүклү проблемләри илә әлағәдар өз фикирләрини билдирән Ә.Һәјдәров “Әкинчи” гәзетинин сәһифәләриндә галдырылан музакирәләрдә јахындан иштирак етмиш, дүнјәви елмләрин чәмијјәтин һәјатында әһәмијјәти вә ролу һаггында мәгаләләр јазмышды. О өз мәгаләләриндә дүнјәви елмләри јүксәк гижмәтләндирмишди. Ә.Һәјдәров бүтүн елмләри ики јерә бөлмүшдү: һәјәти елмләр вә мәнәви елмләр. Биринчиләр тәбии сәрвәтләри, битки вә һејванат әләмини, сәнәјени, техниканы өјрәнир вә ејни заманда јашамаг үчүн вәсаит әлдә етмәјин јолларыны инкишаф етдирмәјә көмәк кәстәрир. Икинчиләр мәнәви мәдәнијјәти атырыр вә инсанын мәнән инкишафына көмәк едир.

Елмләрин белә бөлүмәси гејри-конкрет олса да, әһәмийәтли о иди ки, геолокијаны вә диқәр дини елмләрә елмләрә дахил етмирди. Ә.Һејдәрөв Јер үзүндәки һәјата шүбһә илә јанашан дини тә'лими рәдди едирди. Елмин чәмијјәтин һәјатында ојнадығы мүнһүм ролу гејд едән Һејдәрөв диндән дә имтина етмирди. О, дини чәмијјәтин инкишафына үјүнлашдырмаға, елми динлә јанашы тәблиғ етмәјә чалышырды. Ә.Һејдәрөв атеист дејилди. Она көрә дә мәгаләләрини гәләмә аларкән динә е'тигад едәнләрин психолокијасыны вә дүшүнчә тәрзини дә нәзәрә алырды. Бу сәбәбдән дә мүсәлман өлкәләриндә елмин вә сәнәјенин инкишафыны дини нөгтеји-нәзәрдән әсәсландырмаға чалышыр: "Халисән, китаби-исламда шиддәти-фәрги мөвтүн әкбәрүн јаздылганына һеч алимин вә чаһилин мәһәлли-ирады дејил вүчүди-инсан дүнјәви вә үхрәви ә'мали-хејри зүһура көтирмәјә гәбил вә мүстәдилди". ("Әкинчи", № 4, 1876.).

Ә.Һејдәрөв халгын ичтимаи-игтисади, мәдәни керилијинин башлыча сәбәбләриндән бирини мүсәлман руһаниләринин мүртәчә фәалијјәтиндә көрүрдү. Она көрә дә о, дағлылары шәриәтин тә'сириндән ајырмаға чалышырды. Мәһз Ә.Һејдәрөв Азәрбајҗанда вә Дағыстанда илк дөфә олараг дүнјәви тәрбијә, јә'ни кәнчләрин тәһсиллинин шәриәтдән вә мәсчиддән ајрылмасы мәсәләсини галдырмышды. Ону да көстәрмәк лазымдыр ки, маарифчилик нөгтеји-нәзәриндән дини тәнгид едән Ә.Һејдәрөв динин социал мәһијјәтини вә ролуну лазымынча дәрк етмирди...

Һејдәрөвун идејалары гејри-ардычылыгына вә мәһдудлијјәтинә бахмајараг, Гафгаз халгларынын милли шуурунун ојанмасында, елмин, техниканын, мәдәнијјәтин тәблиғиндә әһәмийәтли рол ојнамышды". (М.А.Абдуллаев, *Из истории философской и общественно-политической мысли народов Дагестана в XIX в. сәһ.110-114.*)

Өләкбәр Һејдәрөвин "Әкинчи"нин сәһифәләриндә галдырдығы мәсәләләрин әһәмийәтини вә санбалыны агламаг

үчүн илк нөвбәдә бу мәгаләләрә мүрациәт етмәк лазымдыр. Елмин вә тәрәғтинин тәблиғишә сөзүн кәсәрини артырмаг үчүн онун сечдији форма дигтәти чәлб едир. О јазыр: "Һәр күһәнсал вә чох өмр еләлики адамдан сорушурсан ки, әми, кечән зәманә илә бу зәманәнин күзәрәни нечәдир? Дејир, оғлум, кечән зәманәнин бәрәкәти вар иди вә чох учузлуг иди. Мәсәлән, әтин батманы бир көһнә ријал, бугданын харвары он ријал, јумуртанын 100-ү ики шаһәјја сатылыр иди. Амма бу зәманәдә һәр бир шеј өз агырлыгында пула кедәр вә кечән заман 100 түмән пулу вә бир маһуд чухасы олан кәси шәһәр ичиндә бармаг илә нишан верирдиләр. Амма инди 100000 манаты олан адама дөвләтли демәк олмаз.

Бу авам сөздән гијас еләмәк олур ки, инди зәманә тәрәғти еләјибдир вә интизами-аләм һәдди-истеһкамә јетишибдир вә халгын фәһми вә мәлиғәси артырмаға бинаән мејлләри һәм зинјәтә вә тәчәллатә артыбдыр. Гәдим бир маһуд чухасы олан шәхсә инди он чуха кифәјәт еләмәз. Хончасында дошаб һалвасы олмајан шәкәр һалвасын бәјәнмәз.

Әкәр јахшы фикир еләсән, инсан өз хилгәтинә мүнәсиб ки, мәдәнијјүттәб јаранмыш, әкәр мүхалифәт вә ичтима' едиб, бир-бирилә гарышыб достлуг еләмәсә, мәишәт әсбабын чәм едиб дүнјада зиндәканлыг еләмәји гәјәтлә мүшкүл олачагдыр. Пәс шүуру олан инсана лазымдыр ки, мәзкур әсбаби-мәишәт чәм олан чәббәхананын бағлы гапысын ачмагчүн әввәл бир килид тәһсил еләсин ки, зәһмәт-сиз о бағлы гапыны ачыб һәр әсбабы ки, бу шәриф-һәдисә мұвафиг әһрис лиддүнјакә кәәннәкә тәишу әбәдән вә әһрис лиахирәтикә кәәннәкә тәмуту гәдән өзүнә лазым көрүр, тәһсил еләјиб ондан сонра дүнја вә ахирәт евин абад еләмәјә мәшғул олсун вә белә килиди ки, мәзкур евин гапысын ачсын, аллаһын не'мәтләринин гәдрин билиб вә Гурани-мұбарәкәдә назил олан бу әјеи-шәрифә мисғал етмәкләјилә вә мин әјатиһи ихтилафә әлсинәтикүм вә әлва-никүм вә имкан гәдәри харици дилләрә вағиф олмағы илә

лазым олан һәрф вә сәнајен тә'лим тапмаг илә әлә кәтир-мәк олур". ("Әкинчи", № 6, 1875.).

Әләкбәр һејдәрли јазырды ки, әкәр мүсәлман халглары торпагы дәдә-баба адәти илә әкиб-бечөрмәјә гапылыб галмасалар, мүасир техниканы тәтбиг етсәләр, әмәк мөһсулдарлыгыны, кәнд тәсәррүфаты биткиләринин мөһсулдарлыгыны кәскин сурәтдә артыра биләрләр. О гејд едир ки, дөмирјолу, телеграф вә телефон инсанларын күзәрәни ны јүнкүлләшидирир. Бүтүн булар исә Гуранда гадаган олунмур. Шөрг халглары әлдериндә олан кифәјәт гәдәр сәрвәтләрдән бәһрәләнә билмир, һалбуки харичи капиталистләр онларын нефти, памбыгы, јуну вә саир һесабына кифәјәт гәдәр варланырлар вә бу сәрвәтләри таләјиб апарырлар. Мүәллиф үрәк агрысы илә јазмышды: "Ашкар көрүрүк ки, харичи вилајәтләрин адалары, бизим вилајәтимизә кәлиб вилајәт әһли мүтгәлә' олмајан шејләрин мүбалиғи-хатир дөвләт чәм едиб вә мәнфәәт апарырлар. Бир фирәнки тачириндән сорушсан ки, Гафгазын филан шөһәриндә нә шеј әмәлә кәлир, елм үзәри илә ону елә бәјан еләр ки, сән өзүн мат мүгәһәјјир галусан. Амма о шөһәрин әһлиндән суал едәсән ки, киши, сәнин бағында нечә гисм жемиш ағачы вә нә гәдәр үзүм, мејвә вар, гәт'ән дејәчәкдир һесаб еләмәмишәм.

Фирәнкстан әһли зүкур вә үнасән үч-дөрд мүхтәлифә дилләр илә данышырлар. Амма мүсәлманлар ичиндә савалы олан адалардан чох аз тапылыр ки, өз дилиндә бир дүрүст мәктуб јазсын.

Әкәр бир шәхс десә ки, әми, кечән замандан бу заманә јахшылыр вә бу заманәјә аллаһ кечән заманәдән артыг бәрәкәт верибдир, ағраг данышмајачагдыр. Ондан өтрү ки, һәр мәмләкәтдә мүәллимханалар вә мәдрәсәләр ачылыб вә әсбаби-мә'рифәт әтраф аләмә дағылыб. Бадкубә кими шөһәрдә сәнин өз милли дилинлә гәзет басылыр, узаг мәмләкәтләрдә олан әхбар-гәрибә вә мүфид сөһбәтләри өз

евиндән чыхмајыб охујуб билирсән. Жөр ки, Авропа мәмләкәтләри вә Јени дүңја, дөмир јоллар, бухар кәмилиәри олмаг сәбәбилә сәнинлә јахын гоншу олуб. Мәккәји-мүәззәм зијарәти ки, нечә ил бундан сабиг чох мүшкүл иди вә бир илә јахын сәфәрин тули вар иди, ики ај ја ики ај јарымда кәмали-истирахәт илә кедиб-кәлмәк олур.

Нури-мә'рифәт дүңјаны тутуб, һеч инсаф дејил ки, адам вахтын кечириб бу ајеји-шәрифин мәзмунундан көз өртсүн; һәл јәстәви әлһәзинә јә'ләмун вәлләзинә ла јәләмун (*Билән илә билмәјән бәрәбәр олурму?* - К. Н.). Фүрсәт әлдән вериб өз гом вә әгрәбасын һәрфәт вә сән'әт елмләринин фејзиндән гојан шәхс онларын бәдбәхтлијинә баис олуб вә зүлми-фаһиш онларын һагтында едәчәкдир". ("Әкинчи", №6, 1875.).

Әләкбәр һејдәринин чох бејүк чидди-чәһдлә тәблиғ етдији мәсәләләрдән бири өлкәдә сәнајенин инкишаф етдирилмәсинин вачиблији иди. О, мүсәлманлары, онларын имканы шәхсләрини бу мәсәләјә дигтәти артырмага чагырырды. һејдәри садә вә ајдын бир дилдә фикрини ачыглајараг демишди: "Салисән, һеч бир милләтин китабында жохдур ки, шәхс өз гүввәсиндән зијадә иш көрә билсин. Амма әфради-бәшәрә сә'ј илә мәрәтиби-елмә тәрәгги еләмәк мүјәссәр олур. Мүсәлман лосманлары ки, дәрјада кәзирләр, елмләри олмадыгына илдә ики ја үч (2-3) јүз манат мөвачиб алырлар, амма харичи лосманлары ки, елмләри вар, нечә бу гәдәр мөвачиб алырлар. Амма, заһирән пајеји-зәһмәтләри бирди. Әкәр белә мәнфәәтә мүсәлман лосманы јетишсә вә өз милләти гардашларына көмәк едиб ә'мали-хејир әмәлә кәтирсә, онун ејби нәдир вә нә јол илә ону мөзәммәт еләмәк олур?

Рабиән, түччари-ислам өз мәмләкәтләринин ипәк, памбыг вә јунун апарыб Москва вә Фирәнк кархана сабибләринә учуз гүјмәтә сатыб һаман шејләри ки, бир ил ондан сабиг онлара вермишидиләр вә онлар бу ил мүхтәлифә су-

рәтләр илә парча гаҗырыблар, артыг гижмәтә алыб дала кәтирләр вә әкәр күзәрәнлыг бабында риәзәти-умур етсәләр, һеч вахт белә биһүнәрлији гәбул етмәҗиб онун чарәсинин хәҗальһа дүшәрләр ки, өз мәмләкәтләриндә фабрика ачыб өз мәһсулатларындан мүхтәлифә парча гаҗырыб, геҗри-милләтләрә сәтсыһлар. Әкәр биз мүсәлманлар бу гәбил заллары идрак вә мүләһизә елсәсәк, сә'ј едирик ки, “Әкинчи” гәзәти күндә бир вәрәг чыхыб бизләри өз бәдбәхтлији-миздән мүттәле етсин”. (*“Әкинчи”*, № 4, 1876.).

Һеҗләри публицистикасынын күчү онда иди ки, сөзү вахтында демәҗи, һәдәфи вурмағы, адамлары инандырмағы баҗарды. О өз мөгәләләриндә мүсәлманлары руһаниләрин сөзүнә инанмамаға, ашура мәрасимләринин кеҗиримәсинә пул сәрф етмәмәҗә, пулары мәктәб тикинтисинә, маариф ишинә сәрф етмәҗә чағыраркән елә үслуб сечирди ки, сөзү даһа инандырычы, даһа тә'сирли олурду. Буна конкрет мисал көстәрәк. Фәлсәфә елмләри доктору, профессор Әһмәд һәсәнов жазырды ки, “ашура мәрасиминин халг арасында кеһиш жайылмасы кечән әсрин 70-чи илләриндә Азәрбаҗан маарифчиләрини чидди нараһат етмишдир. О заман бу мәсәлә “Әкинчи” гәзәтинин сәһифәләриндә ачыг музакирә едилмишдир. Маарифпәрвәр зиҗалы Әһсәнүл-Гәваид ашура мәрасиминин әлеҗһинә чыхыб; ону вәһши бир әләт алландырымыш, диндарлары ондан әл чәкмәҗә чағырмышдыр. Бу мунасибәтлә һ.Зәрдаби Губадан капитан Султановдан (“Һадимүл-гәваид”) тә'зиҗәдарлыгы мудафиә едән бир мәктуб алымышды. Дини әгидәләрин әсири олан капитан Султанов ашура мәрасими заманы фанатик диндарларын ағкәйнәк олуб баш чапмаларына һагг газандырыр вә баш чапмағын сәһһәт үчүн бөҗүк фәҗдасы олдугуну сөҗләјирди.

Һ.Зәрдаби капитан Султанова чаваб вәрәрәк дејирди ки, бу чүр мәрасимләрин кимләр тәрәфиндән вә нә үчүн тәшкил едиллији артыг чоһдан мә'лумдур. Моллалар ашура мәрасиминдә баш ачыг, аҗаг жалын ағкәйнәкләрин габағына

она көрә дүшүрләр ки “дүшмәсәләр долана билмәзләр”. (*Әһмәд һәсәнов, Азәрбаҗан маарифчиләри тәрәфиндән исламын тәһтиди, Бақы, 1983. сәһ.101-102.*)

Һәгигәтән дә Әһмәд һәсәновун јаздыгы кими, “Әкинчи”дә капитан Султанова бир һечә чаваб верилмишди. Амма ән тә'сирлиси вә јадда гәланы һеҗләринин чавабы иди. Вәли Мәммәдовун геҗд етдији кими, “о, капитан Султановун мүртәче мөгәләсинә сәрраст ағәш ачымышды”. һеҗләри чоһ јыгчам вә һәдәфә вуран ифәдәләрлә, журналист сәнәт-карлығы илә јазмышды: “Капитан гардаш, баш сәнин, гылыңч сәнин, тә'зиҗә бүсәты о дәлил илә ки, сән данышыр-сан, хилафи-һөкмишәр” вә рә'ји-үләмаји-милләтдир. Рүсуми-тә'зиҗә һәр виләҗәтин әдәтинә көрәдир. Кәрбәләји-мүәллада, Нәчәфи-Әшрәфлә, Мәшаһиди-мүгәддәсәдә, Мәккә вә Мәдинәдә, Иранын пәјтахт шәһәрләриндә, бәлкә дини-ислама пејрәвилик едән деһатда баш чапмаг әсасы јохдур. Бәс нә гәдәр истәјирсән, башыны чап. Әкәр мәһәббәти, имам вә шури-тә'зиҗә илә едирсән сән бил вә инан (имам әсла белә гәбиһ әмәлә разы олмаз) ки, һеч ким мәни мән' еләмәҗәчәкдир. Амма милләтләр ичиндә мөһнабин рәүсва едиб баш чапмаг да шәраити-исламдандыр дејиб, адына боһтан бағлама вә халг арасына әдавәт сәйма. Бу од ки, биз дүшмүшүк, үфүрәмәмиш алышыр, бир јәди-гејб көрәкдир ки, ону сөндүрә. Саир милләтләр өлүләринә ағласалар, биз дириләримизә көрәк ағлајаг. Нәзм:

Хәҗали-хатирин һәр ләһзә ким, көнлүм хәјал ејләр,
Белә фикри көрәр, һәркиз нә бир әһли-камал ејләр.
Тәсавији-әдаләт гојду ислам ичрә пејгәмбәр,
Мүсәлманлар буна һәр дәм вифаг илә мисал ејләр.
Намаз, чәм'и-чүмә, һәччи-минаји-мәсчүди минбәр,
Булар һамы мәһәббәт тәрзи-тәрғиби-вүсәл ејләр.
Һүнәр әшабынын әзми гәму тәркиби-әчзадыр.
Гәрәз әрбабы һәр дәм көвнү каны һүбб һал ејләр.

Хәҗали-иттиһал илә бөҗүкләр кечдиләр чандан,
Кичикләр халглара кини гәрари-худ чәләл еҗләр.
Дүшүб мејдана биһудә өзүн әҗҗарә күлдүрмә
Ки, агил кәс, белә кары јәгинимдир маһал еҗләр.
Бу фе'ли-зишди гыл тәһтиг дивани-шәриәтдән,
Зәбани-мән'лә кәррати-нәһј бухсал еҗләр.
Кәр ислам севирсән, тут тәриги-рәсми-инсани
Ки, исламы күдурәтдән бу ад сафу зәләл еҗләр.
Мүсәлман ол, мүсәлман ол, мурад олду ки, инсан ол,
Хилас ол бу чәһаләтдән ки, өмрүн аз мәчал еҗләр.
Көрүрдүк ол заман биз рүтбеји-исламы баладә
Ки, әһлү-шиәвү сүнни икиси бир мәгал еҗләр.
Мәзаһиб вәз' едән кин әһлинин мизани-ә'малы
Кәлир әјри о күн ким, һөкми-рәбби зүлчәләл еҗләр.
Сәмими-гәлб илә һәр дәм чағырыр мәрди-Ирани
Ки, лал олсун о дилләр ким, бу ишдә гижлү-гал еҗләр".
(*"Әкинчи", № 6, 1877.*)

Әләкбәр һејдәрини даһа чох мәшһурлашдыран онун
"Әкинчи" гәзетинин 2 декабр 1875-чи ил тарихли 10-чу са-
јында "елмүл-әбдан" вә "елмүл-әдјан" илә әләгәдар чап
олунмуш мәгаләси иди. Бу мәгалә гәзетин сәһифәләриндә
дүңјәви вә дини елмәләрә әләгәдар мүбаһисәнин галхмасы-
на сәбәб олмушду вә һәмин мүбаһисә бир илдән чох давам
етмишли. Мүбаһисә догуран мәктубунда һејдәри јазмышды:
"Бир шәхси-фазил Русија әһлиндән ки, әрәб дилинә кәма-
ли-вүтуфу вар, бир нечә күн бушдан әгдәм мәндән суал елә-
ди ки, сизин пејғәмбәр Мәһәммәдүл-Мустафа бујурмуш: Әл
елми-елмани елмүл-әбдан вә елмүл-әдјан әгли-әглан, әглүл-
мәаш вә әглүл-мәәл (*Елмәр ики новдур: бәдәһләрә аид
олан елм вә дилләрә аид олан елм. Ағыл да ики новдур:
мәишәтә аид олан ағыл вә ахирәтә аид олан ағыл. - К.Н.*) -
дин вә мәад елми мә'лум, бәдән елминдән вә мәаш әгпин-
дән мәнә бөјан ејлә көрүм ки, о һәзрәтин мәнзуру бу кә-

ламдан нә имиш. Мән өз гүвәм гәдәр әгли вә нәгли сөз-
ләрдән о гәдәр ки, билирдим о шәхсин чавабында дедим. О
шәхс мә'тәбәр дәлилләр илә мәним сөзләrimi рәдд едиб
деди ки, мүсәлманлар дин вә мәад елмин бәһит вә һури
гылман үмиди илә јахшы билирләр, амма мәаиши-әгли вә
бәдән елми ки, онлардан ләфзән вә мә'нән сибгәти вар,
билмәррә әлләриндән вериб вә һеч бир шеји бу ики лазым
олан заддан билмирләр. Чүн мән малејсә ләкә бити елмүн
(*сәнин оидан хәбәрин јохдур. - К.Н.*) бәбәтиндән мәәттәл
галыб вә мүлзәм олдум буна бинаән "Әкинчи" гәзетини ин-
ша едәндән илтгимас едирәм ки, өз гәзетиндә истә'анәт үчүн
бизим милләти гардашларымыздан хаһиши - чаваб еләсин
ки, елми-әбдан вә әгли-мәаш шәһиндә бир мүәјјән чаваб
јазсыңлар ки, мән о шәхси сакит едиб чавабын верим".

Ә.һејдәринин бу мәктубундан сонра биринчи олараг гә-
зетә Әһсәнүл-Гәванд вә "Бадкубәли молла" аноним имзасы
илә гәзетдә чыхыш едән Бақы газиси мәктуб көңшәрмиш-
ләр. Бақы газиси өз мәктубунда көстәрирди ки, дүңја вә
ахирәт ишләри бир-бириндән фәргләнир, она көрә дә ин-
сан һәр аки дүңјаја ејни дәрәчәдә јијеләнә билмәз, Мүсәл-
манлар ахирәт үмиди илә јашалығлары үчүн "камал вә
мә'рифәт тамам бу дүңјада онлара лазым олмайыр". Дүңјәви
елмләри дини елмләрдән ајырмағын әлејһинә чыхан газии
тәркидүңјәлигә вә әдаләтә бәрәәт газандырараг јазмышды:
"...Илла бу аз өмрдә шәхс өзүн сабулла јува вә ја су илә ју-
ва вә күндә бир дәфә өз либасларына тәзавәт верә вә ја ај-
да бир дәфә һеч бир тәфавут јохдур. Көјчәк вә чиркин һәр
икиси торпаг алғында галачагыр". (*"Әкинчи", № 11, 1875.*)

Бақы газисинин белә мөңге тутмасы, елми јох, дини мү-
дафиә етмәси һәм Азәрбајҗан, һәм дә Дағыстан маарифчи-
ләрини һидләтләндирир вә онлар гәзетин сәһифәләриндә
"Бадкубәли молла"ја тугарлы чаваблар верирләр. һејдәри
өзү молланы кәскин ифша едәрәк көстәрмишди ки, бу
адам јашајыш дедикдә онун јалныз јемәк, ичмәк вә јатмағ-

дан ибарэт олдугуну баша дүшүр. Онун фикринчө мүсөлманлар жашамагдан галмайбылар вә онлар үчүн дүңжөви елмлер өһөмијјәт кәсб етмир. Әслиңдә белә дејилдир. Әкәр молла харичи өлкөлөрдә олсајды, көрәрди ки, мүсөлманлар һәңгигәтән јашајышдан галмышлар. Харичиләр елми инкишаф етдирмәклә, сәнајә саһәләри јаратмагла өз дөвләтләрини вә милләтләрини гүввәтләңдирдикләри һалда биз “Русија вилајәтиндән кәлән уңдан бәјрамларымызда һәлвијјат гајырыгы, көрчәк данәси ки, мүсөлман вилајәтләринин чүмләсиндә әкилиб әмәлә кәлир вә бә’зи вилајәтләрдә онун јағыны нефт әвәзинә јандырырлар, амма бизләр наоша вермәјә лабүд галыб онун јағыны харичи дәрманханаларыңдан алырыг”. (*“Әкинчи”, № 1, 1876.*)

Беләликлә, Ә.Һәјдәри бир даһа гәтијјәтлә билдирмишди ки, дүңжөви елмләр олмадан халг тәрәпти едә билмәз. Бадкубәли молла кими јалһыз дини елмләрлә кифајәтләнмәк, дүңжөви елмләрин өһөмијјәтини баша дүшмәмәк адамлары чәһаләтдә, инкишафдан керидә сахлајыр. Әләкбәр Һәјдәринин бу фикрләрини гәзәтдә “Әһсәнүл-Гәваид” тәхәллүсү илә чыхыш едән кәнчәли маарифчи Мөһәммәд Садыг да мүдафиә етмишди. О, Бақы молласының јанлыш фикрләрини ифша едәрәк билдирмишди ки, пејғәмбәримиз зәманәнин тәләбинә ујғун олараг мәишәтин дәјишиләчәјини нәзәрә алараг “елмүл-әбданы” өјрәнмәји лазым билмишди: “Чүн о һәзрәт алим иди ки, јөвмән-фөјөвмән күн тәрәпти тапачаг вә зәманәнин тәгазасилә ишләр дәјишәчәк вә әнвә, әгсам һүнәрләр вә сәнәтләр вә әғибә ишләр вәз олуначаг вә бунларын һамысы әбдан вә мөаш үчүндүр. Фәлиһаза елми-әбдан вә әгли-мөаш ки, чәми үмури-кәмәлијә бу ики сөзүн тәһминдәдир, биз чамаата өмр еләдик ки, ол вахта биз чамаат да елми-әбдан вә әгли-мөаш тәһсил еләјәк, та ки, саир милләтләр мијянында доланаг, бисаман галыб пәјимал олмајаг. Вәли биз чамаат бә’зи мөванәә көрә гафил олуб, бисаман галмышыг”. (*“Әкинчи”, № 1, 1875.*)

Әһсәнүл-Гәваид “Әкинчи”нин 16 јанвар 1876-чы ил тарихли сајында һөмин фикри бир гәдәр дә инкишаф етдирәрәк јазмышды ки, “инсан өмрүнүн ибтидасыңдан иктиһасына гәдәр тәһсилли-үмүмә мөһтачдыр. Лакин елмләр чоһ олдуғундан онларын һамысыны бир адам өјрәнә билмәз, өјрәнсә дә инкишаф етдирә билмәз: “Амма нәинки кәрәк бир адам чәми үлүмү өјрәниб билсиң, бу мөһалдыр вә һеч бирин итмама јетирмәк олмаз. Лазымдыр һәр кәс бир елмә ки, шүрү’ еләди, ону мүнтәһаја јетирсин, јә’ни онун чәми үсүл вә фиғһин билиб мөғами-ичтиһада јетишин ки, сонра өзү о елмдән бир елми-дикәр ихтира едиб ја о елмә рөвнәги-төмам версин ки, чәми үмүм бир-бириндән иттибас олуб артар вә бунларын һамысы мөһтачдыр әмнијјәтә”. Беләликлә, тәрәпти еләмәк үчүн чәһаләти өзүңдән кәнар едиб дүңжөви елмләри тәһсил етмәк лазымдыр дејән Әһсәнүл-Гәваид мүсөлман халгларыны Авропа халгларының әлдә етдији елми наилијјәтләри өјрәнмәјә чағырырды. Лакин о, тамамилә дини елмләрин әлејһинә чыхмырды. Дејирди ки, аллаһын өзүнүн варлығы дини елмләрин олмасыны шәртләндирмишди.

Әләкбәр Һәјдәринин мәктубу илә әлағәдар Загафгазија шејхүл-исламы ахунд Әһмәд Һүсејнзадә вә һәсән бәј Зәрдаби дә гәзәтдә чыхыш етмишди. Әһмәд һәсәновун өз китабында гејд етдији кими, М.Ф.Ахундовун тә’сирилә бир гәдәр “соллашмыш” ахунд дүңжөви елмләрин мүстәғиллијини дана билмәмиш, фанатик Бақы газисиндән фәргли олараг либерал бир мөвгә тутмушду. О јазмышды ки, пејғәмбәримиз өз үммәтинә һәр ики гисм елми тәһсил етмәји лазым билмишди. Әһмәд һәсәнов бу фикри ачыглајараг јазыр: “Ахунд Әһмәд Һүсејнзадәнин белә бир мөвгедән чыхыш етмәси Азәрбајҗан маарифчиләрини һөләлик гане едирди. Чүнки елм илә динин әкслијини, “елмүл-әбданы” өјрәнмәјин зәурурилијини, “елмүл-әдјанын” исә пучлуғуну ачыг иддиә етмәк о заманкы шәрайтдә гәзәтин нәшри үчүн риск

иши иди. Буна көрө дө Һ.Зәрдаби мәсәләжә еһтијатла јана-шараг, һәр ики елмин-һәм “елмүл-әбданын”, һәм дө “елмүл-әджанын” - өјрөнилмәси фикринә шәрик чыхыр. Лакин Һ.Зәрдаби ахунд Әһмәд Һүсәјизадәдән фәргли олараг дүн-јәви елмләри өјрәнмәји илк плана чәкирди. О бурадача гејд өви елмләри өјрәнмәји илк плана чәкирди. О бурадача гејд өвирди: бир һалда ки, “пејғәмбәримиз мүсәлманлара елмүл-әбданы тәһсил етмәклә һөкм едиб вә она бинаән бизләрә вачибдир ки, ол елмләри тәһсил едөк”. “Елмүл-әбдан” вә “елмүл-әдјан” мүбаһисәсини ачмагдан мөгсәдимиз дө дүнјә-ви елмләрдән хәбәрсиз олмағымызын сәбәбләрини ашкар етмәк вә бунун әлачыны көстәрмәкдир. Бунулла әлагәдар олараг Һ.Зәрдаби һәмин елмләри “кимдән өјрәнмәк” вә “нечә өјрәнмәк” мәсәләсини ирәли сүрүр. О јазырды: “...Әкәр бир харичи елмүл-әбдандан хәбәрдар ола, ондан ол елмләри өјрәнмәк олармы, ја елмүл-әдјан охудан көрәк бизләрә елмүл-әбданы да охутсун?”

Гәзетин сонракы нөмрәләриндә Һ.Зәрдаби һәмин суала чаваб верәрәк көстәрирди ки, “елмүл-әбданы” вә “елмүл-әджаны” бир-бириндән гәти олараг ајырмаг, һәр бирини ајры-ајры мәктәбләрдә, ајры-ајры мүәллимләрдән өјрәнмәк лазымдыр”. (*Әһмәд Һәсәнов, Азәрбајҗан маарифчиләри тәрәфишән исламын тәһтиди, Бақы, 1983, сәһ.60*).

“Әкинчи”нин 22 сентјабр 1876-чы ил тарихли 18-чи сәјында Һәсән бәј Зәрдаби фикрини белә јекунлашдырмышды: “Бизләрдә индијәчән зикр олан елмләрә тәфавүт вермәјиб онларын һәр икисини бир мәктәбханада, бир устадан, бир гайдә илә өјрәнирләр. Әмма бу гайдә гәдим заман гайдәсидир, вә зәманә дәјишилдијинә, о гайдә көрәк һәм дәјишилсин... Һәр бир таифә зикр олан елмләрә тәфавүт вермәјиб, онларын һәр икисини бир устадан, бир мәктәбханада өјрәнирди, јә’ни һәр кәс охујуб һәми молла, һәми һүкәма олуру. Башда сарыгы олмајана һүкәма дејирдиләр. Әмма бизим зәманәдә ки, тәчрүбеји-елмијјә артыб-ол елмләрин һәр бирисини охумаг үчүн гејр мәктәбхана вә гејр

мүәллимләр лазымдыр. Доғруду, бизим мәктәбханаларымыз вар, онлардан үмдә мәтләб елмүл-әдјан охумагдыр, елмүл-әбданы һеч охумајырыг, ја охутсаг да, она елә сә’ј ет-мәјирик... Лазымдыр ки, биз дө гејр милләтләр кими елмүл-әбданы елмүл-әдјандан ајырыб, онун үчүн гејр мүәллимләр тә’јин едөк”.

Мараглыдыр ки, вахтилә Әләкбәр Һәјләринин галдырдығы мәсәлә хејли илләр сонра башга гәзетләрдә, мәсәлән, 1906-чы илдә “Һәјат” гәзетинин сәһифәләриндә давам етдирилмиши. О вахт да Азәрбајҗан маарифчиләриндән бир груп - Ф.Ф.Һе’манзадә, М.Ә.Сабир, Ј.В.Чәмәнзәминли, Ү.Һа-чыбәјов, Н.Нәриманов вә башгалары зәканы имандан, елми диндән үстүн тутмуш, исламын банисинин “бешикдән гәбрә гәдәр елмләри өјрәнин” кәламыны анчаг дини елмләрә, шәриәтә аид едәнтләрә гаршы мүбаризә апармышдылар. Мәһз узаккөрәнликлә белә сон дәрәчә вачиб мәсәләләри гәләмә алдығына көрә профессор Магомед Абдуллајев Һәјләрини һаглы олараг көркәмли маарифчи вә публисист алландырмыш, Гафгаз халгларыннын милли шүүрунун ојанмасында онун идејаларынын әһәмијјәтли рол ојнадығыны гејд етмиши.

МӘҢБУС ДӘРБӘНДИ

“Әкинчи” гәзетинин дағыстанлы мүхбирләри сырасында сечилән фәал гәләм саһибләриндән бири дө Мәһбус Дәрбәндидир. Көркәмли Азәрбајҗан алими Зијәддин Көјүшов Мәһбус Дәрбәндинин мүхбирлик фәалијјәтинә јүксәк гижмәт вермиш вә өзүнүн “Мировоззрение Г.Б.Зәрдаби” китабында јазмышдыр: “Әкинчи”нин дағыстанлы мүхбирләри сырасында һәмчинин маарифчи Мөһсүн Дәрбәнди көркәмли јер тутур. 1876-чы илдән башлајараг о, “Әкинчи” гәзетинин өн фәал мүхбирләриндән биринә чеврилди вә онун демократик, маарифчи идејаларыны мүдафиә едәрәк Дағыстанда кениш јаймаға башлады. Өзүнүн корреспонденсијала-

рында о, Дәрбәнддин вә онун әтрафынын әһалисинин сон дәрәчә агыр итгисадијјатыны гәләмә алырды. Бојачылыгыда боһраһла әлагәдар кәндли күлләләринин кечирдикләри ачыначагы вәзијјәт, кустар сәнәјинин истеһсалынын кәскин ашағы дүшмәси, күлгәви иһсизлик, јерли бәјләрин вә таһирләрин мүфлисләшмиш әһалини амансызчасына истисмар етмәси онун корреспонденсијаларынын башлыча мөвзусу иди. Ејни заманда Мөһсүн Дәрбәнди “Әкинчи” гәзетинин сәһифәләриндә халғын маарифләмәси илә бағлы нәзәри мәсәләләрлә дә чыхыш едирди. Белә мөгәләләрин бириндә о, бүтүн елмләрин Гәрби Авропада мејдана кәлмәси фикринә гаршы гәтһижәтлә чыхыш етмиш вә кәстәрмишди ки, шәрг халғлары дүңја елми хәзинәсинә чоһ гүјмәтли әһфәләр вермишләр...

Дағыстанын Русијаја бирләшмәсинин мүтәрәгги әһәмијјәтини хүсусилә гејд едән Мөһсүн Дәрбәнди мүсәлман халғларынын мәдәни дирчәлишинә шүбһә илә јанашанлара гаршы кәскин чыхыш едирди. Онун тәләби белә иди ки, елм китаблары бу халғларын дилинә тәрчүмә олунсун, ири шәһәрләрдә вә кәндләрдә үмуми ичбәри тәһсил мөктәбләри, сәнәјә вә кәнд тәсәррүфаты пешәләри верән мөктәбләр ачылсын. Јалһыз бу јолла мүсәлман халғларыны зүлмәтдән вә чәһаләтдән хилас етмәк олар”.

Башга тәдгигатчы алим Вәли Мәммәдов да Мәһбус Дәрбәндинин фәалијјәтини ләјигинчә гүјмәтләндирмишдир. Онун фәалијјәти илә әлагәдар В.Мәммәдов өзүнүн “Газета “Әкинчи” китабында белә јазыр: “Әсл ады Әлимәдәд олан Мәһбус Дәрбәнди “Әкинчи”нин сәһифәләриндә “Әлимәдәд Абдуллазадә”, “Әлимәдәд Абдулла оғлу”, “Дәрбәнди” вә “Мәһбус Дәрбәнди” тәхәллүсләри илә чыхыш етмишдир. Онун 13 мөктубу вә мөгәләси (10-у өз имзасы илә, 3-4 имзасы) дәрч олунмушдур. О, даһа чоһ “Мәһбус Дәрбәнди” тәхәллүсү илә чыхыш етмишдир... “Әкинчи”нин јажылмасында о, фәал рол ојнамышдыр”.

Көрүндүјү кими, З.Көјүшов Дәрбәндини Мөһсүн, В.Мәммәдов исә Әлимәдәд апландырыр. Икинчи алим Дәрбәндинин һағтында әлиндә дәгиг мө’луматларын олмадығыны да вургулајыр. Елә бурадача гејд етмәк ләзымдыр ки, һәјаты вә јаралычылығы кифәјәт гәдәр өјрәнәилмәмиш бу шөхсијјәтин ады нә Мөһсүндүр, нә Әлимәдәд. Дағыстан тәдгигатчылары XIX әсрин икинчи јарысынын маарифчиләри сырасында онун адыны “Маһсум Дәрбәнди” вә “Маһсум Дәрбәндски” кими чәкирләр. Истәр Мирзә һәсән Алғадаринин хатирәләриндә, истәрсә дә профессор Мағомед Абдуллајевин истинад етдијимиз әсәриндә о, Маһсум Дәрбәнди кими хатырланыр. Маһсум Күрә һаһијәсиндән иди. Јарәғ мәрәсәсиндә тәһсил алдыгдан сонра Дәрбәндә көчмүшдү. О, Дәрбәнд моллаханасында тәһсил алмамышды. Ләзки, Азәрбајчан, әрәб дилләри илә јанашы рус дилини дә јахшы билирди. 1877-чи илдә Мирзә һәсән Алғадари һөбс олунанда Орбелјанијә бу барәдә хәбәр апаран да Маһсум олмушдү. Чүнки Мирзә һәсән вә Маһсум мөһкәм дост идиләр. Достунун тутулмасыны билән кими Маһсум Гунибә, кенерал Орбелјанинин јанына кетмишди.

Дағыстан тәдгигатчылары, һәмчинин профессор Мағомед Абдуллајев гејд едирләр ки, Маһсум Дәрбәнди вә Әлимәдәд Абдулла оғлу башга-башга адамлардыр. М.Абдуллајев јазыр ки, “Ә.һәјдәрөвдан башга бу гәзетдә (*“Әкинчи”дә - К. Н.*) Дағыстандан һәсән Алғадарски, Маһсум Дәрбәндски, Әли Мәммәд Абдулла оғлу, ингуш Сәәдулла Ахријев, һәмчинин Шимали Гағфаз халғларынын багагчылы ичтимаи-сијаси фикринин нүмәјәндәләри дә әмөқдашлыг етмишләр”. (*М.А.Абдуллајев, Из истории философии и общественно-политической мысли народов Дагестана в XIX в”. М, 1968, сәһ. 111.*) Алим “Әлимәдәд” дејил, “Әли Мәммәд” јазыр.

Дағыстан алимләринин тәдгигатлары вә бурада сахланан архив материаллары белә демөјә әсас верир ки, Мәһбус Дәрбәнди вә Әлимәдәд Абдулла оғлу әјры-әјры адам-

лардыр. Маһсум Дәрбәндски “Әкинчи”дә жалһыз ики тәхәллүсләри илә чыхыш етмишидр. Дәрбәнди гәзетә корреспонденсијалар вә хәбәрләр көндәридри. Әсәсән шәһәрин һәјәты вә әһалинин мәишәти илә бағлы бу хәбәрләр бә’зән әһәмиј-јәтлилији бахымындан проблем характерли мәғәләләрдән һеч дә аз тә’сир бағышламыр. Онын көндәрлији материаллар күтләви охучунун баша лүшдүјү дилдә јазылырды, кон-крет вә јығчам олмасы илә фәргләнидри.

Дәрбәндини охучуларә севдирән һәм дә онун “Әкинчи”нин ән фәал тәблиғатчыларындан вә тәәсүбкешләриндән олмасы иди. 1877-чи илдә гәзетин чыхмасы чәтинләшәндә, абунәчиләри азалаидә о, үрәк ағысы илә бүтүн мүсәлманларә мүрачиәт етмишди.

Тәдғигатчыларын фикринчә бу, “Әкинчи”нин тарихиндә охучуларә олунан ән тә’сирли мүрачиәтләрдән бири иди. О јазмышды: “Әкинчи”нин ахырынчы нәмрәләриндән белә мә’лум олур ки, мүштәриләр ондан тәзә хәбәрләр тәмәннә едир вә “Әкинчи” онларын хаһишинә әмәл едә бил-мир. Гардашлар: “Әкинчи” бир тифли-сәғирдир вә онун камала чатмағы бизим ианәмиз иләдир. Пәс кәлин һәр бири-миз өзүмүзә она вәкил һесаб едиб, онун тәрбијәсиндә сә’ј, һүммәт едиб мүәллиминдән илтгича едәк ки, “Әкинчи”ни гејр гәзетләр кими һәфтәдә 1 вә 2 дәфә чыхартсын, јохса ики һәфтәлик гәзетдән һәр күндә чыхан хәбәрләри иста-мәк ејибдир вә бир дә “Әкинчи”дә јахшы хәбәрләр һәмишә олур, амма она биз мәнәл гејмуруг. Мәсәлән, хәбәр де-јилми ки, “Мшак” гәзети јазыр: мүсәлманлар үчүн елм тәһ-сил еләмәк вә иттифаг олмағ мүмкүн дејил, әкәр бөһтан исә нијә чаваб вермирсиниз? Јох, доғру исә нә үчүн кар еләјиб, һәрәкәтә кәлмирик вә ја Тифлис шәһәринин хал-ғы бир мәктәби-сәнәјә бина едиб ки, орада рус, күрчү, ер-мәни дилләриндә тә’лим олуначағ, амма мүсәлманларә билмәррә арадан чыхарыблар ки, елм китаблары јохдур.

Пәс “Әкинчи” гәзетиндә һәмишә јахшы хәбәр олур вә онун азалмағына сәбәб биз өзүмүзүк. Беләдә бизә лазим-дыр ки, тәзә ил үчүн “Әкинчи”нин һәфтәдә бир дәфә чых-масынын, мүштәрисә артмағынын вә гијмәтинин барәсиндә мәсләһәт бина ејләјәк”. (“Әкинчи”, № 13. 1877.).

Зијәддин Көјүшов һағлы оларағ гәзетин тәәсүбкеши вә чәфакеши кими танынымыш Дәрбәнди барәсиндә јаз-мышды: “Әкинчи” гәзетинин редактору һәсән бәји “әзиз мүәллим вә һамынын севимлиси” алландырағ Мөһсүн Дәр-бәнди она һәртәрәфли көмәк вә јардым көстәридри. О, Гағгазын бүтүн мүтәрәғти адамларына мүрачиәт еләрәк он-лары мүсәлман зүлмәтиндә јекәнә мәш’әлиң сөнмәсинә јол вермәмәјә чағырмышды”.

ӘЛИ МӘММӘД АБДУЛЛА ОҒЛУ

Дағыстан алимләри “Әкинчи”нин бу мүхбиринин ады-ны һәр јердә белә јаздығларына көрә биз дә белә јазмағы гәрәра алдығ. Азәрбајчан алыми Зијәддин Көјүшов да онун адыны Әлимәммәд јазыр. Бу мүхбирин “Әкинчи”дәки фәә-лијјәти илә әлағәдар алимин фикри беләдир: “Дәрбәндән Әлимәммәд Абдуллаһзадәнин “Әкинчи” гәзетинин редакто-рунун адына көндәрдији мәктублар мұәјјән марағ доғурур. Бу мәктублардан ајлын олур ки, Абдуллаһзадә Зәрлаби илә чоҳдан таныш иди вә онлары бөјүк достлуғ бир-биринә бағ-лајырды. Тәәсүф ки, Абдуллаһзадәнин “Әкинчи”дә дәрч олунмуш тәкчә ики мәктубу галмышдыр.

Ә.Абдуллаһзадә өз мәғәләләриндә јерли кустар сәнәје-нин инкишаф етдирилмәсинин зәрурилијиндән, пешә мәк-тәбләринин ачылмасынын ваҷиблијиндән, Дағыстанын вә башла јерләрин ачлығ чәкән кәндлиләринә јардым көстәр-мәкдән өтрү кәндли банкынын јаралдылмасындан јазырды.

Мәктублары ғыса вә јығчам олмасына бахмајарағ, Ә.Абдуллаһзадә (гәзетдә онун имзасы һәм “Әлимәдәд Аб-

дуллазадә” кими, һәм дә “Әлимәдәд Абдулла оғлу” кими келиб - К. Н.) мұһүм проблемләрә тохунурду. Мәғаләләринин дили садә вә сәлис иди. Охучуну галдырдығы проблемини вачиближинә инандыра билирди. Мәсәлән, банк мәсәләси илә әләғәдәр јазмышды: “Бизим шәһәрин (*Дәрбәнди* - К. Н.) халғы ја түччарлыгы, ја сәнәткарлыгы вә ја фәһләлик илә күзәрән едир. Тичарәт әһлинин әввәлдән дә танғаһи чүзви олуб. Онлар Русиядан мал кәтириб онун бир һиссәсини нәгдә вә бирисини нисјә сатыб, нәгдини бојаға хәрчләјиб, мизанда ки, ијул ајы олсун, өз бојағыны вә нисјәдән һасил олан бојағы чәм едиб, Русияја апарыб фүруш едиб мал кәтирирди. 3 илдир ки, нисјә халғын үстә галыб вә нәгди ки, бојаг иди гүјмәтдән дүшүб. Она бинаән алыш-вериш билмәррә јатыб. Онларын чоху дүқанларыны бағлајыб вә бә’зи бир чоткә вә өзү галыб, билмир нә сјәсин. Инди һәр бир адам кәрәк тәәдән дәдистәд бинасын гојсун, амма танғаһсыз һеч бир иш етмәк мүмкүн дејил. Беләдә чамаат бирләшиб банк бина етсәјди, фәғир-фүғәрәнын әлиндән тутуб онлара көмәк едәрди. Амма чифајда бизим адама һәр кәс өз башынын фикриндә олуб, чамаат үчүн нәф’ верән ишләрдән бир тәдбир вә мәсләһәт еләмәк әсла хәјалларына кәлмир. Пәс јахшы олурду ки, бөјүк олан һакимләр бизим шәһәрдә банк тә’јин етмәк сә’јиндә олајдылар ки, бизим түччарлар банк көмәји илә тәзә дәдистәд башлаја билсинләр”. (*“Әкинчи”, № 6, 1876.*)

Дикәр мәғаләсиндә галдырдығы мәсәлә дә халғы дүшүндүрән мәсәлә иди. Бурада да фикрини јығчам ифадә етмишди: “Дүнјада һәр бир шәһәрин өзүнә мүнәсиб сәнәткарлығы вар, саваји Дәрбәнд. Бизим әһл һәмишә бојаг даһынча олдуғуна анчаг бујуруғ вермәјә адәт едиб. Бојаг дәдистәдини һәмишәлик һесаб едиб, елм вә сәнәт тәһсил еләмәјибләр.

Бизим шәһәрдә нә гәдәр дүлкәр вә харрат варса, тамам Иран әһли, ермәнидирләр ки, јахшы пул газанырлар.

Хәјат бизим әһлдән 1-2 нәфәрдир ки, чуха, шалварлардан алаһы либас тикмирләр, амма палто, күрк вә гејри либаслары тикәнләр ермәни, русдурлар ки, јахшы пул алырлар.

Гәрәз, чәкмәчи, саатсаз, зәркәр, аһәнкәр вә әгләбәнд тамам гејри вилајәт әһлидирләр. Бу сәнәтләрдән әләвә 30-40 нәфәр һәмшәриләр рәнксазлыгы едирләр.

Мүхтәсәр кәлам, бизим шәһәрин кәмбәхт хәлаиғи бу гәдәр сәнәтләри әлдән вериб өзләри мәәттәл вә сәркәрдан галыблар вә әкәр инди ол сәнәтләр бу дарлыгы вахтда әлимиздә олсәјди, аз иш дејил иди.

Амма чифајда, сәнәткарлығы нәфиндән вә елминдән бихәбәр олмағларына бинаән, кенә мәһәл гојмурлар вә чамаатдан һәм һеч кимин хатиринә кәлмир ки, бу күндән сонра инсан һәр бир сәнәт үчүн елмә мөһтачдыр.

Бари кәләчәк вахт үчүн мәктәбханалар сә’јиндә олуб, елм сәбәбилә ушағларын сәнәткарлығы вә ишләрә һәрис еләсинләр ки, өзләри чәкән зилләтләри ушағлары чәкмәсин.

Беләдә бир сәнәт мәктәбханасы бизим шәһәрдә олса јахшы олмазмы?” (*“Әкинчи”, № 7, 1876.*)

Имзалы вә имзасыз чәми бир нечә мәғаләси дәрч олунса да, Әли Мәммәд Абдулла оғлу. “Әкинчи”нин јадда галан мүхбирләриндән олмушдур.

БӘШИР СУЛТАНОВ

Һәсән бөј Зәрдабинин архивиндә тәдғигатчыларың диггәтини бир о гәдәр дә чәлб етмәјән бир тәләбә мәктубу вар. О вахт Ставропол кимназијасында тәһсил алан Султанов фамилијалы дағыстанлы тәләбә Һәсән бөјә јазмышды: “Сизин “Әкинчи”низ нәдир? О јалһыз гәзетдирми? Хејр, јалһыз гәзет дејилдир, о - маариф хәзинәсинин гапысыны јазығ дағлы халғларын (*дағыстанлыларың - К. Н*) үзүнә ачан бир ачардыр”. (*Азәрбајҗан Республикасы Әлҗазмалары Фонду, Һәсән бөј Зәрдаби архиви, инв. № 3 (52).*)

Төлөбө Султанов кимдир? Дагыстан Тарих, Дил вә Әдәбијат Институтунун архив материалларындан вә педагогика емләри доктору Г.Һәкимовун мә'луматындан (*Г.Һәкимов. Мәктәбдә ләзки шифаһи халг әдәбијатынын өјрәнилмәси (ләзки дилиндә), Маһачгала, 1990*) ајдын олур ки, һәммин төләбә Күрә һаһијәсинин мәркәзиндә, Гасымкәнддә боја-баша чатмыш Бәшир Султановдур.

О вахт Ставропол кимназијасында мүхтәлиф милләтләрдән олан бир нечә төләбә охујурду. Тә'тил күнләриндә доғма вәтәнинә дөнмүш Бәшир бурала “Әкинчи” гәзетини көрәндә чох севинмишди. Мирзә һәсән Алғадаринин һәсән бөј Зәрдаби илә мәктублашмасындан ајдын олдуғу кими, “Әкинчи”нин 16 нүсхәси Гасымкәндә, Күрә даирәсинин идарәсинә көндәрилди. Бәширин гәзетә өз мүнәсибәтини билдирмәси тәсадуғи олмамышды. Һәлә төләбә икән ләзки шифаһи халг әдәбијаты нүмунәләрини топлајан Бәшир “Әкинчи”дә Зәрдабинин тәһсиллә бағлы бир мәғаләсинә раст кәлмишди. Һәммин мәғаләдә дејилирди: “Биз мүсәлманлар елмдән вәба нахошлуғундан гачан кими гачырығ. Һәтта падшаһлығ хәрчилә дә охумағ истәмирик. Мәсәлән, Дағыстан мүсәлманларындан Бадкубә кимназијасында кәрәк 15 падшаһлығ хәрчилә охујан олсун, амма мүсәлманлар охумағ истәмәдијинә онлардан анчағ 13 мүсәлман охујур, икисинин әвәзиндә рус ушағлары охујурлар.

Белә олан сурәтдә биз мүсәлманлар елм тәһсил етмәкдән, јә'ни зиндәканлығ чәнкинин әсасыны әлә кәтирмәкдән гачмағлыға көрә ол чәнкдә мәғлуб олуб мирур илә төләф олачајығ.

Нечә төләф олмајағ ки, бизим гоншулар бизләрдән бирә әлли артығ елм тәһсил етмәјә сә'ј едирләр, јә'ни зиндәканлығ чәнкиндә онларын бириси әлли мүсәлмана бәрәбәрдир. Онларын бириси газандығы дөвләти әлли мүсәлман газаныр. Әлбәттә бу сәбәбләрә бизим ач гарнымызга ағры, үрјан бәдәнимизә сојуғ дәјиб бизләрә төләф едәчәкдир.

Еј мүсәлманлар, һеч мүрвәтирми ки, тамам дүңја бизим гоншуларымыз илә белә елм тәһсил етмәјә сә'ј етсинләр ки, зиндәканлығ чәнкиндә дүшмәнә фаиғ кәлсинләр, амма бизләр аллаһдан бујуруғ, ағзыма гујруғ дејиб дурағ? Еј мүсәлманларын милләт тәәссүбү чәкән кәсләри, бир ачын көзүнүзү, дүңјаја тамаша един... Хоша ол кәсләрә ки, ким билир, ким газана ким јејә, әбләһ одур дүңја үчүн гәм јејә дејиб кәләчәкдән бихәбәр олуб онун гәмини чәкмирләр!”

Мисал кәтирилән бу мәғалә “Әкинчи”нин 1875-чи илдә чыхан сәккизинчи сәјында дәрч олунмушду. Һәсән бәјин сөзләри төләбә Бәшир Султанова сон дәрәчә тә'сир етдијиндән о, гәзетин наширинә мәктуб көндәриб миннәтдарлығыны билдирмишди. Б.Султанов гәзетин мүхбиринә чеврилмәсә дә, онун тәәссүбкәши олмушду, һәтта “Әкинчи”нин бә'зи нүсхәләрини Ставрополда апарыб орада төблиғ етмишди.

Тәдгигатчыларын фикринчә Б.Султанов “Әкинчи”нин бир нечә мәғаләсинә мүнәсибәтини билдирмиш, фолклор нүмунәләри тоглајаркән Һәсән бәјин маһныларла бағлы мәғаләсиндән (“Әкинчи”, № 18, 1877) нәтичә чыхармышды. Ләзкиләрин илк пешәкар фолклоршүнасы Б.Султанов топладығы шифаһи халг әдәбијаты нүмунәләрини “Кюринские текстъ” ады илә 1892-чи илдә Тифлисдә китаб шәклиндә чап етдирмишди.

ҺАЧЫ МУРАД ӘМИРОВ

Ставрополда Бәшир Султановла бирликдә тәһсил алан, онун төләбә јолдашы олан Һачы Мурад Әмиров габагчылы рус мәдәнијјәтинин дағыстанлылар үчүн бөјүк әһәмијјәт кәсб етдијини анлајан илк даркин зијалысы олмушдур. Онун һәјјәти вә јарадычылығы илә әлағәдәр тәдгигат ишләри апармыш Дағыстан алимләри И.Абдуллајев, Ф.Абакарова, М.Абдуллајев вә башғалары Һ.М.Әмировун исте'дадлы

Һачы Мурад Әмиров

публисист, тарихчи вә әдәбијатшүнас олдуғуна хүсусилә гејд едирләр. Б.Султанов хатирәләриндә јазырды ки, “Әкинчи”ни көрәндә тәләбә јолдашларымдан ән чох севи- нән һачы Мурад олду. Мәндән Азәрбајҗан дилини өјрәнән һачы Мурад һәлә тәләбә вахты јазмаға башладығы бир тарихи очеркдән бә’зи һиссәләри “Әкинчи”јә көндәрмәк ар- зусунда иди. Амма бир мүддәтдән сонра гәзет чыхмады вә һачы Мурадын арзусу үрәјиндә галды. “Әкинчи” илә әмәк- дашлығ едә билмәсә дә, гәзет ону хејли руһландырмышды.

Һәгигәтән дә “Әкинчи” һачы Мурадын јазмағ һәвәсини артырмышды вә сонралар өзү гәзет бураханда буну е’тираф етмишди. Стәррополда тәһсил алдығы сонунчу ил онун үчүн уғурлу олмуш, “Шимали Дағыстанын дағлылары ара- сында” алты илк очерки рус мәтбуатында дәрч олунмушду.

Һачы Мурадын атасы Шејх Шамилин наби һачы Му- радын мүриди олмушду вә рус мүстәмләкәчилијинә гаршы мүбаризәдә јахындан иштирак етмишди. Она көрә дә үч ил сүркүндә јашамышды. Сүркүндән гајыдандан сонра рус елминә вә мәдәнијјәтинә јахынлашмағын әһәмијјәтини дәрч едәрәк, оғланларына рус тәһсили вермәји гәрара ал- мышды.

Дағыстанлыларын адәт-ән’әнәләринә јахшы бәләд олан һачы Мурад көһнә шәриәт гануналарыны, гап гисасчылығы- ны, ајры-ајры нәсилләр вә ауллар арасында дүшмәнчилији, шәриәт мәһкәмәсинин өзбашыналығыны кәскин тәнгид ет- мишди. О, мәгаләләриндә јерли феодалларын вә руһани силкинин өз мәнәфеләри наминә халғын азаллығыны, дили- ни, мәдәнијјәтини јаделлиләрә гурбан вердијини вургулаја- рағ, халға һәгиги достунун вә дүшмәнинин ким олдуғуна ба- ша салмаға чалышырды.

Сонрақы илләрдә Авропада али тәһсил алмыш һачы Мурад Әмиров јарадычылығынын чичәкләндији дөврүндә Түркіјәјә көчмүшду. Бурада о, Мехмед Мурад ады илә та- рихчи, сијаси хадим вә публисист кими шәһрәт тапмыш- дыр. Онун түрк дилиндә “Үмүмдүңја тарихи” (6 чилддә), “Түрк тарихи” (бир чилдә) китаблары чап олунмуштур. Һ.М.Әмировун Түркіјә тарихинә даир дәрсликләри өтән әсрин сонунда вә әсримизин әввәлләриндә ән гијмәтли дәрсликләр кими дәјәрләндирилмишдир. О, һәмчинин түрк дилиндә јазылмыш, “Илк бәһрәләр вә дигтәтсизлик” рома- нынын мүәллифидир.

Дағыстанын даркин әһалисини илк дәфә оларағ “Әкин- чи” илә таныш етмиш Әмиров бу гәзетдән чох фәјдалан- мышды. Гәзетдә галдырылан маарифчилик идејялары, хал- ғы гәфләтдән ојадан фикирләр онун публисист кими формалашмасына хејли тә’сир кәстәрмиш вә әввәлчә Мисир- дә, сонра исә Ченеврәдә “Мизан” адлы гәзет бурахаркән “Әкинчи” мөктәби онун карына кәлмишди.

ҲАСАН ГУЗУНОВ

Дағыстанын Газыгумух даирәсинин Гумух кәндиндә һәҗата кәләрәк, ады даглар өлкәсинин тарихиндә бөјүк маарифчи, астроном, философ, шөһрәтли алим кими галмыш Һәсән Гузунов (1854-1940) миллијәтчә лак иди. Дағыстанда мүсәлман тәһсил алан Һ.Гузунов әрәб вә түрк дилләрини мүкәммәл өјрәнмиш, чәбр, һәндәсә вә физика елмләринә дәриндән јијәләнмишди.

Һ.Гузунов да дикәр Дағыстан алимләри кими әрәб, фарс вә түрк дилләрини мүкәммәл билирди. Сонралар рус дилини дә дәриндән өјрәнмишди. Европа вә рус мәдәнијәтини өјрәнмәјин тәрәфдары олан Һәсән Гузунов дүңја елминдә баш верән јениликләри изләмәјә чалышыр вә бундан бәһрәләнирди. Көркәмли алим вә шаир әрәб дилиндә бир “Диван”ын (бураја 1875-1904-чү илләрдә јазылмыш ше’рләр, мәктублар вә мөгаләләр дахилдир), лак дилиндә бир “Диван”ын (бураја 1875-1897-чи илләрдә јазылмыш тәмсилләр, лирик ше’рләр, тарихи поемалар дахилдир) вә әрәбчә јазылмыш 4 һиссәдән, 400 сәһифәдән ибарәт фәлсәфи-астрономик “Чәваһир ул-Бухур” әсәринин мүәллифидир. Бундан әлавә о, көј чимсләринин јерләшмәсинин схемини тәртиб етмишдир.

“Алим өз халгы илә биркә нәфәс алмалыдыр” дејән Гузунов халгынын һүтугларыны јорулмадан мүдафиә етмиш, онун тәрәггиси наминә сә’јләрини әсиркәмәмишдир. “Јусуп ханын хорuzu”, “Гарылар дејир”, “Түлкү вә дөвә”, “Јарамаз ајы” тәмсилләриндә халгын ачыначаглы һалына ачыјан Гузунов, истисмарчылары күчлү сатира атәшинә тутмушду. Өзү дини тәһсил алса да, ән чәтин онларда аллаһа мүрачидәт етсә дә, халгы чәһаләттә сахлајан көһнәлимиш шәриәт ганунларыны, ријакар руһаниләри кәскин тәнгид етмишди. Бу бахымдан онун “Сумбатлы Манаф вә онун фала бахмагы” мөгаләси бөјүк мараг доғуруп.

Ҳәсән Гузунов

Алғадарини “Дағыстан алимләри сырасында ән биринчи алим, ән исте’даллы шаир” аңландыран Һәсән Гузунов онуңла јахындан достлуг едирди. Онун “Әкинчи” гәзетинә мүнәсибәтинин јаранмасы вә бу гәзетин тәблиғатчысына чеврилмәси дә Мирзә Һәсән Алғадари илә бағлыдыр.

1874-чү илдә Газыгумух даирәсинин идарәсиндә ишә дүзәлмиш Һәсән Гузунов бурада һөрмәтли вә нүфузлу ишчиләрдән сајылырды. Һәр икиси дөвләт гуллуғунда олдуғу үчүн Мирзә Һәсән Алғадари илә вахташыры көрүшүрүләр. Бакыда чыхан “Сөз” гәзетинин јаздығы кими, “Һәсән Әфәнди Алғадарски Дағыстан вә Зағәфғазия әһалиси арасында мөшһур мүсәлман алими, тәрәггипәрвәри, тарихчиси вә өзүндән бир сыра гиймәтли әдәби-бәдиәи әсәрләр јадикар гојмуш бир инсан кими шөһрәт тапмышды”. Тәса-

дүфи дежил ки, о дөврүн бир сыра алимләри кими Һәсән Гузунов да Алгадарини өз мүәллими һесап едирди вә ондан чох шеј өјрәнирди. О, досту һарун Кадия мәктубунда јазмышды ки, “Һәсән әфәндинин мәнә вердији “Әкинчи” гәзетини охужуб мәмнун вә чох мәтләбләрдән һали олдум. Бир пара мәгаләләрни һәмин гәзетә көндәрмәк фикриндәјәм. Амма кәрәк “Әкинчи”нин бизим јерләрдә јайылмасына да көмәк едәк”. Дағыстан Дөвләт Университетинин әрәбчә әлјазмалары фондундакы бә’зи материаллардан (иш. 1-7) Һәсән Гузуновун “Әкинчи”нин тәәссүбкешии олдуғу ашкар билинир.

Бир дөфә Алгадари Гузунова белә бир мәктуб көндәрмишди: “Бизим рәис мәнимлә Дағыстан алимләри барәдә сөһбәт етмишдир. Һәмин алимләрин сырасында сәнин дә адыны чәкмишәм. О, өз һәмвәтәнләринә Дағыстан алимләринин мәдәни наилијәтләрини көстәрмәк истәјир. Она кәрә дә әрәб адлары илә чоғрафи глобус һазырламаға чалыш”. (*Ләзки әдәбијаты антолокијасы (ләзки дилиндә), Маһачгала, 1959, сәһ. 19*).

Алгадаринин Биличидән олан шакирди Маһмуд јазмышды ки, Һәсән Гузунов белә бир глобусу көндәрди. Мүәллими Мирзә Һәсән өзү дә Гузуновун глобусундан, онун тәрғиб етдији хәритәләрдән истифадә едирди. Мирзә Һәсән әфәнди Гузунова мәктуб көндәрәндә “Әкинчи” гәзетинин сон нөмрәләрини дә јола салмышды. Гузунова гәзет көндәрдијини Алгадари өзү дә јазмышды. Мәсәлән, глобусу аландан сонра билдирмишди ки, руслар сәнин елминә вә усталығына һејран галмышлар. Бу барәдә “Әкинчи” гәзетинә хәбәр вермәк нијәтиндәјәм. Көндәрдијим бир нечә нүсхә гәзети пәјламағы унутма.

Дағыстан тәдғигатчыларынын фикринчә Газығумух даирәсиндә Һәсән Гузуновун көмәји илә “Әкинчи”нин 10-дәк нүсхәси јайылмышдыр. Бу факт һәм дә ону көстәрир ки, “Әкинчи”нин Дағыстанда јайылмасы чоғрафијасы кениш

иди вә мүхтәлиф халқларын зијалылары, маарифчиләри бу мәтбуат органына вә онун нашинә бөјүк рәғбәтлә јанашырдылар.

МЕҲДИ ХАН УСМИЈЕВ ГАЈТАҒИ

Дағыстанын Гајтағ даирәсиндә анадан олмуш, өмрүнүн чох һиссәсини Дәрбәндлә јашамыш Меһди хан Усмијев Гајтағи јерли дилләрдән бир нечәсини билмәклә јанашы, Азәрбајчан, әрәб вә рус дилләрини дә мүкәммәл өјрәнмишди. Мирзә Һәсән Алгадари онун бөјүк вә нәчабәтли бир нәслдән олдуғуну, елмә вә маарифә сонсуз марағ көстәрдијини, дағыстанлыларын тәрәғти етмәсиндән өтрү хејли хејирхәһ ишләр көрдүјүнү, һәтта бир нечә нәфәр имкансыз адамы өз вәсаити һесабына охутдуғуну гејд етмишди.

Хејирхәһлиг Меһди ханын ганында иди вә о, һеч вахт әлиндән кәлән көмәји әсиркәмирди. Олур ки, данми абу-нәчиси олдуғу “Әкинчи” гәзетинә дә бачардығы көмәји етмәјә чалышыр вә бүтүн мүсәлманлары да буна чағырырды. “Әкинчи”дә Меһди ханын мәгаләләри дәрч олунмајыб, даһа доғрусу о, гәзетдә мүхбирлик етмәјиб. Лакин ады һәмишә “Әкинчи”нин мүхбирләри илә биркә јад едилмәјә лајигдир. Чүнки гәзет дара дүшәндә бачардығы көмәји етмәјә чалышыб.

“Әкинчи” гәзетиндә Меһди хан Усмијев Гајтағинин ады ики дөфә чәкилиб. Гәзет чыхармаға хејли чәтинлик јарандығыны гејд едән Һәсән бәј Зәрдаби јазмышды: “Дағыстандан Меһди хан Усмијев Гејтағи јазыр ки, гәзетин гијмәтини артырмајыб ону һәфтәдә бир дөфә чыхарда ки, тавана кәсләримиз онун артыг хәрчини версинләр вә өзү мөдјун олур ки, ајда 10-15 манат көндәрсин. Бизим бу һалда ики һәфтәлик гәзет чыхармадан өтрү зәһмәтимиздән савајы илдә 5-6 јүз манат зәрәримиз олур вә өкәр ону

һәфтәдә бир чыхартсаг, кәрәк зәрәримиз 1000-1200 манат олсун. Беләдә 1-2 адамын чүз'и көмәјиндән карсазлыг олмаз, јахшыдыр ки, чәм олуб 5-10 мин манат жыгаг, онун сәләми илә һәмишәлик вә гижмәти аз гәзет чыхармаг олсун.

Еј милләт тәәссүбү чәкән гардашлар, әкәр гәзетин хејрини баша дүшүб онун баги олмагыны истәјирсиниз, инди вахтдыр. Дәмир гызмыш икән ону дөјмәк кәрәк, јохса сонра ону гыздырмаг дүшвар олур". ("Әкинчи", № 19, 1876.).

Шүбһәсиз, охучулара белә мүрачиәт олунмасында Мехди ханын һәсән бәјә көндәрдији мәктубун аз тә'сири олмамышды. Сөзүндә сабитгәдәм олан Усмијев ахыра кими вә'динә әмәл етмишди. Она кәрә дә гәзетин нөвбәти сајларындан бириндә хәбәр верилмишди: "Дәрбәнддән Мехди хан Усмијев Гејтаги 10 манат көндәриб ки, гәзет чап олмага мәсрәф олсун вә јазыр ки, һәр ај 10 манат көндәрәчәк". ("Әкинчи", № 1, 1877).

Мүхтәлиф мәнбәләрә әсасланараг кәтирдийимиз дәлилләр бир даһа сүбүт едир ки, Азәрбајҗанда олдуғу кими Дағыстанда да мүгәрәпти фикирли адамлар "Әкинчи" гәзетинә бөјүк рәғбәт бәсләмиш, онун јајылмасы вә јашамасы үчүн әлләриндән кәләни етмишләр. Мүбалиғәсиз демәк олар ки, "Әкинчи"ни јашатмаг үчүн Дағыстан даһа чох сә'ј кәстәрмиш вә Гафгазын башга бөлкәләриндән өндә кетмишдир.

МУАСИРЛӘРИМИЗ БӘСӘН БӘЈ ЗӘРДАБИ ВӘ "ӘКИНЧИ" ЫАГГЫНДА

ХАЛГЫН ФЭДАИСИ

Тарихин јетирдији шәхсијјәтләр арасында халгына сонсуз мәнәббәти, онун дирчәлиши вә инкишафы наминә сәрф етдији зәһмәти, бу јолда чәфакешлији вә әзабкешлији, һеч бир әвәз көзләмәдән, вәтәнинә бүгүн варлығы илә, тәмәннасыз хидмәт етмәси, өзү даим әзијјәтләрә вә мәнрумијјәтләрә мәнруз галмасына бахмајараг, сон нәфәсиндә дә халгы дүшүнмәси илә фәргләнән елә даһиләр вардыр ки, халг јашадыгча онлар да һәмишә јашајачаг. Белә шәхсијјәтләрдән бири бөјүк алим, педагог, маарифчи, чурналист вә ичтимаи хадим һәсән бәј Зәрдабидир. Даһи Мирзә Фәтәли Ахундовун ән лајигли хәләфләриндән олан һәсән бәј доғма халгынын дирчәлиши уғрунда мүбаризәни һәјат амалы сечәндә јәгин ки, мүәллиминин бир фикрини әсас көтүрмүшдү. М.Ф.Ахундов о вахт бөјүк чәсарәтлә бәјан етмишди ки, мән халгымын иши јолунда мүбаризәјә киришмишәм. Бу мүбаризәдә гаршыма һәр чүр чәтинликләр чыхыр. Лакин мән мәсләкимдән әл чәкән дејиләм. Бир иш баш тутмајанда башга бир ишә, башга бир мүбаризә үсулуна кечирәм. һәсән бәј Зәрдаби дә белә иди. Она көрә дә бу милләт фәдаиси милли мәтбуатымызын вә милли театрымызын баниси, хејријјәчилик һәрәкатынын јарадычысы, ана дилиндә тәһсилин вә гадын тәһсилинин баниси кими тарихимиздә хүсуси јер тутур.

Јалыыз халгыны сонсуз мәнәббәтлә севән, онун јолунда чанындан кечмәјә һазыр олан бир адам бу сәвијјәјә учала биләрди. һәјатына гәсд олунамасына, һагтында чохла әдәләтсизликләр едилмәсинә, бөһтанлара вә һәчвләрә мәнруз галмасына бахмајараг, о, халгыны сон нәфәсинәдәк севмишди вә она көрә дә дүнјасыны дәјишмәздән әввәл вәсијјәт етмишди: "Сиздән хаһиш едирәм: тәнтәнәли дәфн мәрасими дүзәлтмәјин, мәни чох садә дәфн един. Дәфн үчүн

хөрчлөнмөси лазым кэлэн вәсантн мүсәлманлар арасында савад јајан чәмијјәтә верин. Бу мәнин башы бәлалар чәкмиш халгым үчүн даһа фајдалы олар”.

Зәрдаби мәһз белә башы бәлалы халгын башы бәлалы зијалысы иди. Тә’гибләрә мә’руз галмасына, чар мә’мурлары тәрәфиндән “чәмијјәт үчүн төһлүкәли адам” кими даим нәзарәтдә сахланмасына, халгын ичәрисиндә ону көздән салмаға чалышан бир сыра наданлара раст кәлмәсинә бахмајарағ, өз елинә-обасына бу гәдәр хидмәт көстәрмиш бир адам нәинки сағлыгында, һәтта өлүмүндән хејли сонра да лајигли гүјмәтини тапмамышды. Бунунла әлагәдар 1914-чү илдә “Каспи” гәзетиндә верилмиш мәгаләнин бир һиссәсини хатырламағ кифајәтдир. Орада јазылмышды: “Бу күн мәдәни-маариф саһәсиндә илк мүсәлман пионери һәсән бәј Мәликовун вәфат етмәсиндән једди ил кечир. Бақы мүсәлманларынын аловлу чыхышларла тәнтәнәли сурәтдә өз хадимләрини дәфн етдикләри күндән једди ил кечир.

Бәс нә олду? Бу чыхышлардан нә галды? Елә бил онлары һәмин күн күләк апарыб. һәсән бәј тәнтәнә илә басдырылды. Гәзет вә журналлар бундан сонра даһа ики-үч күн онун биографијасыны вә портретини дәрч етдиләр. Вә мүсәлман чәмијјәти мәрһуму тамамилә унутду...

Биз нәинки һәсән бәјин һејкәлини учалтмадығ, һәтта онун гәбри үстүнә али гәбир дашы гојмағ истәјән һәјат јолдашына да көмәк етмәдик; нәинки онун хатирәсини әбәдиләшдирмәдик, алыны унутмаға чалышдығ; нәинки онун аиләсинә гајғы көстәрмәдик, әксинә, она әләвә гәм-гүссә, кәдәр кәтирдик. һәтта вәһши инсанлар өз рәһбәринин гәбрини бәзәјирләр. Биздә, көрүнүр, вәһшилик дөврү кечиб, амма мәдәни дөвр һәлә кәлмәјиб...”

Чернышевскинин “Нә етмәли?” әсәринин гәһрәманлары кими бүтүн һәјатыны халгына һәст етмиш бөјүк зәка сәһниби о вахт вар күчү илә чалышарағ милләти гәфләтдән ојадырды. Она көрә дә вахтилә Зәрдаби илә бирликдә иш-

ләмиш “Каспи” гәзетинин әмәкдашы, күрчү чурналисти Григори Жиноридзә јазмышды: “Һәсән бәј мүсәлманлары вар күчү илә кәләчәјә сәсләјир, гәфләтдән ојадырды. О, өз халгынын хошбәхтлијини ону чәһаләтдән ојатмағда көрүрдү. О, өз халгынын јолунда әзијјәт чәкирди, гүввәси даһилндә һәр шеји едирди. О, кечә-күндүз өз халгыны дәрин чәһаләтдән тәрәггијә нечә чыхармағ һаггында фикирләширди”.

Азәрбајчан мүстәгиллик газанандан, суверен дәвләт оландан сонра халг һәсән бәј Зәрдабинин даһилијини, бөјүклүјүнү вә хидмәтләрини даһа дәриндән анлады. Азәрбајчанын мүстәгиллијинин горунмасы, онун инкишафы, халгын кәләчәји наминә вар гүввәсини сәрф едән, дүнјанын ән мүдрик вә узагкөрән сијасәтчиләриндән сајылан, сон отуз илдә республикамызын бүтүн саһәләрдә сүр’әтлә тәрәгги етмәсиндә сонсуз дәрәчәдә бөјүк хидмәтләри олан мөһтәрәм президентимиз чәнаб һејләр Әлијевин “Әкинчи” гәзетинин 125 илији илә әлагәдар имзаладығы фәрманда һәсән бәј Зәрдабинин һәјат вә јарадычылығына, “Әкинчи”нин тарихи әһәмијјәтинә сон дәрәчә јүксәк гүјмәт верилмишдир. Бу тарихи сәнәд бизим һәр биримиздә һәсән бәј Зәрдабинин хидмәтләрини нечә гүјмәтләндирмәји, ону нечә севмәји, “Әкинчи”нин ән’әнәләрини нечә јашатмағы өјрәдир. Дәвләт башчымызын вердији һәмин гүјмәт бизи кечмишимизлә, тарихимизлә фәхр етмәјә, кәләчәк наминә даһа сә’јлә чалышмаға руһландырыр.

Мә’лум олдуғу кими, XIX әсрин Азәрбајчан маарифчиләринин, көркәмли хадимләринин һамысы халгын маарифләнмәси, онун дирчәлмәси уғрунда мүбаризә апарырды. Лакин бу мүбаризәдә бә’зиләри хүсуси фәдакарлығы илә сечилирди. һәсән бәј дә белә фәдакарлардан иди. Нә гәдәр чәтинә дүшсә дә, халга хидмәт мөсәләсиндә һеч вахт руһдан дүшмүрдү. О, “Әкинчи” гәзетинин нәшри әрәфәсиндә демишди: “Гәзети нечә чыхардым? Пул јох, јазычы јолдаш

јох, чапхана јох, һуруфат јох, әмәлә јох, бир-ики јүздән артыг охујан да олмајачаг. Дөвләт тәрәфиндән изин алмаг да ки, бир бөјүк бәладыр". Буна бахмајараг, әдиб мәгсәдинә сонра гәзети нәшр етмәкдән өтрү дөвләтдән ичазә ала билмишди. Ән бөјүк чәтинлик онда иди ки, Зәрдаби чар дөвләт органларынын тәклиф етдикләри һәр чүр мөтбуат органы дејил, халга, онун тәрәгтисинә хидмәт едән, ичтимаи зүлмә вә һагсызлыга гаршы мүбаризә апаран гәзет нәшр етмәк истәјирди. Лакин чар сензурасынын чидди нәзарәти алтында белә бир мөтбу органын ашары гејри-мүмкүн иди. Сөзүн там мә'насында мүбаризә апармаг имканына малик олмаса да, "Әкинчи" һәгигәт чарчысына, халгы гәфләтдән ојадан гәзетә чеврилмишди. О, Азәрбајчан халгынын милли шүүрунун ојанмасында һәдсиз дәрәчәдә әһәмијјәтли рол ојнады.

Бәлкә дә бә'зи адамлар индики дөврдә, республикамызда јүзләрлә мөтбу органын нәшр олундуғу, гәзет боллуғу јарандығы бир вахтда Зәрдабинин 125 ил әввәл ана дилиндә јеканә гәзет чыхармаг үчүн нәләр чәкдијини дәрк едә билмир. Буну баша дүшмәк үчүн Зәрдаби ирсини јахындан өјрәнмәк, онун чурналист сәнәткарлығына бәләд олмаг, бөјүк әдибин өз әмәли ишиндә сензуранын тәсдиг етдији програмдан нечә мәһарәтлә кәнара чыхдығыны, "Әкинчи"ни нечә демократик фикирләрин, ичтимаи-сијаси, игтисади һәјатын ајнасына чевирдијини дәриндән анламаг лаязмыдыр.

"Әкинчи" она көрә севилрди ки, һәм зијалыларын, алимләрин вә шаирләрин, һәм дә "әли габарлы" кәнд әһалисинин гәзети иди. О, игтисадијјатда да, ичтимаи мүнәсибәтләрдә дә, мәишәтдә дә, маариф, елм вә мәдәнијјәтдә дә, бир сөzlә, бүтүн саһәләрдә јенилик вә тәрәгти тәрәфдары иди. Она көрә дә "Әкинчи" тәкчә азәрбајчанлыларын гәзети слараг галмамыш, Русија империјасы әразисиндәки бү-

түн мүсәлман халгларынын мөтбу органына чеврилмишди. Бу фикри сүбута јетирмәк үчүн гәзетин чографијасына нәзәр јетирмәк кифајәтдир. Тәдигатчыларымызын гејд етдикләри кими, "Әкинчи" тәкчә Азәрбајчанда дејил, Дағыстанда, Ингушетијада, Татарыстанда, Уфада, Оренбургда, Омскда, Түмендә, Саратовда, Крымда, Волгабојунда јайлырды. Азәрбајчанын һудудларындан бу гәдәр кәнара чыхмыш, орада өзүнә хејли охучу вә тәәсүбкеш тапмыш "Әкинчи" Үмумрусија гәзетинә чеврилмишди. Тәкчә бу фактын өзү "Әкинчи"нин тарихи әһәмијјәтини баша дүшмәк, милли мөтбуатымызын әсасыны гојмуш гәзет кими ону лазымынча дәјәрләндирмәк үчүн кифајәтдир.

Халты маарифләндирмәкдә, ону өз кәләчәји уғрунда мүбаризәә сәсләмәкдә "Әкинчи" өзүнәмәхсус үсуллар сечмишди. Сензуранын нәзәриндән јайынмаг үчүн гәзет үстү-өртүлү сөзләрдән, долајы дејимләрдән, һалисәләрин заманыны вә мөканыны дејишмәк үсулларындан истифадә едирди. Чох вахт Зәрдаби Русија мөтбуатындан азадлыг һәрәкатына аид хәбәрләри сечиб верирди. Каһ јазырды ки, Петербургда дохсан мин фәһлә ишсиз галыб, орада "халга дөвләт гадаған едән китаблар пајланыр", каһ мә'лумат верирди ки, тырмызы бајраг үстүндә "торпаг вә асудәлик" јазмыш 21 адам Сибирә сүркүн олунуб. Сензуранын фикрини јайындырмаг үчүн вахташыры Америка Бирләшмиш Штатларынын заводларында баш верән тә'тилләрдән, Чинин Дункан вилајәтиндә әһалинин милли зүлмә гаршы чыхышындан мә'лумат верирди. Иран вә Түркијә һәјатындан вердији јазыларла әлагәдар бә'зиләри һәсән бәј Зәрдабини "мүсәлманларын дүшмәни" алландырмышды. О, белә адамлар, дин хадимләринә чаваб јазараг билдирмишди ки, "мүсәлманларын дүшмәни мән дејиләм, мөзкур һачы кими адамлардыр ки, бизи милләтләр арасында күлүш јери едиб, елмдән вә дунјадан бихәбәр гојуб, сәркәрдан вә пәјимал едилбәр". Иш о јерә чатырды ки, Зәрдаби "Әкинчи"јә

эләбсиз һәчв јазан бир наданы тәнгид едәндә һәмин адамын һәмјерлиләри дәрһал тәәсүбкешлијә башлајыр, гәзетин наширинә бөһтанлар јағдырырдылар. Зәрдаби онлара өзүнәмәхсус сојугтанлыгга, јүксәк чурналист сәнәткарлығы илә чаваб верәрәк јазмышды ки, “вилајәт надансыз олмаз, дүңја белә кәлиб, белә дә кедәчәк. Тәфавүт наданларын чох-азлығындадыр вә бизим хаһишимиз онлары азаттмагдыр... Филанкәсә дөјмә — бизим һәмшәһримиздир, ја филан сөзү данышма — бизим филан адәтимизә тохунур олан-да иш јеримәз”.

Ишин јеримәсиндән өтрү Зәрдаби даим тутарлы вә доғру сөзә күч верирди. О дејирди: “Һеч олмаз ки, доғру сөз јердә галсын. Һәр илдә он гәзет охујандан бириси охудуғуну ганса, онларын гәдәри илбәил артар... Сонра дүшмәнин дүшмәнлији, достун доғрулуғу вә дост кәстәрән доғру јолун доғру олмасы ашкар олар”. Әдиб өз сөзүнү дејәркән халгы баша салырды ки, “зәманә дәјишилмәји тәләб едир. Инди күч әјјамы дејил, елм әјјамыдыр”. Зәрдабинин бу сөзләри мүасир дөврдә дә бөјүк әһәмијјәт кәсб едир. Халгын таләји вә кәләчәји илә бағлы һәр бир мәсәләни ағылла һәлл етмәји өјрәдир. Өлкәмизин мүстәғиллијинин горунуб сахланмасы вә мөһкәмләнмәси, онун бејнәлхалг аләмдә даһа кеһниш танынмасы, һөрмәт вә нүфуз газанмасы мәсәләсиндә дә һәр бир вәтәндашымыздан ағыл вә бирлик тәләб олунар. Тәәсүф ки, бә’зән буну баша дүшмүр, өзүмүз өз әлимизлә милли мәнәфеләримизә хәләл јетиририк. Буну башга саһәләрлә јанашы гәзетчилијә дә шамил етмәк олар. Зәрдаби һәмнишә гејд едирди ки, гәзет вилајәтин ајнасы олмалы, халгын маарифләнмәсинә, тәрәптисинә, бирлијинә, онун башга миллиләтләр арасында лајигли јер тутмасына көмәк етмәлидир. Амма республикамызда чыхан бир сыра гәзәтләр өлкәнин гүдрәтләнмәси, халгын бирлији ишинә көмәк кәстәрмәк әвәзинә, кәнч дәвләтимизин јеритдији сијасәтлә бағлы шүбһә тохуму сәпир, милли менталитетимизә јад

олан, әхлагымызда, мә’нәвијјатымызда тәһрибат төрәдән материаллар дәрч едир, бунунла да дәвләтчилијимизә, халгымыза, үмуми мәнәфәјимизә зәрбә ендирирләр. Шүбһәсиз, һәр бир күтләви информәсија органында тәнгид вә нөгсанларын ифшасы вәчибдир вә бу, ирәлиләјишимизә көмәк кәстәрән тә’сирли васитәдир. Лакин тәнгид пәрдәси алтында бә’зән ади чатышмазлыглары шиширтмәк, үмумиләшдирмәк, онлары иттидарда оланларын сәриштәсизлији, дәвләт ишләринин дүзкүн апарылмамасы кими гәләмә вермәк тәһрибатдыр. Һалбуки, һәр бир гәзет бу вә ја дикәр дәрәчәдә мүстәғиллијимизин вә дәвләтчилијимизин даһа да мөһкәмләнмәсинә көмәк кәстәрмәли, халгы милли бирлијә сәфәрбәр етмәлидир. Бу бахымдан гәзетчиләримиз һәсән бөј Зәрдабидән чох шеј әхз етмәлидирләр.

Һәсән бөј Зәрдаби гәзетин гаршысында дуран вәзифәләрлә әлағәдар јазмышды: “Гәзетә дәрвиш кими нағыл дејә билмәз. Онун борчудур ки, ишләрин јахшы вә јаманлығыны ајна кими халга кәстәрсин, та халг өз ник-бәдиндән хәбәрдар олуб онун әләчынын далычан кетсин”. Һәмвәтәнләринин инкишафыны, тәрәптисини вә бирлијини көрмәк истәјән әдиб бөјүк үрәк ағрысы илә халга мүрачиәт етмишди: “Еј мүсәлманлар, вахт кечмәмиш фикринизи бирләшмәјә верин ки, дағының миллиәт чох тез пуч олуру”.

“Гәзет чамаат үчүндүр. Жамаат гәзет үчүн дејишдир” дејән һәсән бөј Зәрдаби һәмкарларына јол кәстәрәрәк гејд етмишди: “Халгын ичәрисинә кирсәниз, орада сизин үчүн нә гәдәр чох иш олдуғуну көрәсиниз. Сиз өзүнүзү халга севдирмәјә вә онда е’тимад доғурмаға чалышын”. Әдибин башга бир фикри дә марағлыдыр: “Гәзет чап едән кәрәк чүмләгајы олсун, јә’ни халгын дәрдини вә онун әзәчларыны јазыб мә’лум еләсин”.

Тәәсүф ки, бир сыра гәзетчиләр бу мүдрик кәламлардан лазымынча нәтичә чыхармырлар. Халгыны азад көрмәк истәјән Һ.Б.Зәрдаби вахтилә милли дилдә бир гә-

зет жаратмаг арзусу илэ мұбаризэ апармышды. Оун тәрәгтідә көрмәк истәдији халг артыг мүстәгил дәвләт гуруб. Бу күн өлкәмиздә милли дилдә жүзләрлә гәзет нәшр олунур. Амма һәмин гәзетләрин бир һиссәси “Әкинчи” ән’әнәләринә садиг дејил, бир сыра наширләримиз, чурналистләримиз Зәрдаби тәәссүбкешлији илэ јазыб-јаратмыр. Һәсән бәј Зәрдабинин һәјат вә јарадычылығы, онун “Әкинчи” гәзети халга хидмәт етмәјин ән бариз нүмунәсидир. Ондан бәһрәләнемәк, халга Зәрдаби кими хидмәт етмәк милләтини вә вәтәнини севән һәр бир адамын борчу вә вәзифәсидир.

*Акиф Мурадвердијев,
Азәрбајчан Республикасы
Президентинин Ишләр Идарәсинин мүдири.*

МИЛЛӘТИН КӨЗҮНҮ АЧАН ГӘЗЕТ

Милли мәтбуатымызын өзәли сајылан “Әкинчи” гәзетинин 125 илијинин гејд едилмәси бөјүк тарихи һадисәдир. Она көрә ки, гәзетин јубилеји онун наширинин, көркәмли алим, маарифчи, педагог вә чурналист Һәсән бәј Зәрдабинин арзуларынын һәгигәтә чеврилдији бир дәврлә кечирилир. Зәрдаби халгыны вә вәтәнини азад, даим инкишафда көрмәк истәјирди. Бөјүк әдиб бәлкә дә ағлына кәтирмәзди ки, бир вахт онун вәтәни азадлыг вә мүстәгиллик газаначаг, бу азад вәтәндә онун гәзетинин јубилеји кечириләчәк. Шүбһәсиз, мүстәгиллији газанмағымызда халгымызын жүзләрлә көркәмли оғлу кими, һәјатыны бүтүнләклә халг ишинә һәср етмиш, онун тәрәгтиси наминә вар гүввәси илэ чалышыш Һәсән бәј Зәрдаби кими мәрд вә мұбариз бир алимин, гејрәтли зијалынын, кечә-күндүз вәтәни үчүн јанан бир вәтәндашын да бөјүк әмәји вә хидмәти олмушдур. Оун әмәјинә вә хидмәтинә, “Әкинчи”нин тарихи әһәмијјәтинә гәзетин 125 илијинин гејд олунмасы илэ әлағәдар Азәрбајчан Республикасынын президенти Һејдәр Әлијевин имзаладыгы фәрманда јүксәк гијмәт верилмишдир. Дүнјанын ән мүдрик вә узагкөрән сијасәтчиләриндән сајылан дәвләт башчымыз “Әкинчи”нин тарихи әһәмијјәтини гејд едәркән бу гәзетин ән’әнәләрини даһа дәриндән өјрәнмәји вә лајигинчә јашатмағы мәсләһәт көрмүшдур.

Һәгигәтән дә “Әкинчи” бөјүк мәктәбдир. Милләтин көзүнү ачан бу гәзет һәјатын бүтүн саһәләринә нүфуз етмиш, халгы гәфләтдән ајылтмағы гаршысына мәгсәд гојмушду. Зәрдабинин милләти ајылда биләчәк мұбаризә вәситәси кими гәзетә хүсуси әһәмијјәт вермәси тәсәдүфи дејилди. О, гәзети һәмин дәврүн ән тә’сирли вә кәсәрли мұбаризә вәситәси һесаб етдијинә көрә јазмышды: “Бир була-

ғын сујунун алтына нә гәдәр бәрк даш гојсан, бир нечә илдән сонра о су төкүлмәклән о бәрк даш мирур илә әријиб дешилир, һабелә сөз дә, әләлхүсус доғру сөз, мирур илә ганмазын башыны дешиб онун бејнинә әсәр едәр... Беләдә гәзет чыхартмагдан савај бир гејри әлач жохдур ки, кағызын үстә жазылмыш доғру сөзләр гапы-пәнчәрәләрдән о иман мәнзилләринә чата билсин. Һеч олмаз ки, доғру сөз јердә галсын. Һәр илдә он гәзет охујандан бириси охулугуну ганса, онларын гәдәри илбәил артар. Ахырда о бәнд ки, сујун габағыны кәсмишли вә сују ахмаға гојмурду рәхнә тапар вә су мирур илә бәнди учуруб апарар”. (*“Һәјат” гәзети, № 129, 28 декабр 1905-чи ил.*)

Нәшр етдији гәзетин халға хидмәт етмәсинә чалышан Зәрдаби бурада маарифә, елмә, тәрәггијә, бир сөзлә, милләтин көзүнү ачмаға һәср олунмуш материаллара даһа чоһ јер ајырырды. Она көрә дә јазырды ки, гәзет дәрвиш кими нағыл дејә билмәз. “Онун борчудур ки, ишләрин јахшы вә јаманлығыны ајна кими халға көстәрсин, та халг өз никбәдиндән хәбәрдар олуб онун әлачынын далычан олсун”. Фәалијјәт көстәрдији мүддәтдә “Әкинчи” бу принсипә сәдагәтлә әмәл етмиш, һәгиги мәнәда халға “ишләрин јахшы вә јаманлығыны” көстәрән, чәмијјәтдәки нөгсан вә ичтимаи бәлалары тәсвир етмәклә кифајәтләнмәјиб, онларын әлачы јолларыны да көстәрән гәзет олмушду. “Доғру сөзә” дүшмән олан ичтимаи гурулушда белә гәзет нәшр етмәк о гәдәр дә асан дејилди. Лакин Зәрдаби сензуранын нәзарәтиндән усталыгла јајынараг, лазымынча өз сөзүнү дејирди. О, “Әкинчи”ни демократијанын, ичтимаи-сијаси, фәлсәфи фикрин ајнасына, мүгәрәгги идејаларын трибунасына чевирмишди. Она көрә дә гәзәтдә сијасәт вә игтисадијјат, мәдәнијјәт, әдәби тәнғид, нәбатат һағында ирәли сүрүлмүш фикирләр вә мүддәалар бу күн дә әһәмијјәтини горујуб сахламышдыр. Бүтүн саһәләрдә игтисадијјатда, маарифдә, мәдәнијјәтдә, әдәбијјатда, мәишәтдә јенилик вә

тәрәгги тәрәфдары олан “Әкинчи” хәјирхаһ мәсләкә, халғын инкишафына, мијли шурунун ојанмасына наил олмаға чалышмышды. Габагчыл ичтимаи фикрин, демократик идејаларын өнүндә кәдән “Әкинчи” халғын мәдәни сәвијјәсини јүксәлтмәк, ону маарифләндрмәк мөгсәдилә јазырды ки, “милләт гејрәти чәкән гардашлар” Азәрбајҗан дилиндә елми китаблар һазырлајыб чап етмәк мөгсәдилә хүсуси бир чәмијјәт јаратмалыдырлар, өзү дә кәрәк бу китаблары онлар “халға мүфтә, ја бир аз гијмәтә пәјласынлар ки, бизим мәктәбханаларда шаир китабларынын әвәзиндә ол китаблар охунсун”. “Шаир китаблары” дејәндә гәзет әрәб дилиндә жазылмыш дини ше’р китабларыны нәзәрдә тутурду.

“Әкинчи” гәзетинин әһәмијјәтини анламағ үчүн ајры-ајры тәдғигатчыларын фикирләрини нәзәрдән кечириб нәтичә чыхармағ кифајәтдир. Көркәмли алим, академик Ф.Гасымзадә јазмышды: “Гәзетин әсас идејасы “көһнә гајдаларын јени гајдаларла” әвәз олунмасындан ибарәт иди. Бу идеја онун бүтүн нөмрәләриндә өзүнү әкс етдирмәкдәдир”.

Көркәмли тәдғигатчы Әзиз Мирәһмәдов “Әкинчи”нин там мәғни топлусундакы мөгәләсиндә һағы оларағ јазмышдыр: “Әкинчи” гәзети чоһ тез бағландыса да, Русија мүсәлманларынын мәдәнијјәт салнамәсиндә бојүк бир ад гојду. Онун мијли мәтбуат тарихиндә ачдығы јол, јаратдығы ән’әнәләр чоһ уғурлу, узунөмүрлү олду. Азәрбајҗан әдәбијјаты вә мәтбуатынын бүтүн габагчыл хадимләри һәтта “Әкинчи” бағланандан 20-30 ил сонра да онун актуал әһәмијјәтини итирмәјән демократик-маарифчи идејаларына јијәләнмәји вә һәмин идејалары јашадыб инкишаф етдирмәји өзләринә борч билдирдиләр. “Әкинчи” онлар үчүн хәлғилијин, әмәкчиләрә тәмәннасыз вә сәдагәтлә хидмәтин, идејалылығын, ичтимаи вә мијли зүлмә гаршы мүбаризәнин, доғма мәдәнијјәт вә ана дилинин тәрәггиси јолунда чалыш-

мағын, дүңја елминин наилијјәтләрини јајмағын, принципал, догручу, демократик мәтбуаты инкишаф етрдирмәјин илһамверчи, көзәл бир нумунәси олмушду. Бунун ән парлаг сүбүту мәшһур “Молла Нәсрәддин” чурналынын вә онун әсас мүәллифләринин “Әкинчи” вә “әкинчи”ләрлә мөһкәм идеја-варислик әлагәсидир”.

“Әкинчи” тәкчә Азәрбајчанын дејил, Русијанын бүтүн мүсәлман халгларынын һөјатында әһәмијјәтли рол ојнамышды. Буна јәгин олмаг үчүн тәкчә Дағыстан алимләринин фикирләри илә таныш олмаг кифәјәтдир. Һәлә гәзетин чыхдығы дөврдә дағыстанлы Бәшир Султанов Зәрдабијә мөктуб јазараг сон дәрәчә сәмијјәтлә өз фикрини бөјан етмишди: “Сизин “Әкинчи”низ нәдир? О јалныз гәзетдирми? Хејр, јалныз гәзет дејилдир, о — маариф хәзинәсинин гапысыны јазыг дағлы халгларын үзүнә ачан бир ачардыр”.

Мүасир Дағыстан алимләриндән фәлсәфә елмләри доктору, профессор Магомед Абдуллајев јазмышдыр: “Илк Азәрбајчан демократик гәзети олан “Әкинчи”ни көркәмли Азәрбајчан демократ-маарифчиси, философ-материалисти һәсән бөј Мәликов (Зәрдаби) нәшр едирди. Онун нәшр етдији “Әкинчи” гәзети Дағыстанын бир чох габагчыл адамларыны өз әтрафында бирләшдирди. Гәзетин ишиндә Ә.Һејләровдан башга Дағыстандан һәсән Алғадарски, Маһсум Дәрбәндски, Әли Мәммәд Абдулла оғлу, ингуш Сәдулла Ахријев вә Шимали Гафғаз халгларынын габагчыл ичтимаи-сијаси фикринин нүмајәндәләри иштирак етмишләр”.

125 илијјини гејд етдијимиз “Әкинчи”нин тарихи әһәмијјәтини, халгпымызын һөјатында ојнадығы ролу гижмәтләндирмәк үчүн “Әкинчи”нин өз нүсхәләринә нәзәр јетирәк. “Әкинчи” нечә гәзет олмалдыр? Гәзетин 18 декабр 1875-чи ил тарихдә чап олунмуш 11-чи сајында һәсән бөј Зәрдаби белә јазмышды: “Һәр бир вилајәтин гәзети көрәк о вилајәтин ајнасы олсун. Јә’ни о вилајәтин сакинләри еләдији ишләр, онлара лазым олан шејләр, хүласә онларын

һәр бир дәрди вә хаһиши о гәзетдә чап олунсун ки, о гәзетә бахан, халгы ајнада көрән кими көрсүн...

Әлбәттә, гәзетәнин белә ајна кими олмағы халг иләдир. Јә’ни һәр кәс көрәк өз дәрдини вә хаһишини гәзетләриндә бөјан етсин ки, онларын барәсиндә ишлән хәбәрлар оланлар мүбаһисә етмәклик илә онларын јахшы-јаманлығыны ашкар етсинләр. Таки о иши көрән онун јахшы вә јаманлығындан акаһ олуб, сонра пешиманлыг чәкмәсин. Пәс һәр бир гәзетин үмдә мөтләби мүбаһисәдир вә әкәр бизим дүңјадан вә елмдән хәбәрлар оланларымыз “Әкинчи” гәзетиндә јазылан мөтләбләр барәсиндә мүбаһисә башласалар чох шад оларыг” (“Әкинчи”, 1875, №11).

Шүбһәсиз, “Әкинчи”дә гәзети охунаглы вә марағлы едән белә мүбаһисәләр чох олмушду. Мәсәлән, онлардан “елми-әбдан вә “елми-әдјан” илә әлагәлар гәзетин дағыстанлы мүхбири Әләкбәр Һејләринин галдырдығы мүбаһисә бир илдән чох давам етмишди. Мүзакирәләр заманы гәзетин сәһифәләриндә һәм Бақы газысы кими мүртәчә фикирли, дини-схолостик емләрә үстүнлүк верән адамлар, һәм дә “елм-әбдана”, јә’ни дүңјәви, табиәт елмләринә үстүнлүк верән мүтәрәгти фикирли мүәллифләр чыхыш етмишдиләр. Онларын фикирләри илә әлагәлар һәсән бөј Зәрдаби дә өз мүлаһизәләрини сөјләмишди. Марағлы чәһәт будур ки, гәзет ифрата вармадан, биртәрәфлијјә јол вермәдән дүңјәви елмләри өн плана чәкмиш вә онларын дини елмләрдән ајрылмасынын, ајры мөктәбләрдә тәдрис олунмасынын вачиблијјини гејд етмиш вә бу барәдә охучуларында ичтимаи рә’ј јарада билмишди. Бу, һәгиги мә’нада милләтин көзүнү ачмаг, нәјин јахшы, нәјин пис олдуғуну она өјрәтмәк иди.

“Әкинчи” “Елм хәбәрләри” бөлмәсиндә дәрч етдији јазыларында, зәнкин фактик материалә әсасланан дикәр мөгаләләриндә халгы өјрәтмәји, онун милли шүүруну ојатмағы бачарырды. Онун мүхбирләри халга даим никбин идејалар тәлгин едир, һагтын вә әдаләтин, азадлығын зәфәр ча-

лачагыны жазырдылар. Она көрө дө гөзөт һөгийгөт вө азадлыг чарчысы кими халгын рөбөтени газанмышды.

“Әкинчи” гөзетинин 125 иллији илө әлагөдар Азәрбајчан Республикасынын президенти һөјдөр Әлиевин имзаладыгы фәрманда гејд олундуғу кими, биз милли мөтбуатымызын өзәли сајылан “Әкинчи”нин ә’әнәләрини лајигинчө горумалы вө јашатмалыјыг. Мөтбуатын гаршысында дуран вөзифәләри ајдын вө дөгийг көстөрөн мөһтөрөм президенти-миз бөјүк узагкөрөнликлә гејд етмишдир ки, вөтөнө вө халга хидмөт етмөји Зәрдаби кими дүһалардан, “Әкинчи” кими мөтбуат органларымыздан өјрәнмөк лазымдыр. Мөтбуатымыз бүгүн варлыгы илө Азәрбајчан халгына, Азәрбајчанымызын мүстәгиллијинө хидмөт етмөлидир. Доғру сөз, халгын һөјринө олан сөз демөк, мүстәгиллијимизин горунуб сахлаңмасы вө мөһкөмлөндирилмәси үчүн күтлөләри сөфәрбәр етмөк, миллиәтин, вөтөнин тәәссүбүнү чөкмөк, чөмијјөтин даһа да тәрәпги етмөсинө көмөк етмөк бу күн чурналистләримизин, мөтбуат органларымызын башлыча вөзифәси олмалыдыр. Бу, һагт јолудур, һәсән бөј Зәрдабинин вө онун нәшр етдији “Әкинчи” гөзетинин ән’әнәләрини јашатмаг, доғма вөтөнин даһа да гүдрөтләнмәси ишинө хидмөт етмөк јолудур.

*Абид Шәрифов,
Азәрбајчан Республикасы
баш назиринин муавини.*

БӘГИГӘТ ЧАРЧЫСЫ

Халгымызын көркөмли оғлу, бөјүк алим, педагог, ичти-маи хадим вө чурналист һәсән бөј Зәрдаби өлкәмизин игтишәли вө мөдәни тәрәггиси наминә дөврүнүн ән фәјдалы ишләри илө мөшгул олараг, миллиәти гөфилөтдөн ојатмага чалышараг, халг иши јолунда ағыр вө чөтин мүбаризәјө киришмиш вө һеч вахт мөслөкиндөн әл чөкмөмишиди. Милли театрымызын бүнөврөсини гојан, илк дөфә һөјријә чөмиј-јәти јарадан, милли дилдө илк гөзөт чыхаран һәсән бөј һөдө-горхулардан, тә’гибләрдөн горхмајараг, сон нөфәсинә кими халгына хидмөт етмишиди. Елә она көрө дө халг ону себир, адыны һөмишө бөјүк мөһәббөтлә јад едир.

Республикамызын һәр јериндә олдуғу кими, Губада да һәсән бөј Зәрдаби хүсуси еһтирамла хатырланыр. Буна сөбөб һәм дө һәсән бөјин һөјәт вө јарадычылыгынынын мүөјјән һиссөсинин бирбаша Губа илө бағлы олмасыдыр. Марағлыдыр ки, Губада һөјәтына гөсд едилсә дө, капитан Султанов кими адамларын мүртәчө чыхышларына мө’руз галса да, онун Губаја вө буранын әһалисинә мөһәббөти азалмалымышды. Әксинә, һәсән бөјин бурала чохла достлары вар иди вө “Әкинчи”дө ән чох мөгалә һәср едилән бөлкәләрдөн бири Губа иди. Губа да ејни заманда бөјүк әдибө өз мөһәббөтини “Әкинчи”јө ән чох абунә јазылмагла изһар едирди. Она көрө дө гөзетин 1876-чы илин ијулун 11-дө чыхмыш 13-чү сајында јазылмышды: “Мүштәриләримизин чоху Губа, Дөрбөнд вө Дағыстанын гејри вилајәтләриндөндир. Бизим шөһәрләрдөн ол гөдәр јохлур”.

Мә’лум олдуғу кими, гөзөгә јардым үчүн илк тәшәббүс көстөрөн дө губалылар олмушду. Зәрдабинин “Әкинчи”нин јарадылмасындан әввәл Бақы губернаторуна көндәрдији мәктубунда көстөрилмишиди: “Губа ә’јаны кенерал-мајор

Аббасгулу ага Бакыханов мәнә 1000 манат верир ки, Бақы шөһәриндә татар дилиндә (јө'ни Азәрбајчан дилиндә) пулсуз гәзет чап етмәк үчүн мәтбәә јарадым". Тәдгигатчы Вәли Мәммәдовун јаздығы кими, сонралар һәм Аббасгулу ага Бакыханов, һәм дә дикәр губалы Аббас бәј һагвердијев Губада "Әкинчи"нин јайылмасына бәјүк көмәк көстәрмишдиләр. Јашлы сакиләрин сөһбәтләриндән ајдын олур ки, губалы Мейди бәј дә "Әкинчи"нин ән јахшы тәәсүбкешләриндән олмушдур. О, 1868-чи илдә һәсән бәј Зәрдабијә олунмуш гәсдлә әлагәдар јерли әһалини ајаға галдырмыш зијальлардан бири иди.

Губада һәсән бәјә нијә гәсд етмишдиләр? Тәдгигатчыларымыз һәләлик бу мәсәлени әтрафлы арашдырмамышлар. Амма һөрмәтли алимизни Вәли Мәммәдов һаглы олараг јазыр ки, Зәрдаби савадсыз халгы рүшвәтхор вәкилләрдән, тәрчүмәчиләрдән вә полис ишчиләриндән горумаг истәмиш, әвәзиндә бу мүртәчә гүввәләр тәрәфиндән "мүкафат" алмышды. 1868-чи илин март кечәсиндә күллә һәсән бәјин башынын үстүндән азачыг һүндүрдән кечәрәк, дивары дешмишди. Илк дәфә бу барәдә "Револјусија вә култура" чурналынын 1939-чу илдә чыхмыш 6-чы сајында мө'луMAT верилмишди. Лакин һадисәнин маһијјәти бурада да ачылмајыб.

Рајонун јашлы сакиләринин сөһбәтләринә көрә, 1867-чи илдә бир груп бәј Мүшкүр маһалынын јухары һиссәсиндә хејли әразидә мешәни гырдырыб сатдырмышды. Онлардан Муса бәј адлы бир нәфәр һәмин әразинин куја онун бабасынын мүлкү олдуғуну идиә етмиш вә бу чинајәтә бәрәәт газандырмаға чалышмышды. һәмин илләр әһалинин јаддашында "мешә гырылан илләр" кими галыб. Белә бир фактын олдуғуну 1900-чү илдә Бақыда мешә чәмијјәтиндә Губа гәзасы мешәләринин су сахлама әһәмијјәти барәдә һесабат вермиш Данијел Бековун чыхышыннан да көрмәк олар. һәмин чыхышла әлагәдар "Каспи" гәзети өзүнүн 19

апрел 1900-чү ил тарихли 85-чи сајында јазмышды: "...Фајдалы вә ичмәли сујун гәдәринин јерин үстүнү өртән мешәләрдән асылы олдуғуну дејән мө'рузәчи мешәләр һагтында сөһбәтә кечмишдир. Мүшкүр сәһәсиндә 25 мин десјатин әразини әһатә едән мешәләр күтләви шәкилдә гырылмышдыр. Бурада галан ағачлар јалныз одун кими истифадә етмәк үчүн јарарлыдыр... Мешәләри гырдыранлар ону одун вә көмүр шәклиндә Бақынын, Шамахы гәзасынын, Дағыстан вилајәтинин базарларында сатдырырлар. Беләликлә Губа вә Хызы мешәләри хејли гырылмыш, Гонагкәнд вә Халтан мешәләринин өмрүнә исә аз галмышдыр.

Мө'рузәчи кәтирдји фактлар әсасында билдирмишдир ки, мешәләрин мүһафизәсинә гајғы көстәрилмәлидир, әкс тәдгирдә Губа гәзасы сусуз сәһраја, даһа доғрусу, фајдалы вә ичмәли сују олмајан сәһраја чевриләчәк".

Губа мешәләринә јахшы бөләд олан Данијел Беков сон әлли ил әрзиндә бурада баш вермиш дәјишикликләри тәһлил едәркән отуз-гырх ил әввәл мешәләрин күтләви гырылмаға башландығыны гејд едир ки, бу да тәхминән әсрин 60-чы илләринин сонуна тәсадүф едир. һәмин просеслә әлагәдар Губада кечирилмиш мөһкәмә заманы бәјләр судан гуру чыхмаға чалышмыш, музлла ишләтдикләри онларча касыб кәндлини күдаза верәрәк, онларын мешәләри өзбашына гырдырларыны идиә етмишдиләр. Вәкилләр вә бә'зи полис ишчиләри, һетта тәрчүмәчиләр дә бәјләри мүдафиә едирдиләр. Әлләри һәр јердән үзүлән бәјләр ахырда һәсән бәји јола кәтирмәк үчүн она рүшвәт тәклиф етмишдиләр. Лакин һәсән бәј онларын бу ијрәнч әмәлини кәскин ифша етмиш, күнаһсыз кәндлиләрин мүдафиәсинә галхмышды. Бу сәбәбдән дә она гәсд тәшкил едилмишди. һәмин гәсддән хәбәр туган јерли зијальлар вә нуфузлу бир шөхс кими һәсән бәјин хәтрини истәјән садә адамлар барышыг мөһкәмәсинин гаршысына јыгышараг, өз е'тиразларыны билдирмишдиләр. Буна бахмајараг, белә шәрәитлә ишлә-

мәјин мүмкүн олмадығыны көрән һәсән бөј мә'зунијәттән сонра Губаја ишә гајытмамышды.

Һәмнин илләрин хатирәләриндән тә'сирләнән һәсән бөј Зәрдаби сонралар мешә салмаг һаггында мөгәлә јазмышды. Һәмнин мөгаләдә о, чох сәнәткарлыглы вә усталыглы гејд етмишди: "Гәләм заман мешә чох олдуғуна инсан онларын хејрини билмәјиб дәвләтли адамын пул гәдри билмәјән вәлиһәди о пулу гәләф едән кими онлары тәләф едибдир, она бинаән шимди мешәнин хејрини билиб һәр вилајәтдә әл илә мешә салмаға сә'ј едирләр. Чүнки бизим Гафгазда да бычаг сүмүјә дајаныбдыр, јә'ни биз дә мешәләримизи тгырыб тәләф етмишик вә һәр тәрәфдән јайда мүсәлман сәдасы вә гышда тәзәк түстүсү кәлир, она бинаән лазым билирик ки, бурада мешә сәләмын гајдасын бөјән едәк". (*"Әкинчи", 1875, № 3*).

Шүбһәсиз, сонрақы илләрдә мешәчиләримиз һәсән бөј Зәрдабинин мәсләһәтләриндән хејли фәјдаланмыш, мешә саларкән онун төвсијәләрини нәзәрә алмышлар. Ејнән онун бағчылыға даир мәсләһәтләри дә Губа бағбанларынын карына кәлмишдир. Мараглыдыр ки, бә'зи јашлы бағбанларымыз бу күн дә килас ағачы әкәндә "Һәсән бөјин гајдасы"ны јада салырлар. Рајонун һ.Б.Зәрдаби адына ән бөјүк совхозуна рәһбәрлик етдијим дәврлә бағбанларымызын онун төвсијәләринә нечә әмәл етдикләрини јахындан мүшаһидә етмишәм. Һәтта онларын Зәрдабинин килас ағачы һаггындақы мөгәләсини нечә һәвәслә охујуб өјрәндикләринин шаһиди олмушам. Тәсәррүфатчы олдуғум үчүн гәтиј-јәтлә дејә биләрәм ки, сәдә вә анлашыглы дилдә јазылмыш бу мөгәлә бөјүк бир докторлуг иши гәдәр фәјдалдыр вә бағбанлардан өтрү хүсуси әһәмијјәт кәсб едир. Һәмнин мөгәләдән бә'зи мөгәмлары хатырламаг јеринә дүшәр. Тәби-әтшүнас алим јазырды: "Килас ағачынын мејвәси 40 гисм олур: онларын мејвәси ширин олана албалы, мејвәси турш олана килас дејирләр. Киласын ја тохумуну, јә'ни мејвәси-

ни вә ја онун дибиндән көкләрин үстә битән будағы дибиндән кәсиб пајызда әкирләр. Килас ағачы үчүн јери гүввәт-ләндирмәк лазым дејил, анчаг ону нарын етмәк кәрәк вә бир дә килас даг јериндә торпағы исти, јә'ни кили аз, гугу чох јердә јахшы пәрвәриш едир. Белә јери нарын едәндән сонра тохумлары вә ја зикр олан будаглары чәркә илә әкиб, онларын арасында битән әләфијјаты јолуб, јә'ни алаг едиб, исти олан заман суламаг кәрәк. 3 илдән сонра, јә'ни бу кичик ағачлар бармаг бөјдә оlanda јахшы мејвә кәтирән ағачын будағыны кәсиб бу кичик ағачлара чаламаг кәрәк ки, онлар да јахшы мејвә кәтирсин.

Килас ағачыны гөләм дә етмәк олар. Бундан өтрү баһарда јахшы мејвә кәтирән ағачын будағыны кәсиб, бир габа су төкүб, онун ичиндә 20 күнәчән, јә'ни будагдан јарым кәрәһ узунда көкләр әмәлә кәлинчән сахлајыб (су кәрәк дәјишилмәсин) сонра јери нарын едиб ону басдырыб, будағын јерин үстә галан учуну бычаг илә елә кәсәсән ки, онун үстә бирчә гөнчә галсын. Сонра ону тез-тез суламаг кәрәк ки, гурумасын.

Килас ағачыны елә јетирмәк олур ки, онун мејвәсинин тугу олмасын. Бундан өтрү зикр олан гајда илә тохуму әкиб, баһар оlanda, јә'ни ағач јарпаг ачмамыш о кичик ағачлардан бирчә будаг оланы ити бычаг илә башдан дибинә, јә'ни көкүнәчән бәрабәр јарыб сонра назик чубуг илә, мәсәлән, кибрит ағачы илә о будағын ичиндә олан гара јумшаг һиссәни тәмиз чыхарыб, будағын 2 парасыны бир-биринин үстә гојуб, бычаг кәсән јери бағбан јапышганы илә (ағач чалананда ишләнән) үстүнә жапышдырыб, јун сапы илә бағлајыб, будаг јарпаг ачанда сапы ачмаг кәрәк, белә ағачын тугунун јериндә су олур.

Килас ағачынын бир беләси кәтрә чох олмадыр. Белә мәсләһәтдир ки, кәтрәни бычаг илә кәсиб онун јерини су вә сабун илә јара сағалынчан јувасан вә бир дә килас ағачынын будагларынын үстә кичик гара гурд әмәлә кәлир ки,

агача зэрэр едир. Онлары бөлө гөлөф етмөк олур: бир кирвөнкө смалаја 16 кирвөнкө күкүрд гарышдырыб, бир сахсы габ ичиндө әридиб, сонра ону јумурта бојда парчалар едиб, сојудуб, јаш бәлим илө белө килас агачынын алтыннда јандырыб онун түстүсүнү гурдлара верөндө онлар гөним едир. Бир саатдан сонра агачын үстө су чиләјөндө гурдлар су илө төкүлүр. Вө әкәр бу гурдлар гејри јердө әмөлө кәлиб килас агачына чыхырса, јахшы олур ки, килас агачынын дибиnä смала, ја гәлиз нефт сүртәсән ки, гурд она чыха билмәсин". ("Әкинчи", 1877, № 14).

Мәгаләдөн мисал кәтирмәклә демәк истәјирәм ки, мејвәчиликлө мөшгул олан әһали, бағбанлар ондан бу күн дө бөһрөлөнө биләләр. Чүнки елми әдәбијатда белө ајдын вә анлашыгылы дилдө јазылмыш мәгаләјө чох надир һалларда раст кәлмәк олар.

Һәсән бәј Зәрдабинин Губа илө бағлылығыны бу бөлкәдөн тез-тез материаллар дәрч етмәсиндөн дө көрмөк олар. Губальылар "Әкинчи"ни сөзүн әсл мө'насында севириләр. Көркәмли алимимиз Зијәддин Көјүшов да өзүнүн "Мировоззрение Г.Б.Зардаби" китабында буну хүсусилә гејд етмишди. Һәмин китабда кәстәриллији кими, Әһсанүл-Гәваидин "Әкинчи"нин 4 јанвар 1877-чи ил тарихли биринчи сајында ашура күнү илө әлагәдар дәрч едилмиш мәгаләси губалы Һадимүл-Гәваид капитан Султанову әсәбиләшдирмишди вә о, гәзетин 1877-чи илдәки 3-чү сајында баш јармаға бәрәәт газандырмышды. Капитан Султановун халгы чөһаләтдә сахлајан фикирләри "Әкинчи"нин бир нечә мүхбири тәрәфиндән кәскин тәнгид олунмушду. Лакин Султанов сакитләшмәк билмирди. Амма Губанын танынмыш вә нүфузлу зијальларындан сајылан, "Әкинчи"дә имзасыз чыкыш едән Аббас бәј Һагвердијев ишә гарышарағ, 1877-чи илин мартын 12-дә көндәрдији мөктубда "динә аид мәгаләләрә сон гојмағ лазымдыр, һәрчәнд сиз тәк бизим мүсәлман гардашларымызы һәгигәт јолуна чыхара билмөјөчәксиниз"

фикрини билдирәндөн сонра мүбәһисәјә сон гојулмушду. Бу вахт диқәр губальылар да онун сөзүнә гүввәт верәрәк Зәрдабијә бир нечә мөктуб көндәрмишдиләр! Мәсәлән, бир губалы јазмышды: "Сизин "Әкинчи" гәзетини бөјүк һәвәслә охујурам. Хүсусилә сон нөмрәләри. Нә гәдәр охусан, јенә охумағ истәјирсән. Мөһәммәд Әли Султановла бағлы бүтүн ирадларыңыз һағлыдыр". (Республика Әлјазмалары Фонду, Зәрдабинин архиви, инв. № 5550).

"Әкинчи" гәзетинин Губадан вердији материаллар әсәсән әһалини дүшүндрән, иғтисадијјатла бағлы материаллар иди. Мәсәлән, гәзетин 1875-чи илин сентјабрын 20-дә чыкмыш бешинчи сајында белө бир хәбәр верилиб: "Губа бојагчылары чөнаб Сәрдара ализарин барәсиндә верлији әризәјә хәзанә вәзириндән белө чаваб кәлиб. Ализарини Русияја кәтирмәк гадаған етмәк олмаз. Она бинаән ки, Русияја карханачылары ону ишләтмөјә өјрөнибдиләр. Ондан масәва әкәр ону кәтирмәк гадаған олунса, ону Русияда гајыраллар вә Русиянын өз халгына ону гајырыб сатмағы гадаған етмәк олмаз. Һәмчинин ализаринин хәрчин дө артырмағ олмаз. Она бинаән ки, ону артырмағдан бојагчылара хејир дө олса тамам Русия әһлинә зәрәр олур. Ол сәбәб ки, ализарин бојағдан учуз олдуғуна онун хәрчинни артыранда Русияја карханаларында гајрылан шејләр баһаланыр. Әкәрчи чөнаб Сәрдара вәзир белө чаваб едиб, амма дејирләр ки, чөнаб Сәрдар бојагчылары бир нечә ил көмөк етмәкдән өтүрү бу һалда һөкм едиб ки, јазыб мө'лум етсинләр көрөк нә гәдәр газылмамыш бојағ вар. Онун кечән илләри вә бу ил гијмәти, һәмчинин фәһләләрин гијмәти нә гәдәр олуб". ("Әкинчи", 1875, N5).

Бу мәсәлә әһалини бәрк нараһат етдијинә көрә гәзет бир нечә дөфә һәмин проблемә тохунмуш, бурада иғтисадијјатын әсасыны тәшкил едән бојағ истәһсалынын инкишаф етдирилмәсинин вачиблији гејд олунмушду. Бунула әлагәдар тәкчә Аббас Һагвердијевин дејил, башга адамла-

рын мөгаләләри дә дәрч едилдири. Мәсәлән, “Әкинчи”нин 30 январ 1876-чы ил тарихли икинчи сайында Губадан Султанов адлы бир нәфәр (бу, капитан Султанов дежил) язмышды: “Губа шәһәринин әһлләринин бојағынын тәнәззүлү чәһәтиндән иши мөлүмдур ки, нә гәдәр евләр хараб олуб. Хансы ки, бу зәрәрин Шамаһынын зәлзәләсинә вә ја Иранын кечмиш гәһәтлийинә нисбәти вар. Губа әһлләри һәр кәс өз гүввәсинә көрә 100000, ја 50000 манат хәрч едиб бојаг әкмишди, инди нә һаман күлли мәбләгдән әл чәкиб бурахмаға тагәтләри олмујуб вә нә мүлаһизә едиб сахламаға иститаәләри галмајыб, мүтәһәјјир вә сәркәрдан галдыплары һалда чәнаб бари-гәәланын мәрһәмәтиндән онлара чәнаб Казлјаковски кими адил һаким Губа шәһәринә ујездни началник тә’јин олунуб. Ол чәнабын әдаләтиндән бир-ики фәгәрә әрз едим. 1) Губа әһлинин вәз’и-өвзаны мүлаһизә едиб вә чох шәхсләри јөвмијә хәрчинә мәәттәл галмағын мәнзур тутуб өз мөвачибиндән вә гејри мүтәмәввил шәхсләрдән бир гәдәр мәбләг чәм едиб бисаман олан фүтәралара тәгсим бујуруб. 2) Зикр олан мәбләгдән баш пулуну вермәјә гадир олмајанларын јеринә падшаһлыг хәрчини вериб. 3) Гурбан бајрамынын күнү мөһбусларын һаләти-тәзәллүмдә олмағын мәнзур тутуб онлара бир нечә кәлдә гәнд ән’ам едиб”.

О вахт Азәрбајчанын һәр јериндә олдуғу кими, Губада да халғын маарифләнмәсинә бөјүк еһтијач варды. Лакин мүсәлманларын әгаләтдә олмасы, маарифә чан атмамасы Аббас бәј һагвердијеви чох мүтәәссир етмишди. Она көрә дә һәмвәтәнләрини гәфләгдән ајылтмаг үчүн онлары шәһәрин мәркәзиндә јашајан бир нечә јүз ермәнинин көрдүјү ишләрдән ибрәт көтүрмәјә чағырмышды. О, үрәк ағыры илә јазмышды: “Бизим Губа шәһәриндә ермәни чамааты күзәрәнлыг бабында лазым олан үмуру мүјәссәр олдугчан тәдарүк едиб өз овгагларыны бу аз олан өмрүнүн зиндәканлығына сәрф едиб өз фүгәрә вә мөсакинләринә көмөк едиб,

елм вә әдәб тәһсил етмәјә сә’ј едилрәр ки, саир милләтләрә күлүш олмасынлар. Губа ујездинин Килвар гәрјәсиндә бир ушгола, јә’ни мөктәбхана бина едиб бир нәфәр мүәллим мөвачиб илә тутублар ки, өз әһлинин ушагларына ермәни вә рус дилләрилә тәрбијәт верилсин ки, онлар мүсәлманлар ичиндә олдугларына өз дилини дәхи јахшы билмирләр. Бу гејрәт онлара үз вериб гајтанлы дөфтәр һазыр едиб мәбләг чәм едилрәр, әввәлән, зикр олан мөктәбхана үчүн күзәрән олсун, санијән, һәмин гәрјәдә кәлиса тә’мир олунсун вә әләвә бәрин артыг пул фәраһәм етмөк үчүн декабр ајынын 26-чы кечәсиндә вә январ ајынын әввәлиндә ермәни театры бина едиб мәбалиг пулу чәм етдиләр. Амма бизим мүсәлманлар нә ки, елм вә әдәб далынча олмурлар, һәтта онларын мијанында мөһәббәт, гардашлыг рәсми олмадығына өз фәгир-фүгәрәларына да көмөк етмирләр ки, чәнаб ујездни началник Казлјаковски јөвмијә хәрчинә мәәттәл олан мүсәлманлары ачындан һәлак олмагдан мүһафизә етмәкдән өтрү пул чәм едиб онлара тәгсим едир”. (“Әкинчи”, 1876, № 2).

Губадан тез-тез хәбәрләр вә мөгаләләр дәрч едән “Әкинчи” гәзети халғын ајнасы олдуғу кими, Губанын да ајнасы иди. Јә’ни бурадакы вәзијәти реал әкс етдирир, јахшы-јаманындан сөһбәт ачырды. “Губа шәһәриндән јазырлар ки, бојаг сынандан сонра Губа шәһәриндә огурулг чох шиддәт едиб” дејән гәзет бунун сәбәбләрини дә ашкарлајыр, евләрин гарәт олунмасы һалларыны ифша едир, халғы зәһмәтә, маарифә, тәрәптијә сөсләјирди.

Гәзетин ән бөјүк хидмәтләриндән бири дә о олмушчу ки, Губанын бир сыра мүртәчә гүввәләрини ифша едәрәк, халға онларын ич үзүнү ачыб көстөрмишди. Бунлар халғы чәһаләтдә сахламаға чалышан, һејәтын реаллыгларыны, ди-кәр милләтләрин тәрәптисини көрмөк, бундан нәтичә чыхармаг истәмәјән, јалныз диндән јапышыб дүнјәви елмләри инкар едән, доғма халғынын маарифләнмәсини вә күзәрә-

ныннын жахшылашмасыны истәмәјөн капитан Султанов, Һачы Нәчәфгулу вә Мәшәди Мәһәмәд кими адамлар иди-ләр. Сонунчу икиси гәзетә һәчв дә көндәрирди. Әһсәнүл-Гәваидә жазылмыш бир һәчвлә әлағәдар гәзет белә мә'лу-мат вермишди: "Губа шәһәриндән һачы Нәчәфгулу вә Мәшәди Мәһәмәд адындан Әһсәнүл-Гәваидә жазылыб, бизим адымыза көндәрилән һәчв кағызыны јазана бәјан едирәм ки, чәнаб Әһсәнүл-Гәваид бу һалда Ирана сәфәрә кедиб. Чүнки чәнаб молла бизи Әһсәнүл-Гәваид һесаб едиб, она бинаән биз Әһсәнүл-Гәваидин әвәзиндә ол чәнаба әрз еди-рик ки:

Кәр нәбинәд беруз шәбпәрә чешм,
Чешмеји-афтабра че кұнаһ?"

("Әкинчи", № 14, 1876).

Мисраларын мәзмуну о демәкдир ки, "әкәр јарасанын көзү күндүзләр көрмүрсә, күнәшин кұнаһы нәдир?" Белә мүртгәче гүввәләрә нисбәтдә Губада тәрәгтипәрвәр гүввә-ләр, халгын маарифләнмәсини, тәрәгтисини истәјөн гүввә-ләр даһа чох иди вә онлар Һ.Б.Зәрдабијә, һәмчинин онун "Әкинчи" гәзетинә һәмишә һүсн-рәғбәтләрини изһар едир-диләр. Гәзетин 1877-чи илин сентјабрын 1-дә чыхмыш 18-чи сајында "Һарајчы гардаш" имзасы илә Нәчәф бәј Вәзи-ровун бир мәктубу дәрч олуимушду. Һәмин мәктубун сон абзасында дејилирди: "Ај гардашлар, "Әкинчи" гәзетинин фәрјадны ешидиб елм тәһсил етмәк далынчан олун, нечә ки, бир чырағын јағы гургаранда онун ишығы кәсиләндән ирәли, онлан бир шәфәг чыхар вә бу заман онун үстә тәзә јағ төкүлмәсә, билмәррә сөнүб тамам өлүр, һабелә "Әкин-чи" гәзети сизин үчүн бу ахырда чыхан шәфәгдир. Һарај гардашлар, јағ, јағ, јағ! Јохса "Әкинчи" сөнүб бизи зүлмәтә гәрг едәр ки, бу зүлмәтдән бизим үчүн хилас олмаг јохдур".

Бу мүрачәтдән сонра Аббас бәј Һагвердијев башда ол-магла бир нечә нәфәр Губа зијалысы һәрәси 15-20 манат мәбләгиндә вәсаит чәмләјиб Бақыја јола салмышды ки, гә-зетә көмәк олсун. Әзү дә бу јардымы белә мә'наландыр-мышдылар: "Әкинчи"нин сөнмәсини, халгын зүлмәтә гәрг олмасыны истәмәјөн Губа әһли адындан".

Азәрбајчан дөври мөтбуатынын бүнөврәсини гојмуш, догма халгыннын маарифләнмәси, тәрәгтиси јолунда бүтүн һәјатыны сәрф етмиш Һәсән бәј Зәрдабијә вә онун нәшр етдији, халг арасында һәгигәт чарчысы кими анылан "Әкинчи" гәзетинә елмимиздә кечмишдә олдуғу кими, бу күн дә бөјүк рәғбәт вә мәһәббәт вардыр. Мөһтәрәм прези-дентимиз Һәјдәр Әлијевин "Әкинчи"нин 125 иллији илә әлағәдар имзаладығы фәрман мүнүм тарихи сәнәд кими һәр биримизи "Әкинчи" ирсини даһа јахындан вә дәриндән өј-рәнмәјә сәфәрбәр едир. Һәсән бәј Зәрдабинин арзулары артыг һәјата кечиб. Азад вә мүстәгил Азәрбајчан дөвләти бир нечә илди ки, өзүнүн мудрик рәһбәри чәнаб Һәјдәр Әлијевин башчылығы илә дүнја дөвләтләри сырасында тәр-рәгтјә доғру инамла аддымлајыр. Бу јолда наилијәтләри-мизин даһа да артмасы, өлкәмизин даһа да гүдрәтләнмәси үчүн бөјүк әдибимиз Һәсән бәј Зәрдабинин вахтилә дејдији кими, һәр биримиз өз төһфәмизи вермәлијик.

Мейман ИБРАҒИМОВ,

Губа рајон ичра һакимјјәтинин башчысы.

КИТАБЫН ИЧИНДӘКИЛӘР

Мүәллифдән.....	3
Азәрбајҗанда милли мәтбуатын җарадылмасынын 125 иллији һагтында Азәрбајҗан Республикасы президентинин фәрманы.....	5
Фәхримиз, ифтихарымыз һәсән бәј.....	13
Милләти гәфләтдән ајылдан фикирләр.....	47
Тарихин җетирмәси.....	83
“Әкинчи” гәзети вә Дағыстан.....	115
Мүасирләримиз һәсән бәј Зәрдаби вә “Әкинчи” һагтында.....	193

Көнүл НАЗИМГЫЗЫ ҺӘГИГӘТ ЧАРЧЫСЫ

*(“Әкинчи” гәзетинин
125 иллијинә һәср олунур)*

Җығылмаға верилмиш 15.VI.2000

Чапа һазырланмыш 3.VII.2000

Һәчми 13,75 ч.в., форматы 60x84 1/16,

Офсет чапа. Сиф.

Сајы 500.

Сәрбәст гижмәт.

*Китаб “Нурлан” нәшријат-полиграфија
мүәссисәсиндә чап олунмушдур.*

Үнван: Бақы, Гарачухур гәс., Гумлу куч., 69.

